

órer u ayd
orerun hay
metsatunnerě

Mimorean, H. G. 601

Hin oder u ayd oerunis

ՀԻՒ ՕՐԵՐ

94

Ա Յ Դ Օ Ր Ե Ր Ո Ւ

ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

4550-1870

५८

61 p.

B. Q. W.

9. *Signatur*

2693

ՎԵՆԵՏԻԿ

ԱՆԻ ՍՐԲՈՑՆ ԴԱԶՑՐՈՒ
1904

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Grad

EREN

783

BUTTER

ԵՐԱՊ
ԵՊՏՎ
7 83
C1 10 97

ՄՈՒՏՔ

ՀաՅ Մեծատուններու վրայ այս պատմական ընծեռուածը՝ խնամով քննեալ ու յաւելեալ վերջին ծեւն է այս հարեւանցի նմոյշին, որ անցեալ տարիին վերջերը տպագըրուեցաւ Բիզանդիոնի բանասիրականին մէջ. անոր գրեթէ կրկնապատիկը՝ թէ քանակով թէ թափուած մանրակրկիտ աշխատութեամբ, որուն արժէքն այս տեսակ նախածեռնարկ գործերու մէջ թարթափողները գիտնալու են:

1900

Յ. Գ. Մ.

ՀԱՅ ՄԵԽԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

Ա.

Ա. 8 մեծատուններն առ հասարակ ճանչցուած են
Ադրբյ անունով։

Ադրբյ – Տոնմապետ, Տանուտէր, Մեծաւոր, Չելեպի, Հօհայ և Աղայ – բառերուն համազօր բառ մը, որ
կը պարունակէ տոհմային հին մեծութեանց պարարա
գաղափարը։

Ադրբյ – կը թելադրէ մանաւանդ անծանօթ աւա-
գութեան (dignité) մը գաղափարն ալ՝ բաւական սաս-
տալից ամէն մեծութեանց պէս, որ ունին անծանօթ
սկիզբ մը սկիզբ մը՝ թերեւս նահապետական դարերու
շափ հին ու իրենց անփաստ հեղինակութեանն համե-
մատ մթին պյլ իրական։

Պատմապէս ալ սակայն՝ իբրեւ ծագեալ արաբական
դր, Լիք, Գրքիրան բառերէն՝ շամ նոր է 1 ու կը նշա-
նակէ՝ գեթ ըստ ձայնականին՝ հրամագործ, հրամագիր,
եթէ՝ այդ սեմական ժողովուրդին սկզբնական աւան-
դականութեամբ՝ ժառանգուած չըլլայ յաջորդաբար
Միջագետքի և Պաղեստինի տանուտէրներէն ու նշա-

1. Թուրքահայերում մէջ՝ 1750էթ աստիթ է որ
աւելի պաշտօնապէս կը շեշտուի այս մակտիրն
առ Բասարակ։

նակէ, ըստ այնու, Նորիողեա կամ Նոհաղեա՝ գրեթէ համազօր նախնի Հռոմայեցիներուն Պորբէի կոչումին՝ քիչ մը սեղմելով այս բառին քաղաքական լայնութիւնն և ի փոխարէն լայնելով անոր տանուափրական առումը:

Ամիրայ բառը՝ մատենապէս չէ յիշուած հայերուն մէջ Մակիուրուսէն, Արծունիէն, Ուռհայեցիէն առաջօրինակ. «Ազդ արար տմենայն մօտաւոր ամիրայցն», «Ո՛վ մականոնդ ամիրայական սերի յԱբրահամէ» Մահմէտ. Ե. որով կըրնանք ըսել թէ հեղինակական այդ գաղափարէն շատ եացը մտած է մեր մէջ ամիրայ անունը:

Ամիրաներ ունեցած ենք մենք ալ, և անոնց անունը ծորդուած է՝ մանաւանդ Ծուրբանայերուն՝ պատմութեան հետ 1550էն ասդին մինչեւ 1866 կամ 1870, մինչ մեռաւ ամիրաներուն իբրեւ վերջինն ու մէջահաւատն ալ — կարապետ ամիրայ Պալեան, արքունի մեծ հայ Ճարտարապեաը, Խոլժան:

Այսպէս՝ ի չգոյէ ժամանակակից ամիրայի՝ արդի սերունդը չէ տեսած ու շօշափած ամիրայ մը, չունի ամիրայութեան վրայ կայուն՝ այսինքն՝ գիրի առնուած գաղափար մը, ժողովածու գրաքառ պատմութենէ մը զատ, որ ամիրաներու էութեան և երանգին վրայ ոչինչ կըսէ իբրեւ պատմիչ՝ Ամիրաներուն անուններն ու զիբքը՝ նոր սերունդին երեւակայութեանը մէջ կը պատկերին, ազդեցութեամբ անհաւաստի զրոյցներու և ծայրայեղ կուսակցականութեանց մասնական պատմութեանցը՝ հոմերական հին արարածներուն կամ արաբական գիշերներու արուայիկ պարիկներուն խօս գիծերովը, այնչափ սիրած ենք եւրոպական հետեւակերեւակայութեանց անիր վեպերն ու այնչափ անտարքեր միացած ենք մերձաւոր անցեալին ու ժամանակակից պատմութեան:

1. Վասս զի իրմէն ետքը 1869ին վախժաւմած է ամիրապատիւ ծատեամ Յովհաննէս պէյը, արքունի վախժապիտ ու բարերար Ազգ. Բիւածզամոցին ու մատենազրակամ և դպրոցակամ ձեռմարկութեամց :

Բայց ամիրաներուն վէպը՝ Զօլան իսկ չգիտէ ու չկըր-
նար տալ մեզի ինչպէս որ արժան է:

Այդ իրական մութ վէպէն է՝ որ կը փորձեմ այսօր
բանու փոքրիկ սրան մը, տեղիս ժամանակիս և պա-
րագաներու ներածին չափ սրահանկ մը, զոր թերեւս
ուրիշ պատեհներով կարենամ ալ ընդարձակել ու վե-
րածել մանրանկար ցուցադրութեան մը:

*

Այդի սերունդին բարեբաղդներէն համարուելու եմ՝
որ խոր աղացութեանս տեսած եմ մէկ հատիկ ջոջ ա-
միրայ մը, ու պիտի կը բնամ տալ աղօտ գաղափար մը
իր ու թերեւս՝ իրմով՝ միւս ամիրաներուն ալ կենդա-
նագիրին վրայ։ Դարձեալ նոյն կարապետ ամիրան էր
այն իմ տեսածս։

Հազիւ հինգ վեց տարեկան կայի՛ երբ լսելով իրմէն
շատ վախցողներուն շնչիւնը՝ թէ կարապետ ամիրան
կամ Աղան (սոսկ, առանց յատուկ անունի, Աղան)՝
կու գայ կոր, վազեցի իւստիյէի զառ ի վերին ծայրը,
ուրկէ պիտի անցնէր Ներսէս Աշտարակեցի կաթողի-
կոսին բարձր թելազրութեամբն և Սիթեան Յովհաննէս
վարդապետին ու Տէրոյենց պատուելիին աստուածա-
բանական ոչ բարձր առաջնորդութեամբը՝ Շահնազա-
րեան կարապետ վարդապետը գատող և դատապար-
տող ամիրան, համարձակ Ճեզայիրցիին համեստուկ ո-
սոխն արեւելցի, Վարպետ մարդը։

Ձիաւոր էր ինք այն իրիկունք. և ձին՝ միջին արա-
գութեամբ կ'ընթանար զառ ի վերն ի վեր. ետեւէն
էր իր անքաժան ծառան՝ Գասպարը. քանի մը անցորդ
հայ ալ՝ բարեւէի կեցան հոն անցողաբար։ Ինց խալքայ
Ամիրան՝ իր ձիուն վրայ ուղղաբերձ մը կեցած՝ վաթ-
սուն և հինգնոց մը կերեւէր. Գրիգոր Եփէնտի Գարա-
կեօղեանի ձիաւոր գնացքին բաւական նման ձուլուածով
մը, բայց աւելի կրկայնահասակ, աւելի՝ տարեց, ու աւելի՝
և աւելի հանդուշն։ Ունէր լայնաբաց ֆէսի մը ներցեւ կի-
սով չափ զսպուած անկիւնաւոր ճակատ մը, թանձր լուրջ
և բացուած յօնքեր, խոշոր զատազատ ու զարմացա-
կան աշբեր, ճերմակ և յորդկէկ պեխեր, նոյն գոյնով
և թուլցած պյտեր, բերանն ալ՝ բաւական խոշոր։ Կլո-

բակ պլուխն ամեռողջ, որուն վրայ ճոխ և գոհ և ծածուկ խինդ մը ծեփուած էր, ճարտարպետօրէն յեցան հաստուն վիզի մը վրայ՝ կը Հօնեցունէր ասիսական ու պոլսական հին աղնուականութիւն մը, հրաման մը։ Երթունքը կիստրաց ու աչքն համարձակահայեաց՝ ամենապատրաստ դիրք մը ունեին յանկարծ ըսելու և ակնարկելու վեհաբար — ի՞նչ է ան, ծո՛ — որուն պէտք էր՝ դէմի աղերտաւորը խոնարհութեամբ պատասխանել ու ըսել անմիջապէս այդ չնաց։ Ամիրան՝ այն օրն հագած էր (ու թերեւս միշտ ալ կը հագնէր) էրուկուլինուլը բալից մը պարզ, և՝ առանց գոլայի նոյնպէս պարզ օձիքով ու մթագոյն փողպատով՝ շրջապատած էր իր մաշասուն փողը։ Ճեռքն ալ ուներ բարակ չիղ մը երերուն, որ կը ծառայէր իբրեւ մարտկ։ Այս ճեւերն էին՝ որ ետքերը, գրեթէ նոյնութեամբ, օրինակուեցան իր ստորակարգեալներէն խորագէս ու հարպիկ յաշորդէ մը, որ դիզեց իբր իբրն չափ հարստութիւն, այլ չունեցաւ իբրն ցափ աղդեցութիւն և անուն։

Կանոնական ահուդողով մը՝ Ամիրան բարեւողներուն հետ ես ալ երկու. — երեք վայրկեան կեցայ ու դիտեցի մեծարեալ ձիաւորը, որուն հետ մեր ընտանիքն ալ ուներ խնամեկան կցորդութիւններ, և որուն վրայ կը պատմուէին մեր տունը՝ բաւական ներքին բաներ ալ, ու կը պատմուին կը տեսէն և կարձադանզին մինչեւ ցարդ։ Այսո՛, աեսայ ու դիտեցի կարապետ Ամիրան, ոչ Անացարսիսի մը, ոչ ալ Քերոնացիի մը աչքով, այլ մահուկ համարձակութեամբ մինչ թաղիս դպրոցէն ու Արազապաէի լեռնէն չեր անցներ մտային ալ մարմնական ալ տեսութեանցս հորիզոնը. դիտեցի այդպէս, և՝ տղայ՝ ըսի իւրովի՛ — Ամիրան առե եղեր. — ինչպէս թերեւս ըսեն հիմայ զիս ընթերցող աղաքն ալ։

Ասոր վրայ տարի մը չանցած՝ ըսին — կարապետ ամիրան յանկարծամահ եղեր է։ Եւ որովհետեւ լուսանը. կարը չեր հանած՝ Պէշիքթաշի տանը մէջ, իր անշնչացած մարմինին վրայէն, քաշեցին իր պատկերը։ Այս հակիրճ նկարագիրէն աւելին տեսնել փափագովը՝ կը ռուս դիտել այդ մեծադիր պատկերն ամիրայական Փափակեան Գէորգ Եֆենտիի որդի Փափազեան Արթուրի.

Եփէնտիի տունն ի Սկիւտար, կամ, անկէ օրինակուածը՝ Հիւանդանոցի ընդունելութեան սրահը։

Այսպէս, վաւերական ամիրաներուն իբրեւ վերջինն եղաւ Ճարտարապետ կարտապետ ամիրան Պալեան, որդի Պալեան Գրիգոր ամիրայի և ազդեցիկ հայրը վաղամեռիկ Նիկողոս և ակոր Պէյերու Պալեան՝ հայր և որդիք ճարտարապետողը Տոլմապահէի ու Զրադանի գիւթական պալատաներու և ամէնն ալ սերունդ՝ անցեալ դարին սկիզբները Պոլիս եկող Բարերդշի Պալի Խալֆային։

Ամիրաներուն իբրեւ վերջինն՝ ինք. իսկ առաջինը, իսկ անոնց սկիզբը՝ ծագումը՝ կորդեան հանգոյց, իրեառուի՛ առեղծուած, ծագումը՝ մութ է շատ մութ, նահապետներէն ալ մութ. այսպէս որ քանի տղայանանք հոս և որչափ ալ ծերանանք՝ չենք կը ընար ըսել կարգ մը բաներ՝ նիւթ հայթայթելու համեմատական ամիրայաբանութեան ալ, ինչպէս տասնիններորդ դարու մօտան էր, ամէն բանին՝ նոյն իսկ Բացարձակին անդամ՝ համեմատականն ստեղծել, երեւակայել, քննել ու բանացնել և քննափետել անգամ։

Սակայն հս՝ ալ ծերացայ, պատմական պատրաստութեան մը համար, յիշատակարան նայելէն, ծերունիներն հարցասիրելէն, ու ձեռք բերած արդիւնքս՝ չփոխարիներ այժմ յոդնութեանցս գոնէ հարիւրին տասն իսկ։ Հոս չողիւցած, հոն կարծրացած վիմատառած այդ քրտինքներէս՝ ինչ որ կը ընամ քամել ու համառոտել, կը սերմանեմ ահա պատմական ատեանը՝ սամիայն խնդրելով որ, ըստ աւանդական ծովյլ սովորութեան, ինք բանաբաղողն ալ զէթ հանչնայ ու խոստովանի անոնց յարջն ու հանածոյ աշխատաւթեանս արժանիքը ։ չապերախտանայ ընկերշակօրէն՝ կարգ մը հահիլ բանավահաներու պէս, որոնք սիրեցի ես քան զեղբայր, որոնցմէ խաբուեցայ դարձեալ ես քան զկոյր։

Բ.

Գործիս սկզբնական դժուարութեանցը մէջ՝ մեր գըլ-
խաւոր աղքիւրներն եղած են այն յիշատակարանները,
որ անցեալ ու նախանցեալ դարին Պոլիս տպուած գիր-
քերուն ետին կը գտնուին. վասն զի չուզեցինց անձնիւր
տոհմի սերունդին՝ իր նախորդներուն վրայ պատմած-
ները վաւերական պատմութիւններ սեպել, ոչ ալ հա-
կառակ վկայութիւնները բանի տեղ գնել՝ խրտչելով
միապէս տոհմային նախապաշարումներէն ու նախանձի
զբոյներէն:

Դժբաղդաբար երկտող այդ յիշատակարաններն ալ
անունէ ու կարգ մը մահաեսիական անկարեւոր պա-
րագաներէ զատ՝ բան չեին յիշատակեր, ու Պոլիսի
տպագրութեան սկիզբն ալ 1567 թուականէն անդին
շանցնելով՝ հարիւր տարուան պակաս մը կը Թար, զոր
չկըրցան լիցունել ըստ արժանուոյն աւանդութիւնն և
ձեռագիր տետրակները:

Յիշատակարաններուն պակասը լիցուցինք բազմա-
հմուտ դրագէւններու հատորաւոր գործերէն ու ժամա-
նակակից արձանագրութիւններէ՝ նաճուչ ժոխուածու-
թժուարութիւններով, և այդ հարիւր տարուան թերոյթն
ալ՝ փորձնեցինք պարտըկել կենցաղագէտ ծերունիներու
և պատմական հետեւուն գնացըի մը ենթաղրութիւն-
ներով որ աւասիկ:

Զգիտենք հաւաստեալ՝ թէ 1453ի մեծ զէպքին ա-
կանատես Աբրահամ վարդապետին յիշատակած «Աս-
տուածատուր Սաթըլմըշինն», և Սիմեոն Բարի Փաշին,
և պապայի որոի Այվատն (ու) Պարոն Գէորգն Եշիմ
հաճինլ » ընդ ամէնը չորս հատիկ տաղաջափեալ ան-
կիւրացիներ, իրենց տունն և տեղը ձգելով Պոլիս չե-

1. Զեռագիր Աբրահամ Վապրդապետի, տող 265-
268 :

կամ՝ երեւելի առևներ էին աշխարհակալին կամ իր գաղթեցուցիչ պաշտօնեաներուն ուշադրութիւնը գրաւելու աստիճան։ Բայց շատ հաւանական է՝ որ նոր Ստամպուլի Հոխութիւններով և փառքերով իրենց ու իրենց գաղթակից ալիք հետապնդէ հայերը Թժադասն ըսուելու աստիճան երեւելի եղան ու հարստացան ալ քիչ առենի մէջ։

Ասոնցմէ շատ առաջ՝ մինչեւ 5-նրդ դարերուն կը հասցումէ պատմութիւնն՝ հայերուն գոյութիւնն ի լ. Պոլիս և բաւական քանտիկութեամբ, 2-3000ի չափորոշմէ կարեւոր անձնաւորութիւններ ալ ելած են, և որոնց մէջ կային անշուշտ վաճառականներ, գիտուններ, սեղանաւորներ ու հողատէրներ ալ՝ որ դուստր կամ եֆենտէ ըսուեցան, բառեր՝ Թժադասն նշանակող ըստ յունական ախորոժակի։

Պոլիսի առումին քսանի մօտ տարի առաջ է Ղալաթիա եկեղեցի շինող կոմս վաճառականը, որուն համապատի կոմսներ կային անշուշտ այդ առեւտրական Յայնիյոն մէջ, և ժամանակակից ամիրաներուն պէս՝ ունէին իրենց հետեւորդ հայերն ու փոքր կազմակերպութիւն մը տանուտիրական։ Բայց պատմութիւնը մանրաբար ու վաւերաբար յարձանագրեր ասոնց, կամ չէ հասած մեր ձեռքը։

Ուստի գալով Պոլիսի առումին ժամանակները, կը գտնենք՝ որ էին տուներու հատակոտոր շարունակութիւններէն զատի է էին Փոքր-Ասիա, որոնց մեծ մասը կոչուեցան էլիանասոր, և միւս փոքր մասները՝ Տէր, Պէջ, Հօճայ, Աղայ՝ Աշխարհակալ Սուլթան Մէհմետ Բ. Ի. պաշապանութիւնը վայելող լ. Պոլիսի Յովակիմ առաջին պատրիարքին հետ 1461ին Պոլիս եկող՝ Պրուսացի, Գաղատացի, Ամասիացի, Արարկերցի և ապա Գարամանցի Սամաթիաբնակ հարիւր՝ հարիւր քսան տուն հայերէն երեւելիները՝ շնորհիւ նորաշուք պատրիարքութեան ու պետական վստահ յարաբերութեանց, ստացան՝ իբր անմիջապէս՝ եկ ու տեղական հին հայե-

4. Տ. Ղուկաս Իմմիմեամ, Եւրոպիա Բատ. Ե. էջ 131։

բուն վրայ և անոնց նշանաւոր ջոջերուն հետ իսկ մը առատ նախապատուաւթիւններ ու հեղինակութիւն մը՝ տումային և եկեղեցապատկան գործերու մէջ:

իւ տասներթուի թէ էին Պոլիխսի մեծատուններուն ծանօթ սկիզբը. և արագ արագ գրաւեցին էսանաֆ աղաներէն ու արհեստաւոր ժողովուրդէն բարձր ու մեծապատիւ դիրք մը:

Այս սկզբնական ամիրաններուն վրայ եկան հետզհետէ աւելցան, փոքր Ասիայի միւս քաղաքներէն, մինչեւ իսկ Երեւանէն, Ագուլիսէն, Ջուղայէն, Դաւրէտէն ու Սպահանէն մեծ և հարուստ առուներ: Ասոնք ալ վերիններուն նման՝ յարելով օսմաննեան մեծ անձնաւորութեանց՝ ժամանակին անցուէ միջոցներովը՝ զլուխ կեցան պետական գործերու Ազայ, Պոլի, Հօնայ, անունով, իբր հաւատարիթեր տէրութեան, և իբրեւ գարձեալ այնպիսիներ՝ պետ կարգեցան ու կոթողեցան տումայ ին ալ գործերու միւթէվէլլի և հօնայ և կամ շէլէպի անուններով: Ամիրայութեան ծագումն՝ այսպէս կը գտնենք Պոլիխսի մէջ:

Այս պոլոսական մեծատունները՝ չուտ համակերպեցան պետական ու մայրաքաղաքական շփումներով՝ տեղական տիրող տարազին թէ լեզուով, թէ բարբով, թէ հանդերձանքով: Միայն՝ կրօնական աւանդութեանց պինդ փարելով՝ կը ըրցան պահել իին բայց տարտամ տիպ մը:

Ասոնցմէ պատմութիւնը կը յիշէ նախ վերն ակնարկուած գաղթականներուն վրայ՝ 1600էն 1630 երեւելի խալֆա Աստուածատուրն ի Պոլիխս, որ սիրելին ու եղբօրը պէս էր ժամանակին Օսմաննեան Վեցիրին և անոր միջոցով մեծ գործեր կը տեսնէր: Նոյն միջոցներն (1621 յունուար 17ին) է պատահած նաև Առփորոնն ի շար՝ տարեգիրերերուն մէջ չտեսնուած՝ ամենասաստիկ ցոււրտ և ձմեռ մը, որ սառեցուցած է նեղուցը. և Պալաթիայէն Ակիւտար քայլելով դացերեկեր են Դանուբի պէս: Հոս՝ 17րդ դարին պիզզները՝

1. Տիսած հթք ամիրաթերու տրուած պետական փառաւոր պէրաթեր՝ դիւանական լայն – տող հնսկայ գրչութեամբ, մինչեւ 27 ½ տողնոց:

2. Դարապատում և Ամարաթոց թիւզամղեամ (էջ 35) կը յիշեմ զայս:

կը յիշուի նաեւ, իբր այր անուանի, Տիվրիկոյ Աստուածատուր Պօլղովի կոչուածք՝ հանճարեղ ու քաղցրաբարոյ՝ որ բարձրագոյն Դրան մեծամեծներուն և Գրիգոր Պարան՝ տէր Երուսաղէմի պատրիարքին սիրելին էր: Մեծ գծուարութիւններէ ու ներքին հակառակութիւններէ ետեւ՝ յաջողեցաւ շինել վերոյիշեալ պատրիարքին հետ Պալաթի Ա. Հրեշտակապետ եկեղեցին, (Ժամանակագրական պատմ. Երուսաղէմի ապ. 1890 հատ. Ա էջ 308): Կար 1844-49ին Տիարապէտիրցի Մազարիս Զէլէպի մը, որ սիրելին էր Մեծ Եպարքոս Մէլէր Ահմետ փաշայի և կատարեց յիշատուկութեան արժանի գործեր, զոր կը գովէ Երիմիա Զէլէպին ալ:

Պատմութիւնը կը յիշէ նաեւ՝ նախնական մեծատուն իսրէնտէր Զէլէպին, որ բարեկամ ալ էր կղեմէս Գալանոս բժիշկ՝ կրօնաւոր ժատենապետին, և հիւրընկալեց դայն՝ ժամանակին կրօնական հակառակութեանց պահեն: Իսրէնտէրի Զէլէպի մակդիրը՝ կենթաղրէ արդէն իր վրայ բաւական ֆրանկութիւն՝ ժամանակին բացորոշ և բացորոշող բառովք: Կայ իրեն ժամանակակից խարբերդցի Ռիստակէս անուն երեւելի մըն ալ, որ իր հարըստութեամբն և ազդեցութեամբ բաւական օգտակար եղած է իր ժամանակակիցներուն ։

Դարձեալ պատմութիւնն առաջին անգամ 1647ին կը յիշատուկէ՝ հայ մեծամեծներու պատուիրակ երթալն Էջմիածին, Պոլիսի կրօնական երկպատակութեանց համար հայցելու Փիլիպպոս կաթողիկոսին խաղաղական միջամտութիւնը: Նաեւ Վանցի Ռուսիջան հօձան (մեծ եղարքոսին հայ քիւրքճիպաշին) իբրեւ պետ կրօնապատրիարքական կուսակցութեան մը ու գործակից պատրիարքական աեղակալներու. նոյնպէս Խոճա Ալտովմեանը և Զերաք Գերաքեանը²: Այդ աշխարհա-

1. Երեմիա Զէլէպի՝ առ չ. Ղուկաս իմմիմեամի. Աշխարհ, Եւրոպա. Հատ. Ե, էջ 129-130, Սաեւ ծածօթութեամի մէջ:

2. Հաւամիաբար ասոմց սիրութղէն ըլլալու է Զուղայեցի Պայծառ իշխան Աղայ Յօհանջան Գերաքեան բնակեալ ի Հնդիկո, ի Սուրաթ, որոյ ծայխքովը

կան մեծերէն մէկ քանին՝ 1640ին Դաւիթի պատրիարքութեան ատեն՝ յաջողեցան նաեւ 10-13 ամիսի շափ պատրիարքական աթոռն ելնելով՝ կառավարել ծողովուրդը, առանց եկեղեցականի առանց կրօնական նուիրապետութեան¹:

1650-55ին կը փայլի Պրուսացի Անտոն Զէլեպին բազմահարուստ, որ առուաւ շատ գրամ Փիլիպպոս կաթողիկոսին՝ իշմիածինի մեծ զանդակատունին շինութեան համար։ 1652-1655ին Պոլիսի բնիկ հայերուն մէջ տիրած էր իշխուելու և եկեղեցական եկամուաներն ինքնահարաման տնտեսելու յաւակնութիւն մը, որով առևելցիները՝ այսինքն Անատոլույէն եկողները կը նկատուէին արհամարհութեամբ մը իբրև «գուեհիկ», ըստ Առաքել Դաւրիթեցւոյ։ Արեւելցիներն ալ միշտ կը բողոքէին, որով երկուատեկը անպակաս կըլլար կորիւն և գոււ կը բանար մեծ ծախսերու։ Փիլիպպոս կաթողիկոս շատ աշխատեցաւ վերջ տալ այս վէճերուն։

1652ին կը յիշուի Խաչկոյ անուն իլովացի հայ դատաւոր մը, որ կաթողիկոսական խնդիրի մը համար կուգայ Պոլիս՝ իլովի հայերուն կողմէն և ազդեցութեամբը կը կարգադրէ զայն։ սա ինքն ալ՝ իր ժամանակի ամերապատիւներէն էր։

1655ին՝ նորէն կարգ մը մեծատուներ ձեռք կառնեն պատրիարքական տեղապահութիւնը։ Ասոնցմէ մէկ քանին կը վարէին եւրոպական դեսպաններու թարգմանչութիւնը, տեղեակ էին արեւմտեան պատմութեանց ու սովորութեանց ալ։ Քանի մը տարիէն՝ քսան և շորսի հասած կը գտնենք թիւն այս տեղականներուն, որոնց մէկ քանին անուններն են՝ Խոռայ Տավուտ, Խանճի Սէֆէր, Հերմէքէի Պէկիէր, Վէրէստէի Գրիգոր, Սիմէոն երէց, Քիւրցէի օղլու երէց, Պօտու Սիմէոն, Մկրտիչ, Մուրատ, Յարութիւն Պալի, Ֆէրհատ օղլու և այլն։ և ասոնց ձեռընետուն էր՝ յիշեալ վանցի Ռու-

տպուած է երկու մեծահատոր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Թէկէ-ՄԱԿԻՆ, թարգմանութիւն Մարգար Զաքարիայի Խօջինց։

1. Զամշեամ գ. էջ 627-629։

Հիշանը: Ասոնք էին նաեւ Թումա պատրիարքին հակա-
ռակորդներն ու անոր մահուան պատճառները, և ա-
սոնցմէ դարձեալ ծայր կու տայ Եղիազարեանց ու Թղթը-
լեանց հոչակաւոր վեճը պատրիարքական:

Տասն և եօթներորդ դարուն այդ մեծերուն մէջ է նաեւ
ներհունն Երեմիա Զելէպի Քէօմիւրճեան, բարեկամն
Այնթապցի Եղիազար կաթողիկոսին, նօտար և գրադէտ
ու մատճնադիր մեծատուն՝ երեց եղբայրը Տէր կոմիտա-
սի 1. որ և նախ Սամաթիայի Ա. Գէորգ եկեղեցիին
աւագ սարկաւագն էր, և վախճանեցաւ 60 տարեկան
1695ին: Գրած է հինդ գիրը պատմութիւն Օսմանեան
թագաւորութեան ընդարձակ, Գիրը մը՝ անոր համա-
ռոտութիւնը, միւս Գիրը մը ոտանաւոր՝ Յակոբ կաթո-
ղիկոսի խնդրելովը, Աղեքսանդրի պատմութիւնը՝ նոյն-
պէս ոտանաւոր. թարգմանած է թուրքերէնի՝ Խորենա-
ցիէն քաղուածներ. գրած է՝ գերման դեսպանին խըն-
գրելովը՝ պարսկական, հնդկական և Փոքր Ասիայի աշ-
խարհագրութիւններ. Գիրը մը ընդէմ Հրէից, Քարոզ-
ներ, ճառեր՝ հայերէն աաճերէն. պատմութիւն Երու-
սաղէմի, թարգմանած է թուրքերէնի՝ Աւետարանն և
ինչ ինչ կտորներ Հին կտակարաննեն. թարգմանած է
յունարէնէ ու լատիններէնէ գիրքեր. տպագրել տուած է
իր հսկողութեամբն երկու հատոր Գիրը – Մնացորդք
Ցիսուս որդւոյ, և Տնօրինական տեղից. գրած է ժա-
մանակակից խնդիրներուն վրայ՝ ընդարձակ նամակներ
առ կաթողիկոս և պատրիարքունս, նաեւ յորդորա-
կաններ, տեղեկագիրներ ու յիշատակարաններ վան-
քերու վարչութեանց և արտունութեանց վրայ, ճանա-
պարհորդած է Փոքր Ասիայի շատ քաղաքներն ու գիւ-
ղերը, ինչպէս նաեւ՝ Պէրութ, Բերիա, Երուսաղէմ,
Արմաշ, և այլն: Գրած է նաեւ ստուգութեամբ իր
ժամանակին պատմութիւնը, որմէ Զամշեան առած է
շատ բան. մենց շատ վնտուած ու հարցուցած ենք իր
պյս գործերն ու չենք գտած: նոյն իսկ ամէնէն բազ-
մահմուա անձերու քով և ամէնէն բազմահատոր մա-

1. Տիս Զամշեամ հատ. գ: Եւ Վարք 8. Կոմի-
տասի, էջ 9-10 :

աենադարաններուն մէջ՝ կը թուի շատոնց ինկած են Վենետիկի մատենադարանն ու հասկաքաղուած վարդապետ մատենադիբիներէն. իր գրաբառն ունի խաթուն արծաթի ձուլուած մը՝ տարրեր ժամանակին լատինա-խան անուն ունէն, որ ճարտակելու վրայ էր Ռոկան Ե-րեւանցիին հրատարակութիւններովը. իր ապուած քանի մը հատուածներէն կը համարձակինք ընել այս դատաս-տանն ալ: Երեմիա Գէլէպին՝ ցաւսիրտ անձնուորութիւն մըն ալ է եղեր, ու իր գրական յառաջադիմութիւնները՝ դարի մը կանխումն են Վենետիկի ու Պո-լիսի գրական նախանցեալ գարի զարգացումներուն. իր ժագումն է Ակնէն 1, 1600 թուին:

Դարձեալ նոյն 1600 թուին է հոչակաւոր և հին Տիւ-ղեանց ծագումը՝ Տիվրիկէն, ուրիէ նոյն թուին գողթած է Յարութիւն անուն կաթոլիկ հայազին² ի կ. Պո-լիս, և իր ճարտար ոսկերչութեան ջնորհիւ յարարե-րութեան մտնելով կայսերական պալատան հետ՝ կա-նուանի հոն որդունի սոէիրիչ, կը բանայ իր անունովը կայսերական գանձատան քրվն ոսկերչութեան խանութը մը, որ մինչեւ 19րդ դարի սկիզբը կանգուն էր Տիւ-ղեան անունով. Տիւղեանը 18րդ դարէն սկսեալ ընա-կած են Գուրուչէշմէ գիւղաւանը: Յարութիւնի մա-հէն ետքն արցունի ոսկերչապետութիւնը կը մնայ իր որդիին Մահաւեսի Սարգիսի, որուն բարձրահասակ, կաշմրուոն և ուղղորդ՝ կազմուածքն առաջին անգամ աեսնելով Վեհ. Սուլթան Ակմէտ Գ. արքունի պար-տիզին մէջ «սա Տիւղը ինծի կանչեցէք» կը հրամայէ. որմէ կը սկսի ալ առնմին Տիւղ անունը: Տիւղ Սարգիսէն կը ծնին Տիւղ Յովհաննէսու Տէվլէթ աղաները, և Տիւղ Յովհաննէսի որդին էր Հուա Միքայէլ Զէլէպին (ծն. 1724 վիւ. 1783) Տիւղեան գերգաստանին փառաւո-րագոյն զարդը, որ միապէս հմուտ էր նկարչութեան, ոսկերչութեան և տարրագիտութեան ու ժամանակա-

1. Վարք Տէր կոմիտասի, էջ 9 :

2. Ազգարամութիւմ Զարսիմ Տիւղեանց. չ. Գար-րիէլ Մէծէպիշեամ, զիմնօմա, էջ 6-7 :

3. Նոյն. ամդ, էջ 9-10 :

կից նախանձներու նշաւակ ալ եղաւ իր բարձր արժանիքովը . իր մէկ խօսքովն՝ 1701ին 53 հոգի ազատեցան , ու 1769ի պատերազմին ալ՝ իմաստուն միջամտութեամբ մը ազատեց Յոյները : Այս Հոճա Միքայէլի որդին է Յովկաննէս Զելէպին (Ծն 1749 . Վահան 1812) , որ շատ ուսումնասէր էր և ուսումնական ալ . ինը էր Դիտաչիւղանդիան հրատարակել առողջը , և շատ գիրքեր ալ իր ծախտովն հրապարակ ելածն . ասոր Խսկուէի անուն աղջիկն էր , որ Հ . Ա . կ . Բագրատունիէն անուանեցաւ «Հայկաբան» : Յովկաննէս Զելէպին թողուց 12 զաւակ , որոնց մէջ էին Սարգսի , Դրիգոր , Յակոբ ու Միքայէլ Զելէպիներն , և ասոնց պատմութիւնն համառոտիւ ըրած են Ա . Պէրպէրեան ու Հ . Գ . Մէնէվիշեան : Տիւզեան ընտանիքն ամենէն հին ու նշանաւոր ընտանիքներէն է Պոլիսի , որ թիւով նուազ ու դիրքով և տաղանդով առատ՝ բացասիկ փայլ մը առւին բիւզանդեան հարստութեան :

Դարձեալ 17րդ դարուն կէսերը կը յիշուի Սէմերէի Տէտէ կոչումով կասըմցի Մուրատ հօնայ մը , որ վայելած էր Վեհ . Սուլթան Մէհմէմէտ Դ . ի վստահութիւնը և ազդեցիկ անձ մըն էր Տէրութեան մէջ , որով մէծ յաջողութեամբ կը միջնորդէր պետութեան ու տոհմայիններուն :

~~~~~

Չ .

Նախ , անցեալ 17րդ դարու կէսէն ասդին հետզհետէ՝ կ'ընդարձակին նաեւ Ռուսաստանի , Պարսկաստանի և Թուրքիայի ու , հետեւաբար , պոլիսի գլխաւոր տէրերն եղող հայերուն գործառնութիւններն ու ազդեցութիւնները՝ Նոյն ժամանակի Պոլիսի գաւառացի երեւելի վաճառականներէն էին նաեւ՝ Պարսկայը Միքայէլ յուսուզով ,

1 . Աթդ , էջ 25-40 :

Ամիրաթերը :

2

Յակոբ կաթողիկոսի ժանօթները . (առհւարական ամիւ-
րաներուն ամէնէն ջոջերը կը համարուին 18րդ դարուն
Սամուէլ Մուրատ և Ռափայէլ Հնդկաստանի մեծ թան-
գարներն ու Մխիթարեանց Վենետիկի Վանքին * մեծ
բարերարները) :

Բայց Պոլիսի մէջ ժամանակակից ամէնէն նշանաւոր
դէմքն է Ապրոյ Զէլէպին՝ եպարքուին մարդն և խոր-
չըրդականը, Եղիազար Ալյնթապի կաթողիկոսին մտե-
րիմ և պաշտպանը :

Տասն և եօթներորդ դարին Երուսաղէմի Գրիգոր Պա-
րոն - տէր Պատրիարքին ժամանակակից է նաև՝ Բաղի-
շեցի մահանեսի Ամիրազիկ ամիրիսան բանասէր ու աս-
տուածասէր աղան, որ շատ տեղ՝ մինչեւ Հռոմ իսկ՝
ուխտի գնաց, իմաստասէրի մը վայելուչ անխտրու-
թեամբ և իր բարեկամ Պարու - տէր Պատրիարքը
կարգեց զինքը Վանքին նուիրակ՝ քաղցրաբանութեանն
և նախանձաւորութեանն համար :

Այլպէս՝ աշխարհական կրօնասէրը՝ իր համբոյր բար-
քովն ու անրիծ վարքովն օգտակար եղաւ Երուսաղէմի
Աթոռին վարդապետէ մը աւելի. անուշ լեզու Ամիրա-
զիզին ձեռքով ամէն մարդ առատ գրամ կու տար Վան-
քին՝ բաւ էր որ ինք բերան մը խնդրէր: Եւ վախճա-
նեցաւ յԵրուսաղէմ:

1681ին պոլիսի հայերը բնակած կը դանենք զլիսա-
ւորաբար գամ- աթու, Վլանեա, իէնի Գաթու, և
սոսնց եկեղեցին էր Ս. Աստուածածին մայր հկեղեցին:
Ասմաթիս ունէր 1000տուն, եկեղեցի՝ Ս. Գէորգ.
իէնի Գաթու և Պալատ՝ եկեղեցի Ս. Հրեշտա-
կապետ. Պալաթիս՝ Ս. Գրի որ Լուսաւորիչ. Սկիւտար
իէնի-մահալլէ՝ Ս. Կարապետ: Նոյն գարիներն, ըստ
եւրոպական ժամանակադրի մը, պոլիսի մէջ կային
իբրև 40000 բնիկ և 30000) պանելուխտ Հայեր:

Ամիրաներէն Պատրիարք ալ եղածը կայ, ու թերեւս
ժամանակին պահանջներուն կա, ի՞ ՞ասառուն համաձայ-
նութեամբ: Հաղար վեց հարիւր եօթանասունեւինինի

* Վարժարապետին այժմ, բայց Վաթքիմ և ոչ քնիոն
մը:

մեծատուններէն, իշմէքէի Պաշի Սարդիս բարձրացաւ, աշխարի; իկ վիճակովը, մինչեւ պատրիարքական տեղապահութեան. ապա եկեղեցական դառնալով՝ եղաւ պատրիարք ալ ինչպէս կարձանագրէ նաև Չարչեան ։

Եւ այս յանդուզն նախընթացին վրայ՝ 1684ին դարձեալ աշխարհական երեւելիներէն Սագայ օղլու և Շահին անուն տեղակալներ՝ կելնեն Պոլիսի պատրիարքական աթոռը, և կը վարեն զայն քանի մը տարի։ Այս միջոցին (1685-1706) տեղի ունեցած են մեծ յուղումներ պատրիարքական աթոռին շուրջն և Պոլիսի հայերուն մէջ առ հասարակ, ինչպէս արձանադրուած է 1709ին Պոլիս տպուած Ագաթանդեղոսի մը յառաջաբանին մէջ։ Գրիչն այսպէս կ'ըսէ «Յորժամ նորին (Տէր Աղեքսանդր կաթողիկոսի) հրամանաւ ես նուաստ Աստուածատուր վարդապետ՝ ձեռնատոն աշակերտ ի մանկութենէ սոյն հայրապետիս գայի՝ ի նորիակութիւն ի մայրաքաղաք Բիւզանդեան, ետ ինձ զգիրքս զի բերեալ տացից մահաւեսի Գրիգոր դպրին՝ զի տպեսցէ և ՌՃԾԶ թուոջ և յամսեան ապրիէլի եօթներորդի ժամանեալ հասի ի կ. Պոլիս, և տեսի զի խռովութիւնը յոլովք յուղիւր ի քաղաքիս. ամենեցունցդ յայտ է յաղագս որպէս եղեւ խափանումն իրողութեանս մինչեւ ի թիւն ՌՃԾՅ»։

Բայց 1704էն մինչեւ 1706՝ հոչակաւորն Աւետիք Պատրիարք, իբրեւ նախանձաւոր եկեղեցական երութիւնական իրաւունքին, կը յաջողի վերջապէս բաւական նեղը ձգել ատենին ամիրաներուն հարուստներն ու իշխանականները. անոնք ալ միաբանելով՝ կը հրաժարեցունեն զինքը։ Ահա այդ միջոցներուն է, հաւանագար, որ կը զայրանայ ու աեւական կամ պատմական երեւոյթ մը կառնէ՝ վերի գրիչին յիշատակած յուղումներուն նետ՝ պատրիարքութեան և ամիրայութեան մէջ իրարու վրայ իշխելու և իրարու հրամանաւան ըլլալու նախանձաւորութիւն՝ մանաւանդ թէ հանուրին վասակար կիրք մը, որ տեւած է մինչեւ 1863 թուականը, և, շրջան ընդ մէջ, մինչեւ մեր օրերն իսկ։

1. Հատոր Գ:

Նոյն առեններն է (1703)՝ որ Աւետիք պատրիարք կերպայ Գրանտական գեսպանատուն՝ հետև առաջ երեքնարիւր երեւելի և Հարուստ Հայեր, բանադրանք մը վերցունելու համար։ Դարձեալ՝ երկու տարի եղան՝ 1707ին։ Է որ, եպարքոսական հրամանով, խաչտուր Մարկոսեան և Տօնապետ Վարդանեան աղեցիկները համբայկելնեն կ. Պոլիսէն Եւրոպա՝ գանելով Աւետիք ծածկեալ պատրիարքը բերելու համար, ու կը վրիպին, Ֆերիոլ գեսպանին Խախապատրաստեալ երկդիմութեամբը։ Թէպէտեւ ժամանակին Օսմանեան Վեհապետն ալ ջերմ փափառդ էր, հայ ժողովուրդին հետ, արեւմտացեալ Աւետիքի դարձին։

Վիպական այս գրուազներէն ետեւ, որ Յուրցահայերուն պատմական ամէնէն անանդորր փուլերն են։ ու շղթայակիր Գրիգոր Երուսաղէմի խաղաղիկ պատրիարքն քանի մը ասրի առաջ՝ նոյն վանքին խեղճութեանն հզօրապէս օգնած են ժամանակին ամիրաներէն Թէվէրէլեան Յարութիւն, Պոլսկցի Մահտեսի Խսրայէլ։ Մահտեսի Լութֆի և Ակնեցի Երեւանենց մահտեսի Սեղբեստրոս Պագիրկեան Պաշը, որ էր ճոխ սեղանաւոր և եղաւ վաճառապետ արքունի¹։ Այս օգնողներուն մէջ ամենէն աղեցիկն եղած է՝ կեսարիայի Տարսիախ դիւդէն Արագ օղլու Մելտոնը², ճարտարապետ Վեհ։ Սուլթան Ահմէտ Գ.ի, որ Բ. Դիրան ալ մեծարուն էր 3. նաեւ մահտեսի Սեղբեստրոսի ընկեր՝ Հովուեան մահտեսի Յարութիւն։ Նոյնպէս Կեսարացի Մարգիս Խալֆան, որ ժամանակին արքունի Ճարտարապետն ու Պալաթիայի եկեղեցին վերաշինողը, միւս եկեղեցիներուն ալ պաշտպանն էր։ իւ ասոնց ամէնը կը յիշուին ժամանակին գրուածներուն մէջ ոիբթուշւու+ անունով։ կան դաս մը մահտէսի պայտպատճեր ալ, որ յիշուած

1. Յովի. Համեայ, թ. տպագրութիւն 1767ի, էջ 139։ Երուսաղէմի Աթոռին այս բարերարը վախճամած է ի Պոլիս՝ Խսահակ պարթեւի տօմիս իրիկումը։ 1754 փետր. ճիմ։

2. Հ. Ղուկաս իմթիմեամ, Եւրոպիա էջ 131։ Նաեւ թաթօթութեամ մէջ։

3. Նոյն, ամդ, էջ 169։

Ան Պոլիսի տպագրութիւն հին Հարանց վարքին յիշատակարանին և ուրիշ ձեռագիրքերու մէջ, ամէնն ալ սիրող Երուսաղէմին ու խաղաղութեան և ամէնն ալ սիրուած անոնցմէ:

Երուսաղէմի մէջ Գրիգոր Շղթայակիրի ու Պոլիսի մէջ Յովհաննէս Կոլոսի Պատրիարքութեան իբրեւ քառնընդ տարուան միջոցը՝ կ'երեւի Արծաթ զար մը չինութեանց և ուսումնասիրութեանց, մինչ ամիրաներ, մաշտեսիներ, աղաներ և ուսումնասէր վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ՝ շուրջն առած այդ երկու ամլածիններուն՝ կառուցին իմացական բարեսիրական և աստուածսիրական շատ բաներ, ու տպագրեցին և թարգմանել տուին կրօնական ու պատմական շատ գիրքեր։ Այդ արծաթ զարին ծաղկած են, ի մէջ այլոց, Ճամճուզատէ լեզուագէտ Յակոբ դպիրը՝ Թարգման Շուէտի գեսպանին ի Պոլիս, որուն բարեկամն ալ էր Նալեան Յակոբ յաշորդ պատրիարքը և անոր Թարգմանել կու տար իր փափակած եւրոպական հեղինակները։ նաեւ կեսարացի Բարսեղ արքունի նկարիչն հոչակաւոր, որ քաշած է բարձր անձնաւորութեանց կենդանապիր պատկերները։

Ասոնցմէ ետքը կու գայ՝ Ճեզանիրակի Մաղաքիա Զելէպին, ազգական Երեմիա Զելէպիին և Սեղբոսեան Յովհաննէս Զելէպի կամ մարգիկ՝ մատենագիր ամիրան, որ իտալերէն և հայերէն քանի մը հրատարակութեանց հետ ունի նաեւ գրած իտալական պատմութիւն մը և Տ. Կոմիտասի վրայ ծանօթութիւններ։ Փիչ ետքն է նաեւ՝ որ հետզեւաէ կը ծաղկին Նալեան Յակոբ պատրիարքի խաղաղ օրերուն յառաջաղէմ ամիրաներն ու արուեստապետները, որոնց վրայ կ'արժէ զատգրել ուրիշ աւելի լայն պատեհով մը։

1. Բաղէշի Ամլորդւոյ վամբէմ էին ամոնք, և գլխաւոր աշակերտները՝ Վարդան Բաղիշեցի մեծ վարդապետին :

Նոյն ատեններն է (1703)՝ որ Աստվածայի գիւղանական գեսպանատունն ըիւր երեւելի և հարուստ հայեր ցունելու համար։ Դարձեալ՝ երկու է որ, եպարքոսական հրամանով, սեան և Տօնապետ Վարդանեան կ'ելնեն Կ. Պոլիսէն Եւրոպա՝ զանեալ պատրիարքը բերելու համար բիոլ գեսպանին նախապատրաստեալ թէպէտեւ ժամանակին Օսմանեան փափաքող էր, հայ ժողովուրդին Աւետիքի դարձին։

Վիպական այս դրուագներէն հայերուն պատմական ամենէն անուու շղթայակիր Գրիգոր Երուսաղէմի բիարքէն քանի մը տարի առաջ՝ նոյն թեանն հզօրապէս օդնած են ժամանակէ թէվէքէլեան Յարութիւն, Պոլսկի Մահատեսի Լութֆի և Ակնեցի Եր Սեղբեստրոս Պազիրկեան Պաշը, որ որ և եղաւ վաճառապէտ արքունի մէջ ամենէն ազդեցիկն եղած է՝ կերպ գիւղէն Արագ օզլու Մելտոնը², և Սուլթան Ահմէտ Գ.ի., որ Բ. Իրան նահաւ մահատեսի Սեղբեստրոսի ընկիրտեսի Յարութիւն. նոյնպէս կեսարական, որ ժամանակին արքունի Շարժուածիայի եկեղեցին վերաշինողը, միաւ պաշտպանն էր։ Եւ ասոնք ամենանակին գրուածներուն մէջ ովհի կան դաս մը մահատեսի պայազատները։

4. Յովին. ՀաՅԱՍՏԱՅ, Բ. Մապագըութիւնն Երուսաղէմի Սթոռին այս բարեփարէ է ի Պոլիս՝ Խսահակ պարթեւի տօն 1754 փետր. 5ին։

5. Հ. Ղուկաս ԽՍԹԻԹԵԱՄ, Եւրոպիա Բ. Ժամօթութեամ մէջ։
6. Նոյն, ամդ, էջ 169։

սին թէ հոռմէական հատուածի մասին
ուարուր գիրք մը և կատարած է հաշտ դեր
իւրասիրութեամբ ու միջին քաղաքազիւ-
ր, որով մեծութիւնը, արուեստք, դպրո-
ցեցական, զրական և վանական զարգա-
ռաւ կը ըցած են արմատ ձգել ժամանակա-
նիներուն մէջ: Կոլոտի ու նալեանի օրերէն
հայերուն քնիկ յառաջդիմութիւնը կը ձգէ
խառ մը, որմէ կը բուսնին և կ'ընձիւզին
արուած իմացական ու արհեստական բար-
ը:

ներուն կը սկսի նաեւ փայլիլ ի Ոտուսիա՝
ազարեան ազնուականը, որ չինած է Բե-
մէջ երկու հայ եկեղեցիներ ու կտակած է
հազար բուպլի՛ Մուկուայի մէջ հիմնեալ
հեմարանին համար:

յները կը սկսի նաեւ յիշատակուիլ Ոտուսա-
ւ: Արզութեանց երկայնաբազուկ տոհմը,
ուշի ընտրեալ կաթողիկոսն Արզութեանց
արակեանց հին գերպաստանը, որ յաճախ
ու ու արձանագրուած է: Այս վերջինին շա-

1840էն ասդին իրրե մատենազիր ու
լեզու Արաստանի և Խմերիթի փայլող Արդիս
Հայուն Հասան Զալալեանց: կը զրեր յատակ
ուցառ մը:

ի մէջ ծաղկած ու փայլած է նոյն ա-
մը (30) ամէնէն երեւելին թուրքահայոց —
աղան կամ ամիրան, որ հիմէն նորու-
կոր կարապետի վանքը, որ և մայրա-
քանիք ժողովուրզներէն մեծարուած էր,
ու յայն վայր չէր տեսնուած իրեն հաւա-
քրել:

մարդ՝ Ղաղէզի պէս: Իրը իրեն ժա-
նայլած են նաեւ ապուչիսցի Ազատեան
ուրունց տապանաբարերը կը կենան դեռ
իրուն պերեղմանատունը, ակընցի Մոմէի
վարդ արդի Խասպիւզի Մոմձեաններուն
ուն յաշորդները սերնդաբար զբասէր
մանաւանդ Մոմձեան Մկրտիչ աղան,
և նետուող դեր մը 1855էն 1855:

Դ.

1706ին ատեններն է որ Եղմիածինին Պոլիս նուիրակ եկաւ Ֆաֆապատցի Աստուածատուր աստուածաբան Վարդապետը, որուն համար կը վկայուի * թէ Փիլիսոփայական ու բանասիրական ուսումներու նախասկիցը երն աւանդեց պոլսեցի պատուելիներուն և որուն առաջին աշակերտն հասաւ Պաղտասար պատուելի դույր ըստածը, Նովոնի դրան էրու էրու դույր, որ դրած ունի նաև ընդարձակ պատմութիւն մը տումային:

ՓիլիՍոփԱՅ – մատենագիր Նալեան Յակոբ պատրիարքի օրերուն ինչպէս իր Հոգեւոր հօր Կոլոտ Յովհաննէսի մամանակ՝ փայլած են նշանաւոր գաւառացի ամիրանները նումայական բեղուն խաղաղութեամբ մը, որ տուած է բացառիկ գրոշմ մը զիմառացի՞ն պատրիարքին երկարածիգ վարչութեան:

Կաթոլիկութեան, պատրիարքի, աշխարհական տեղակալներու հին կուիներն առած են այդ օրերուն երկարատեւ գաղար մը փաստաբանութեամբ և յորդուներով, որով լի են Նալեան Սրբազնի բազմաբերան երկերն ու քարոզները:

Ինք Նալեանն ալ՝ ոչ միայն իբրեւ պատրիարք մը իմաստասէր, այլ նաև իբրեւ կրօնական պետ ազգային ստուար մեծամասնութեան՝ ժամանակին ամիրաններուն և տեղակալներուն հետ՝ թէ պատրիարքարանի խըն-

(*) Գիրք տրամաբանութեամ Սիսէոնի Զուղայեցւոյ, տպ. ի Պոլիս էջ 295 և Տէրոյեմց յԵրեսին:

1. Պոլիսի պատրիարքներում ամէօէթ խաղաղակամն ու՝ կաղզուամցի Զաքարիա պատրիարքէն զատ՝ երկարատեւը, որ ամիսափաթ 25 տարի վարեց Պոլիսի աթոռը, և մեռաւ 1741ին:

2. Եւ սա 20 տարի իմաստութ խաղաղութեամբ վարեց պատրիարքութիւմը, սակայն ըմդմիջումով:

դիրներու մասին թէ հռոմէական հատուածի մասին բռնած է իրաւարար գիրը մը և կառարած է հաշտ դեր մը՝ նարաւոր իրասիրութեամբ ու միջին քաղաքազիւտութեամբ մը, որով մեծութիւնց, արուեստք, դպրոցական, եկեղեցական, պրական և վանական զարգացումներ գիւրաւ կը ըրցած են արմատ ձգել ժամանակակից տոհմայիններուն մէջ։ Կոլոտի ու նալեամի օրերէն է՝ որ թուրքանայերուն բնիկ յառաջդիմութիւնը կը ձգէ խորունկ արմատ մը, որմէ կը բուսնին և կ'ընձձւղին ցայսօր կատարուած իմացական ու արհետական բարգաւաճումները։

Այս միջոցներուն կը սկսի նաեւ փայլիլ ի Ռուսիա՝ Յովհաննէս Լազարեան ազնուականը, «որ շինած է Բեդըրսպուրկի մէջ երկու հայ եկեղեցիներ ու կտակած է երկու հարիւր հազար բուպլի՝ Մոսկուայի մէջ հիմնեալ Լազարեան Ճեմարանին համար։

Նոյն միջոցները կը սկսի նաեւ յիշառակուիլ Ռուսահայերուն մէջ՝ Արդութեանց երկայնաբազուկ տոհմը, որմէ եր Յովսեփ ընտրեալ կաթողիկոսն Արդութեանց և Հառան Զալալիեանց հին գերլաստանը, որ յաճախ յիշառակուած ու արձանագրուած է։ Այս վերջինին շառաւիդէն էր 1840էն ասդին իրեն մատենագիր ու իրը առաջնորդ Վրաստանի և Խմբեթի փոյլող Սարդիս արքեպիսկոպոսն Հասան Զալալիեանց։ կը զրէր յատակ ու կը սեալ գրաբառ մը։

Իսկ Պոլիսի մէջ ծաղկած ու փայլած է նոյն ատենները (1730) ամէննէն երեւելին թուրքահայոց ակրնցի Եազուալ աղան կամ ամիրան, որ հիմնէն նորոգած է Մուշի Ակարապետի վանքը, որ և մայրաքաղաքի ամենազի ժողովուրդներէն մեծարուած էր, ու հայերուն մէջ ցայն վայր չէր տեսնուած իրեն հաւասարապատիւ մը։ մարդ՝ Ղազեզի պէս։ իրը իրեն ժամանակակից՝ փայլած են նաեւ ապուշեխցի Ազատեան ամիրանները, որոնց տապանաքարերը կը կենան դեռ Ակիւտարի հայերուն պերեզմանատունը, ակընցի Մոմքի Սարդիս ամիրան՝ արդի խասպիւղի Մոմքեաններուն նախահայրը, որուն յաշորդները սերնդաքար գրասէր մարդիկ եղած են, մանաւանդ Մոմքեան Մկրտիչ աղան, որ ունի գործօն և նետուող դեր մը 1855էն 1855։

1749 Թուականներուն էր նաև Սահաթէի Եռւսուքի՝ Պոլիսի Եռւսուքեանց նախահայրը: Նոյն միջոցներն Ապրոյ Զելէպին միջնորդելով Դրան մեծերուն՝ առաւ հայերուն համար կրէտէի Քանտիս քաղաքին Յունաց Ա. Գէորգ Եկեղեցին, որ այնուհետեւ կոչեցաւ Ա. Կարապիս:

Ասոնցմէ տասը – տասնեւինգ տարի ետքը կու գան արքունի ոսկերիչ և զրամապետ Տիւզ Միքայէլ ամիրան, որուն ծագումն և վերջայբը վերն յիշեցինք անուանաբար և մատեսի Տատ Առաքել ամիրան 1, համանուն գերդաստաններուն նախահայրերը, մեծահաւատ ըստած Մուրատ ամիրան և Պաղտասար ու Մուրատեանց Գառպար ամիրանները²:

Ասոնց են, ըստ մեծի մասին, կարգ մը երկրորդական ամիրաններու և թարմատար աղաներու հետ՝ ակընցի նախական ամիրանները, որոնց արտակարգ փայլելուն մեծ պատճառը կը թուի դարձեալ ինք՝ Նալեան Յակոբ պատրիարքը, իրը անոնց համբէու ակընցի՝ ըլլալով ինք ալ Զիմառայ զիւղէն:

Հինաւուրց այս ակընցիններուն յաջորդելով է՝ որ հետզհետէ կը ծլին ու կը մեծնան միւս ակընցի թանձրախօսիկ և խորամանկիկ ամիրաններն ալ, որ երեւցան ու ճոխացան մինչեւ 1840³ իրենց երփնազանգուած ու առակի կարգ անցած վարպետորդիութիւններովը:

1760-1765ի միջոցը Փայլած են մեծ Վէզիրին վաճառապետ՝ Պողոս Ղազար և Ասլան Ամիրանները, որ Վէզիրին մեռնելէն ետքը բանտարկուեցան և բարեխօսութեամբ ակատեցան. բայց Ղազար ամիրան ինկաւ, և իրենց երեքին միանդամայն յաջորդեցին Ճանոսենաւզ Յարութիւն Սարգիս ոնն և Սագայեան Մարտիրոս:

Նոյն 1750-65ի միջոցին է՝ որ կը շինուի հոյակապ

1. կաղզուաթօցի Պողոս վարդապետ՝ գրած է ու տամաւոր գովեստ մը ի Մահտեսի Տատ. Առաքել ամիրայ, տե՛ս ի տեսրակօ «Զումայյութիթէ կեթցաղոյս» տպիւալ ի Պոլիս 1805:

2. Յիշատակարան ծաշոց գրոց, տպիւալ ի Պոլիս 1793ին և Բիթգիրորդ տպագրութիւն Նարեկի՝ 1774, ի յիշատակարանին:

մեծ — Նոր խանը, և Վալիտէ խանին հետ կ'ըլլայ գըլլիսոր կեդրոն ու օթեւան սեղանաւոր — վաճառական հայ ամիրաներուն և մհծառուներուն՝ մանաւանդ սեղանաւորներուն, որ այդ հակայակուռ չենցերուն մէջ աւելի հակայակուռ առեւտուրներու ձեռնորկներով խոկ՝ չկըրցան դարձեալ մինչեւ տասնեւններորդ դարու իբրեւ կէսէն ասդին ալ անխարխար պահել, այդ խաներուն չորհֆկանգնեան վէմերուն և որմերուն հետ, իբրեւնց հարսառութիւնն և հեղինակութիւնը . չկըրցան սիրել զիրար աննախանձութեան մը չափ ու տեսել համերաշխաբար իբրեւնց հախանձելի դիրքին մէջ։ Մեծ Նոր խանը մանաւանդ՝ հայ ամիրաներուն խորանն եղած է հարիւր տարիի մը չափ։

Ասոնցմէ գորս և ժամանակով աւելի նոր Է՝ Զարպի խանէ Սարրաֆի Ծերտունն և Շաստ օղլուն, որոնց Ապուչենցի Բներաբի հոչակաւոր Զէլեպին ժառայած էր նախ և ապա յաջորդած։ Այս Բներաբի հայ-հոռոմ Զէլեպին ազգեցութիւնն ու պատիւը մեծ էր օսմանեան ազնուականներուն մէջ, որոցմէ շատն հարսացան՝ միայն իր հաշուագէտ գործառնութեանց չնորհիւրայց ինք ու վերոյիշեալ Եաղուպ աղան ալ՝ չզիտնալով խոնհներութեան սահմանին մէջ կանգ առնել, շնուրինկան 1։

Ակընցի այս Եաղուպ աղան Յովհաննէսւան, Նալեան Յակոր պատրիարքին՝ ամէն գործերու մէջ՝ ձեռնտու էր, և Նալեան ալ իր Երուսաղէմական պատրիարքութեան միջոցին շատ անգամ կը թղթակցէր անոր հետ և կը հրաւիրէր ալ ուխտի յԵրուսաղէմ՝ կոչելով դայն վաճառապետ արքունի. Նոր Յովհէփ գեղիցիկ ժամանակին և երկրորդ Զօրաքարել տաճարաշէն։ Եւ Եաղուպ աղան ալ Երուսաղէմ ուխտագնաց ըլլալով՝ դարձին հետո Պոլիս բերաւ ու Պոլիսի Պատրիարքութեան աթոռը նստեցուց Նալեան Սրբազանն՝ ըստ թախանձագին փսփառի այս վերջինին։

Կայ Երուսաղէմի Վանքը պղնձի յիշատակարան տախտակ մը, որուն վրայ մի առ մի գրուած են Եաղուպ աղայի բարեպաշտական ընծաներն ու յիշատակ-

1. Դարապատում չատ. Ե. 1789-1795 էջ 23-25:

ները՝ նուիրեալ միայն Ա. Յակոբայ տաճարին։ Տալու համար առ հասարակ գաղափար մը ժամանակին նուիրական ոճին ու հարստութեանց որակին՝ կօրինակենք նու այդ յիշատակարանը (Ժամանակագրական պատմ. Երուսաղեմի հատ. Բ, էջ 78)։

Նուէրք Եաղուազ աղայի ի գանձ Ա. Աթոռոյն և Ա. Տեղեաց Քրիստոսի յԵրուանդէմ՝ ի յիշատակ իւր և ազդատոնմին իւրո՛ — 1 արծաթի ջահ 56 օրքայ կախալ ի մէջ զմբէթի եկեղեցւոյն Ա. Յակոբայ, և ի ներբոյ նորին կանթեղք 8. 1 մեծ և պատուական վարադոյր Աւագ խորանին ոսկեթել ասղնեգործ, յորոց վերայ տեսանին կերպարանը վիշապաց. 2 ծաղկեայ տիպայ գողնոց. 1 իւղաքերից շուրջառ. 1 Ստոփա վարադոյր Ա. Գլխազրի, և որմոց նորին պատկերք տնօւէնութեան փրկչին, գործ սրանչելի հանդերձ արծաթի շրջանակաւ և վանդակաւն. 1 արծաթ կանթեղ ի մատուռն Մակարայ Հայրապետի. 1 ոսկեթել թափշագործ (կլապիտոն, աթլազ տօղումայ) վարադոյր, Ա. Եջմիածնի խորանին. 1 պղինձ ծորակ տնտեսատան, երկաթեայ արտաքին մեծ իուռոն Վանաց։ Ա. Յարութեան 1 ոսկի կանթեղ 600 տրամ ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի, 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ. 1 վակաս. Ա. Յովհաննէս եկեղեցւոյ՝ 1 լեհ չիթ վարագոյր. 1 տիպայ գողնոց; Ա. Թորոս եկեղեցւոյ՝ 1 արծաթ ոսկեղօծ սկիհէ. 1 տիպայ գողնոց, Ա. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ՝ 2 տիպայ գողնոց. 1 լեհ չիթ վարագոյր. 2 քարեայ աշտանակը մոմեղինօք; Ա. Փրկիչ եկեղեցւոյ՝ 1 տիպայ գողնոց. 1 զոյզ քարեայ աշտանակ մոմեղինօք; Ա. Աստուածածնի գերեզմանին՝ 1 տիպայ գողնոց, 1 սաղաւարտ, 1 վարշամակ, 3 շապիկ. Ա. Երենդեան եկեղեցւոյ՝ 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ, 1 վարշամակ. 1 փորուրար. 5 շապիկ. 1 արծաթ բուրփառ. Ա. Նիկողայոս եկեղեցւոյն Յովպէի՝ 1 շուրջառ 1 սաղաւարտ. 1 վարշամակ. 1 փորուրար. 4 շապիկ. 1 լեհ չիթ վարագոյր; Խոկ Եաղուազ աղայի բարեպաշտուէի տիկինը Առղոմէ՝ յիշատակեց Ա. Յարութեան տաճարին մէջ կանանց վերնատանը՝ 2 տիպայ գողնոց. 1 չիթ լեհ վարագոյր, Քրիստոսի գերեզմանին հանդէպ խաչելութեան պատկերի ոսկեղօծ շրջանակը քանդակադործ։

Այս ձեւն ունեին ընդհանրապէս նուերները Պոլիս ալ :
 1773ին՝ Եջմիածնի ջերմ միտքաններէն կաղզուան-
 ցի Զաքարիա արքեպիսկոպոս Փոքուզեան կընարուի
 պատրիարք կ. Պոլիսի, ու իր Եջմիածնական աններո-
 զութիւնը գրգռելով և եւս Մխիթարեանց ու Հ. Սի-
 քայել Զամշեանի քանի մը խորական գրութիւններէն
 ու բառերէն, իր նախորդաց իմաստուն առհմասիրու-
 թեան հակառակ՝ ձեռց կառնէ և անանդորր տոհմա-
 սիրութիւն մընել զործ կը զնէ ծայրայեղ հակակա-
 թոլիկութիւն մը : Իրեն այդ անհաշա ոգիին կը ըսռ-
 նուին ժամանակին Փոքր Ասիացի եպիսկոպոսներն |
 ու ամիրաններն ալ մեծ մասով՝ հալածելով և տաե-
 լով կաթոլիկներն ու հալածուելով և ատուելով անոնց-
 մէ : այս ատելութիւնն և ընդուած անմիութիւնն է՝ որ
 աեւած է մինչեւ Աքբահամ պատրիարքի օրերն և մերթ
 անկէ շատ ասպինները՝ մինչեւ որ բողոքական նոր հա-
 տուած մըն ալ հակոսնեայ արեւմուտքէ մը վրայ հաս-
 նելով, քըջեց միտքերը բոլորովին ընդդիմուտն
 նորու-
 թեան մը զէմ, մոռնալով ալ ձեւակերպեալ կաթոլի-
 կութիւնը :

Դարձեալ այս միջոցներուն նշանաւոր է՝ թէ մեծու-
 թեամբը թէ վշտակրութեամբը՝ կարապեա Մանուկ-
 ողլուն ամասիացի, որուն կենցաղը կը համառօտա-
 գրենք հոս և աւելիին համար կը դրկենք ընթերցողը
 1828ին Փարիզ տպուած Վ. որ+ Հայոց կ-բ-դ-դ-ի Մ-
 նու-ի-Օվու-ի, սեղանաւորէ Գոյանկամ Թ-հիր բ-լոյն և
 Վ. նիւր Ալի բ-լոյն ի Եանի-յու ակտրակին :

Այս կարապեա Մանուկ-ողլու ծնաւ Ամասիա քա-
 ղաքն ազնուական և հարուստ ծնողքէ 1735ին : Տասն
 եւեօթ տարեկանին սկսաւ ինքնագլուխ կառավարել իր
 հօր վաճառական գործերը . քան երեք տարեկանին՝
 վաղ իսկ ամուսնացած՝ անցաւ ի կ. Պոլիս, ուր ընդ-
 ունուեցաւ մեծ պատուավ և սկսաւ աւելի մեծ զործե-
 րու : Հատ բաշաններու սկզբանաւորութիւն ըրաւ, մաս-

1. Ասոնցմէ է Յահւ ծերունի յիշուած զօղոս Գա-
 րագոչ եպիսկոպոսմ. որ Գրուսայի առաջմորդնց +
 Արմաշը վերստիթ Բիմմից և հասցուց մեծկակ ա-
 շակերտմեր :

Նաւորագէս երկու մեծ բաշաներու, որ հռչակ հանտծ էին։ Իր վաճառաբարձ նաւերը կերթեւեկէին Ռուսիա և Խորիմ։ Քսան տարի այսպէս շարունակելով՝ դիզեց մեծ հարստութիւն և ապա սկսաւ նուազիլ և լինալ։

Այդ առաջին անկումէն ետեւ՝ նորէն կանգնեցաւ օդ-նութեամբ իր եղբայրներուն՝ վերստին լինալու համար, մինչեւ որ՝ մղեալ արկածներէ ու հիւանդութիւններէ՝ գնաց Սինոպ և անտի Եսնեա, ուր բաշային պաշտպանութեամբը դիրքի և տունի մը տէր եղաւ։ Եւ ապա դարձեալ Պոլիս դառնալով կրցաւ զբաղի իր հին գործերով ատենի մը համար, մինչեւ որ բախելով մեծամեծ վնասներու միացը դրաւ երթալ ապրի Ֆրանսա։ Հետպհետէ Վարչաւ, Պերլին, Վիեննա, Զամպուրկ, Լոնարա և ուրիշ քաղաքներէ անցնելով՝ 1825ին հասաւ Փարիզ։ Հոն՝ իր ամքաւ հարստութեանց նշխարներովը բացաւ արեւելիան անուշա՛ռութեանց խանութ մը՝ պազր էրակի ի մէջ, մինչեւ որ հոն ալ կրակ մը պատահելով մոխիր դարձուց կարապետին վերջին հանգրուանը, այնպէս որ եօթանասնամեայ հայ Յորին հարկադրիցաւ գիշերօթել համբու մը վրայ։

Վերջապէս ֆրանսացի երեւելի բարեկամ անձնաւորութիւն մը՝ վրան զթալով հանգանակութեամբ անոր ապաստան ճարից և խանութ մըն ալ դնեց Պուլէլ-Շրտէ բանորաժոյէ վրայ, ուր անկեալ ծերուկը կապրէր՝ ծախելով զիւրագին բաներ։ Հոն ալ սակայն հալածեց զինքն անողորմ վճիռը՝ զի օր մը ամբաստանուեցաւ արգիլեալ ծուխ ծախելու յանցանքով և դատաստանի քաշուելով՝ հազիւ կրցաւ արդարանալ և աղատի տուգանքէ։ Իր փաստաբանը Տիւբլանդի գրեց վերոյիշեալ իր վարքը։

Եւ կարապետ՝ ալ վերահասու եղած իր հակատագիրին դժնէութեան՝ որոշեց քաշուիլ Արժիպեղագոսի կղզիներուն մին՝ հանդերձ իր ընտանիքովը, ու ապրիլ հոն վերջին փիլիսոփայութեամբ մը։

* 1780ին կը յիշուի Պոլգաբանցի մահանուի Յարութիւն ամիրայ։ որ էր Սարաֆլար քէհեասի և ամէնէն ազդեցիկն հանրային գործերու մէջ։

1782 օդոստոսի առաջին օրը սոսկալի հրդեհ մը 66 ժամի մէջ մոխիր դարձուց Պոլիսի մէջ հաղարներով

տուն և կիզեց այրեց հաղարէ աւելի մարդ:

1786ին կը յիշուին նոր Զուղացիցի աղնուատում
Մանիշարեանք, որոցմէ հասած են գրասէր մարդիկ:

1789ին Պոլիսի մէջ տեղի ունեցաւ սոսկալի տեղա-
տարափ մը, զոր այսպէս կը նկարագրէ՝ ժամանակին
ոճովն՝ Հ. Ղուկաս ինձինեան Ալիթարեանը 1:

«Այս տարի Ստանալով մէկ ալեկոծեալ տարի մը եղաւ.
Երկընքն մէկ հեղեղ (սէլ) մը եկավ որ չիկար ծեր մը
անանկ սաստիկ անձրեւ յիշօղ. Երկու օր անձրեւային
եղաւ, բայց մէջը մէկ անձրեւ մը եկաւ ժամ ու կէս
քշօղ անանկ շատ որ լման պղարիկ ջրհեղեղ մը երե-
սալ մէզի. Ստամպոլին ճամբաները անանկ բարձրցան
ջրով որ տեղ տեղ մարդիկ չի կրցան անցնիլ, տեղ տեղ
ալ անանկ խորունկ փորեց որ՝ գետնի տակէն հնուցմէ
մացած գերեզմանի քարեր երեւան հանեց. Գասըմ
փաշան տուներ՝ տէիրմէնի քարեր քակեց ծովը տարաւ:
Պօղաղ իշիին ան գեղերը որ ձորի (տէրէի) մէջ են՝ տու-
ներուն բարձերը քըշիները սեղանները և այլն ծովը
քշեց տարաւ. Խանտիլլիին ջուրի ճամբուն մէջը քշելով
խօթելով կով մը՝ անանկ հրելով ծովը տարաւ, տեղ
տեղ ալ ան ճամբուն ամուր պատերը պատռեց որ սուլ-
դան Ալուրատէն են շինուած. Պէտքիին ձորին մէջը ծա-
ռեր քշելով իրարու վրայ դիզելով մէկ պատռար
(պէնտ) մը շինեց, ու ծառերուն վրայ ջուրը արգիլուե-
լով բարձրցան, բարձրութենէն վար վաղելով ջուրին
սաստկութիւնը ինչ հումի գերեզմանի քարեր որ կային՝
ծովեղերը քշեց տարաւ, տուներ վլուց, լեռան հողը
վար բերելով չարշին հողով լիցուց. Խանութները վարը
խորունկը մացին, առխախները խուլաճի չափ խա-
նութներէն բարձր մացին: Կէօրսույին ամմէն պար-
տէղներէն որ կ ժամ ներսէ ներս կը քշէ՝ իրենց ամմէն
բերը ծովը քշեց տարաւ. Զէնկէլ գեղին ծովածոցը լից-
ված կհրեւար քշված կանանչեղէնով, տըներէն հանած
բարձրով: Ամմէն մէկ տեղին պատահարները ինչ որ
տեսանք աս սոսկալի անձրեւին սաստկութենէն եղած՝

1. Դարապատում չատ. Ե. 1789—1795 էջ 11-12:

թէ որ պատմելու ըլլանք՝ մէկ գիրք մը կ'ըլլայ^{1.} ամ-
մէնուս վրայ անանկ ան մը պատել տուաւ աս անձրեւին
ասսակութիւնը՝ որ իրք թէ գետինը անցնիլ կը ըըցընէր
աս ամբողջ քաղաքը»:

Ե.

Ժամանակին հետեւակ մակարդակէն բաւական բարձ-
րացած ու մեծացած ազնուականութիւն մը կելնէ հոս-
մէր գէմը՝ տասնեւութերորդ զարին վերջերը, նշանա-
ւոր դեսպանական մը՝ թէ իրրեւ գրագէտ թէ իրրեւ
Զէւէպի կամ Ամիրայ, Մուրատճան շ ըսուած պոլսկցին,

1. Տես որչափ որ գրեր հմք Ամարանոց Բիւզան-
դեամ գրքին մէջ թղթ. 207:

2. Մ. Յովհ. Հիսարեամ (տէս ԲԱՆԱՍԻՔ ամսա-
կամ տետր տպ. Պոլիս 1851ին. չատոր Ա. Էջ 14-
15) կը գրէ այս ամումը Մուրատճա տ'օհսոն Դար-
ձեալ՝ բայտ բանասէրին՝ իգմատիոն Մուրատճա
տ'օհսոն ծածած է ի Պոլիս 1740ին թոսումեամ ըն-
տառիքէն. իր հայրը՝ Զմիւռնայի շուէտակամ Բիւ-
պատոսն էր, որ տուաւ իր այս զաւակին արեւմը-
տեամ ընտիր կրթութիւն մը: Մուրատճա՝ իր համ-
բոյր բմաւորութեամբն և իւլէմայի մը օգմութեամք
ստացաւ արեւելեամ լեզումերու և պատմութեամց
վրայ մամրամասն ծածոթութիւններ, ու 1782ին
հղաւ Շուէտի գեսպամ, և 1787-1790ին հրատարա-
կեց իր պատկերազարդ Ընդհանուր պատկերին Օսմա-
նեան կայսրութեան առաջին մասը: Մեռաւ 1807
օգոստ. 27ին իր Պիէվրի տումին մէջ. իր զաւակը՝
Կարոլոս Մուրատճա ասպետը, գեսպամ Շուէտի
ի Պրիւսէլ՝ շարումակից իր ընդհատած գործերը,
և հրատարակեց Պատմութիւն Մողոլաց՝ 1824ին և
Սեւ ու կասպից ծովերուն Հիւսիսային երկիրներու
վրայ ի ժ. Դարու, 1828ին:

որ քաջ Փրանսադէտ ալ էր և ըրաւ հեղինակութիւններ Փրանսական լեզուով (Օսմանեան պետութեան պատմութեան վրայ (տպ. ի Փարիզ 1784) ու առաւ ի փոխարէն հայասէր Սուլթան Սելիմէն մեծ պարգեւ : Ինը այս Մուշամանը՝ զնացած էր նաև 1792ին Վենետիկի զանքն և հոն ալ բանասիրած էր : Իր ճրապարակային, ու մատինագրական վերջին անունն էր՝ Ասպետ (Օսունի և այս է պատճառն՝ որ Եւրոպացիներն յոյն կանուանեն զինքը : Այս հայ ասպետն՝ եղաւ նաև թարգման շուետական զեսպանին և տուաւ, Շուետի մէջ, (Օսունի ասպետութեան այդ տիտղոսն ու պատիւը, ուրկէ իբրեւ լիազօր զեսպան եկաւ Պոլիս : Պոլիսէն զուրս մեռած է : Զափազանց յարած զրելու կարգալու՝ զեսպանական ու պաշտօնական գործերուն մէջ անդամ՝ օրն ամբողջ եօթը ժամ՝ կը զբաղէր զրակոնութեամբ . արժանիքով՝ Երեմիա Զելէպիի պէս, իսկ պաշտօնով՝ անկէ շատ զեր անձնաւորութիւն մը 1, որուն անունը յիշուած է նաև Երեւելի արանց երոպական բառուիրքերու մէջ :

Գրադէտ ամիրայ մըն էր Մարդար Խօճենց Զաքարիան ալ, որ պատմութեանս միջոցին Պոլիս գանուելով՝ Պէյօղլուի զերեզմանատունին մէջ տօն օր մը ունեցած է հոչակաւոր և իմաստուն զրուցարութիւնն մը ժամանակին Անատոլու ։ Գազակէրին հետ՝ Երրորդութեան վրայ, որ արձանադրուած է Սիօն Երուսաղէմի հանդէսին մէջ : Ունի Հայելահ բանց չորհագիւր մը տպեալ՝ առ իւր որուին և առաջին թարգմանութիւն մը Տէլէմուոյ Արէւած + ին՝ տպագրուած նոր Նախշեւան՝ ընդ հաւանական էր նուհանէնէր Սուրբ Խուզունէն 1795ին : 1799ին կը յիշուին՝ Բինկեանցի մահտեսի Պետրոս ամիրայ Ագրիանուպոլիսի մէջ, ու իր որդիները՝ Պաղտասար, Յովհաննէս, Խաչտուուր, որ տպագրել տուած են Սիօնեցիին Ա, ամ Գիբրը, Հիներուն լաւագոյն տաղաշափեալ քերթուածներէն :

Ծուսիայի մէջ ալ՝ 1789ին ծնած էր Խաչատուր Լազարեանց, Ծուսիայի պետական խորհրդական, որ նուիրեց իր նախնեաց Հիմաս Ճաղարեան ճեմարանին մէջ :

1. Գարապատումէթ ու աւանդութիւն :

ժաքանտկական գումարներ. վախճանեցաւ բարւոք ծերութեամբ 1871ին Բնեդերսպուրկի մէջ:

1790ին Մատրասի մէջ կը փայլէին կարգ մը հայ մէծ տուներ, որոնց մէջ եր նաև Շահամիր Ս. Շահամիրեան, որ տպել առւած է Աղեքսանդր Մակեդոնացիի պատմութիւնը: Այդ միջոցին դարձեալ նշանաւոր է Մանուկ պէյ Խուսնուլիցի, որ փայլած է արտաքրյ կարգի թեարկութիւններով:

1799ին առաջնակարգ հայեր էին՝ ի Պոլիս՝ Աղնաւորեան Գասպար, Տագէսեան Յովհաննես, Լիմոնճեան Յովհաննես և Յիշլապեան Յակոբ աղաները:

1800ին կը յիշտատակուի Ղրիմից Աղայեկէան Եաղձի Գէորգ՝ թարգման Որու սի դեսպանատունին, որ աշխատեցաւ Կաթողիկոս ընտրել տալ Յովսէփ Եպիսկոպոս Արդութեանցը: Նոյն թուականներուն յիշուած են ի Գանձակ Արգուեցի Տայինեանք, որոնց սերունդը բնակեցաւ 1842էն ասդին ի Տփիսիս: կը համարուին Օձնեցի Յովհան իմաստասէրին տումէն: Այս սերունդին զերջին նշանաւոր անդամն եղած է Ստեփանոս Տայինեանց:

1780էն մինչեւ 1823՝ կը յիշուի նաեւ ժողովրդասեր մահտեսի Աբրահամ ամիրան¹, որ տպել տալէ ետեւ

1. Իբր հայրակած և համրակած ալ պարագայ մը՝ Յերես մեզի հետաքրքիր ըմթերցող Յերմ յաւելու հոս, որ ակրօնցի տպագրասէր այս ամիրայի հղայրը էր հանի ծրամ բարեսէր անձմաւորութիւնը՝ հայր ծրամիամ կարապես ու Գէորգ Պէյերում, որ այս վիրջինն ալ՝ էր հայր Բարձրապատիւ Աբրահամ փաշայիթ: Այս հանի ծրամ աղամ եւս կը թագէր Սամաթիա՝ ատեմիթ հոչակաւոր կեդրումը, և Մըմըր զատէ Յակոբի (մեր հօր կուտէ պապն ու Մըմըր Տէր Աբրահամ՝ Սամաթիայի վայնջուց աւագերէց և Աւետիք պատրիարքի մօտիկ ազգակամ աղօթամրժումջ «Մըմըր» քահանայիթ թոռամ թոռը) Յահե Գույումնը Ղազարոսի հետ թաղիթ համերաշխ երեսփոխամթերմ էիթ. երեքը միասիթ ընտամի մտերմութեամբ կը հաշուեմ որ 1816 Ս. Գէորգի տօմիթ շաբթում՝ երեքն ալ

Եր ծախըռվը շատ գիրեն՝ բացաւ ալ ի Պոլիս Հասան փաշա խանը տպարան մը իրեն սեպհական ժամանակին մանաւանդ կրօնական ու պատմական գիրերուն մեծ մասն եւած են այդ խոշորագիր տպարանէն։ Ասոր հայրն է Թերզեանց Սարաֆ հաճի Օհան աղան՝ միշտ ակնցի։

Ասոնցմէ զատ կան նաեւ ւարասկիորիկ՝ 1780—1810՝ դպրոցաշէն Միրինանեան Շնորհ ամիրաները, որ նը-պատաճած են Ա. Յարութիւն հկեղեցիին քովի հիւանդանոցին հիմնարկութեան (1794)։ Փափազեան Սիմէռն ամիրան, հայր Խշանաւոր Ճանիկ յաղթանդամ ու յաղթադրամ ամիրային և Մուրատ ամիրայ Սուրէնեան։

Կեսարացի նախ կօշկակար տպա գրադէա՝ Պաղտասար Ա. գպիր յորչորչուած Պատուելլէն ետքը, որ Եջմիածինի

մէյմէկ Յոր զաւակի տէր պիտի ըլլամ, ուստի, ուխտ կը զմեմ որ յղացուած երախամերում երեքիմ ալ ամումմ առ յիշատակ Գէորգ զմելով Յուիրիմ ամումք համրակամ ծառայութեամ։ Սակայն Ղալաթիայի ամհամդաբատ այս մարդը, Գույումնը զատէ Ղազարոսի որդին, յառաջադիմաբար իրկու շաբաթ առաջ կը ծմի, ու հայրն ալ՝ այս պատճառով կը յայտարարէ իր ըմկերմերում թէ պիտի աւրէ իր ուխտը, քամի որ Աստուած կը կամիէ, տասն կ հիմք օր առաջ տալու իրեմ զաւակը։ մկրտելով ամհամբեր երախամ ալ՝ իրբեւ Քրիստոսի արագ տուրք՝ ամումմ կը զմէ Քրիստոսառուր հոչակաւորն այս Ղազարոսեամ Քրիստոստուր էֆէմտիմ։ Իսկ հաճի նրամ աղայի և Մրմըր զատէ Յակոբի ժամադէտ երախամերը՝ նիշդ ուխտեալ ժամութ, Ս. Գէորգի շաբթութ, 1816իմ աշխարհ գալով կը մկըռտուին երկուքն ալ Գէորգ ամումով Յոյն Պարագայ խաչի կիւրակէիմ — մին երամեամ Գէորգ Գէյ սեղանաւորը, միւսն համգուցեալ (1873) հայրս՝ Գէորգ Մրմըրեամ, երկուքն ալ երրորդին Քրիստոստուր էֆէմտիի հետ՝ կ'ըլլամ այսպէս յորովայնէ ընարեալ։ Զայս այսպէս պատմած է ինձի ինք Քրիստոստուր էֆէմտիմ աւամդաբար։

Ամիրամերը :

3

Քին նույիսկի մը ամէնէն ներհուն աշակերտն ու 1700էն մինչեւ 1738 Պոլիսի ամէնէն բազմահամուտ և քաղմասան վարժապետն եղաւ՝ ձեռնկալութեամբ իր ժամանակակից ամիբաներուն և Գրանէր Յովհաննէս կոյուա և անոր ձեռնասուն Յակոբ Նալեան պատրիարքներուն, հետագա իրեւ լեզուագէտ ու գրագէտ դպիր և թարգմանիչ՝ փայլեցաւ, Խարբերդցի Պուկաս լեզուագէտ գարդապետին Հետք. 1730էն 1812 անխոնջ աշնանող Պալաթցի Տէր Յովհաննէսօն Գէորգ Ալանութին;

1. Ըստ ծերութի գարիէլ Պատկանաթի (ծակագաղ կեմագրութիւն Ներսէն Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսիթ, էջ 11-12) այս Պաղուանամար դպիթի՝ չոլով Յովհաննէսի մասւ Մինիթար արքայի գրական հեղեղէն պահպանած էր ուղիղ հայերէն լեզուն, գրելով և տպելով շատ հեղինակութեամց ու սիրագրութեամց հետմ Թահւ երեք հատոր աշխարհաբառ ու գրաքանու քիրականութիւն, զոր, կըսէ Գ. Պատկանեամ, ծայրէ ծայր լրացուցած է Հ. Մինիթ Զամշեամ՝ առամց յիշելու իր պատմութեամ մէջ գէթ առումը Պաղտասար Ա. Դպիրիթ: Այս Պաղեմի դպիրիթ վարժարաբան մէջ մախարակուցան Միմէնն կաթողիկոս, Բասենցի Յարութիւն վարդապետ, իմաստառէր Գետրոս վարդապետ Բերդումեամ, Թագուոր վարժապետ (Ներսէն Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսիթ վարժապետը), Աղամալեամ, Ղարամցիթ, Բարսոսի գեսարացի և Սահակ Բ. անազիթ ըսուածը՝ որ հակառակորդ էր Զաքարիա պատրիարքիթ Պոլիսի:

2. Այս Ղուկաս վարդապետ լատինագէտը՝ շատ Յշամաւոր է իրեւ թարգմանիթ բազմավաստակութիւն թարգմանած 20 հատորի չափ իր ամէն տեսնակ մեկութիւն Ս. Գրոց, որոնց մեծ մասը դեռ ծեռագիր կը սմայ Ազգ: Մատհանարաբան ստոր Մակողմ դարձանիթ սէջ և մէկ մասն ալ տպուած է ի գետետիկ և ի Պոլիս: Մինիթարեամոցէ ու Տէրոյեթց պատուելիէն զատ՝ չիկայ այս ամծիթ չափ Յուղթ սեւցումող գրագէտ, որ կը գործէ եղեր ծախքութ ու յորդորելով Յակոբ Խալեամի:

աեղեակ գիտկանորէն ալ վեց մեծ լեզուներու (յունական, եբրայական, պարսկական, տրաքական, լատինական ու հայական), որ ամիրաներուն շատ գլուխ ծողող մարդ ալ չէ եղեր, ու Պալաթի հրեշտակապետ եկեղեցին քովչնտի մէկ սենեակին առանձնական բուսակեր ներանձնութեամբ մը՝ բանասիրեր է տարիներով, օժակով տասն և հինգ հատորի չափ հմտալից գործերով (պէտառորները՝ պարսկահայ բառարան, եբրայականէ թարգմանութիւն մը Սաղմոսի, Աստուածաբանական հատորներ, Արաբերէն ձեռագիր քերտականութիւն մը՝ գրաբառ բացատրութեամբ, արաբականէ թարգմանուած աստղագիտութիւն մը և այլն) տոհմային վախ բանասիրութիւնը, մինչ Վենետիկի Հ. Արակեն Բագրատունին դեռ աշխարհ իսկ չէր եկած... Պէտքեան ապագիրել առաջ է այս անձին քանի մը գործերը, և մեր շատ ուրեմն պատահած ենք իր կոկիկ ու կարեւոր ձեռագիրներուն։ Ա՛ս ալ իր ժամանակի գրադէտներուն ամիրան է եղեր, որ Պալաթի ըլլալուն համար՝ կըստորագրէ եղեր Գեորգ Դուկի Պուլիսիոն։ Գեորգ դպիրին աշխ ձախէն զիյդ կ'ընթանան՝ Մելրիսէդ դպիր և հոգելից իմաստանէր ըստածն՝ հաւանաբար հայ-հոռոմ, որ թարգմանած է՝ ի մէջ այլոց յունականէն լուսուի ուիշեն ըստած (ձեռագիր) կարեւոր գիրը մը, և Սարգիս դպիր Յովհաննէն ահան՝ որ գրած է կ. պոլիսի վրայ հետաքրքրական տեսդագրութիւն Բիզանտիոն մինչև իր օրերը պատմական ակնարկներով, որուն ոճը կոկիկ և լեզուն պարզ եփուն գրաքառ մըն է. Պալաթի այս իմաստուններուն թիկունքն էին Ղազէզ Արթին ու Հովուեանց Մարտիրոս՝ թոռն Ապուչելոցի արտիւնաւոր հօճայ Յարութիւնի։ Իրենց յաջորդեցին այս դարուս՝ Գրիգոր Փեշտըմաննեան և Զամուրծեան, որ ապա (1857ին) Տէրոյենց կոչուեցաւ։ Պատմական է նաև 18րդ դարին վերջերն Ակընցի Զօֆենց մահեախի Անտօն ամիրան, որ Երուսաղէմ գնցած էր մեծ զեզիրին հետ և Մեծն Նաբուեոնի Ոուրիական արշաւանքներուն ատեն Պաղեստինի տե-

* Զենագիրք Վահագուստի անիշենց Սամուէլ Ռաֆֆիիի
էջ 1 և 92:

զացիներէն հայերուն և Երուսաղեմի վանքերուն կրած վիշտերը թեթեւցունելու համար՝ Պետրոս Երուսաղեմի Պատրիարքին խնդիրով միջնորդ եղաւ տեղաւոյն մեծ Բէեաշխին և Յակովեանց Միաբանութեան։ Զօֆենցի հետ կը յիշուին նաեւ Մատէնի Ստեփան և իր ընկերը Փիլիպոս ամիրաները։

Զ.

Ամիրաներուն ժագումն՝ իրենց նշանաւոր պատրիարքներով ու կցորդ գրադէսներով և դպիրներով՝ կը հասնի այս տարտամ զիժերուն հետ մինչեւ 1800 թուականն, մինչ իրենք կը սկսին առնուլ աւելի գործոն աւելի վառ դիրք մը անձնական ու հանրական կամ, ըստնք, այսպէս կերեւին ժամանակի մերձաւորութեամբ։

18րդ դարու ամիրաներն ընդհանրուպէս աւանդաւ կան պարզ մարդիկ եղած ըլլալ կը թուին. յիշատակարաններն ու աւանդութիւնն և տոնմին նահապետական վիճակն ալ կը ցուցընեն՝ որ անոնց մէջ պակաս չեն եղեր դպրոցասէր ու եկեղեցասէր մարդիկ. ընդհանրապէս մահատեսի են եղեր անոնք, ընդհանրապէս բարեռողի ու երկիւղած (pieux) թէպէա անուսում թէպէա ըստ ամենայնի անոնց ալ, այլ խորագէտ և ոնովն իրենց գործին և տունին՝ շրջավայրին ներած ու ներգործած արեւելեան համեմատութեամբը։ Իրենց բնուկութեան տեղերն են եղեր առ հասարակ՝ Սկիւտար. Օրթագիւղ, Հասպիւղ, մերթ Սամաթիա, Պալաթ, Գումբ Գարու կամ Եէնի Գարու և ուր որ նշանաւոր եկեղեցի մը կամ հայ բազմութիւն մը կը գտնուի։

Գալով ուրեմն այսպէս ներկայ դարուն սկիզբը՝ ճարտարապետ, արհեստապետ, մանաւանդ սեղանաւոր ամիրաներուն՝ ընդհանրապէս ակընցի՝ կառնեն որոշ ուղղութիւն և կը շողան յատուկ փայլով մանաւանդ երջանկայիշատակ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի և Սուլթան Ապահուլ-Մեհմատի օրերուն։

Անոնք ալ կը սկըսին Տէրութեան և Բղեշխներու հետ ընել մեծ գործառնութիւններ՝ հաղորդակցութեանց, գիւտերու, չոփենաւներու տակաւ յառաջագիմուղ դիւրութեանց արագութեան չափով՝ արտգ արաւ կրկնապատկելով իրենց ազդեցութիւնը դիտութիւնն և հարըստութիւնը՝ արեւմտեան գաղափարներու և ոճերու նախական աղօս չփումը կը սկըսի իրենց որդիներուն ձեռքով, և արեւելեանէ ու արեւմտեանէ խառնուրդ միջին կենցաղ մը, արուեստգիտութիւն մը, կառավարիու և կառավարուելու տարազ մը յատուկ՝ մարմին կ'առնէ հետզհետէ, որուն բաւական ալ կ'ընդդիմանան հիներէն մացած ամիրաններն և որուն մեծապէս կը նպաստեն Վենետիկի կիրթ վերապատուելիներն ու Պոլիսի հռոմէական հայերուն երեւելին երը։ Ասոնցմէ բաւական զատ՝ Զատեանց – Տատեանց Տունը՝ կը ճանչցուի իրեւ Վասոյապետ Տէրութեան ու Պալեանցն իրեւ ճարտարապետ արքունի, առաջինն հարիւր քառասունի մօտ, իսկ՝ երկրորւն երկու հարիւրէ աւելի տարուան ընտանիք մը, որուն յայն ժամու ներկայացուցիչն էր Գրիգոր ամիրայ Պալեան, բարի ու ուղղա մարդը։ 1790էն մինչեւ 1830 փայլող և փայլեցունող մեծ ամիրաներէն մին եղած է այս Պապա Գրիգոր ամիրան Պալեան, որ իր նահապետական պարզ մարդաբրութեամբն և ուսումնասէր հնարագիտութեամբը սիրելի եղած էր թէ Օսմանեան վեհապետին աւագանին թէ Հայ պատրիարքներուն մեծերուն և ժողովուրդին։ Իր ճարտարապետական ձեռնկալուն եղած է իր հայրը Մակար Խալֆան, ինչպէս ինք ալ շատերուն, մանաւանդ Ղազէկ Արթինին ձեռքէն բոնած է և ներկայացուցած է զայն Օսմանեան վեհապետին՝ ի-

* Պալեանց Յահիանաւմ է գարամամի Գելէմ գիւղէմ Պալի խալֆա՝ 1682իմ գոլիս եկած, որ ապա թաքերդէմ սերումդ ութեցած է Գրիգոր խալֆան, ինք մեռած է 1725իմ, իր որդին է Միթաս խալֆայ՝ մեռեալ 1730իմ, ամոր որդին Մակար խալֆան՝ գործումեայ և համարեղ մարտարապետ որ՝ ի մէջ այլոց շիմած է նուրի օսմանին մզկիթը. ասոր որդին է պապա Գրիգոր խալֆան։

ըրեւ հաւատարիմ ու հանճարեղ խորհրդական մարդմբ, երբ Սուլթան Մահմուտ ի խնդիր էր այդպիսի անձնաւորութեան մը: Իրեւ արքունի ճարտարապետ մեծ էր իր անունն և գործը Օսմանեան մայրաքաղաքին մեջ, և իր գործաւորներն ու երկրորդականները լեզնո՞ն կը կազմէին, որոնց կը մարդապիրէր ու կը կենակցէր ալ մակրմարար՝ առանց նոււաստանալու:

Իր տունն ալ միշտ հինաւուրց զուարթ հիւրասիրութեամբ կը պատուեին ժամանակին մարդիկը՝ աշխարհական, զրադէտ ու արուեստագէտ, ինչպէս այս բաց հիւրասիրութիւնն ապա ցոյց տուաւ նաեւ ճարտարագետականներուն համարակալ դրապետն Օտեան (Եազըճի) Պօղոս աղան:

Գրիգոր ամիրայ Պալեանի շինուածապետութեամբ կառուցուած են Սէրայ-Պուտուլի հին պալբաւց¹, Տումապահճէի ու Զրադանի այժմու պալբաններուն նախորդ փայտաշէն պալատները Պէյշէրպէյիի հին փայտաշէն Պալբաւը Պէլկրատի Պէնտերը, նաեւ Սելիմիյէ (Հայուտար փաշայի) Ընդարձակ զօրանոցն և ուրիշ զօրանոցներ ու չովանոցներ, որոնց մէկ քանին կը կենակ գետ, Պուլիսի Եանկըն քէօչկիւն ու Թոփ հանէի բարձրագմբէթ մզկիթը: Խնը է պայծառացուցնողը Պալեանց անունին և անոնց մէջ եղած է առաջին ամիրան, որ ձայն ունեցած է պատրիարքական ու տոնմային զործերու ալ մէջ, ուր ժրացած է Զերմենունգարար և պաշտպան կեցած է խեղճերու, վանքերու և վարդապետներու: Անդամ մըն ալ սխալ հապկըցողութեամբ մը տարագիր ալ զացած է Տարսոն և Խեսարիա ու տեղէն ընտիր ապուխտի մը շնորհիւ, զոր Լոցէզ բարեկիսուարար ընծայած էր Վէճ: Սուլթան Մահմուտի ի դիմաց Պալեան Գրիգորի, ապատած է կարճ ատենէն ու Եղիա եպիսկոպոսի հետ Պոլիս դարձած:

Գրիգոր ամիրան հապտատագ էր իր բնակութիւնն Ակիւտար Պիլալպիւլ Տէրէյի թլուրին առաջին սարահարթին վրայ, ուր կ'երեւէ այժմիկ կուադարեան կիսաւեր սօսին և որ նախ իր շնորհիւն առած է Պէտլուշ-Շեն անունը. վասն զի ամիրան սիրահար ըլլաւով սոխակի

1. Որ այրեցաւ 19րդ դարու կէսէթ ասդիմ:

Եթ թետկութեան պարբեւ հսմիաց զեռեղած է եղեց արուկատագար երամ մը գեղգեղոզ սոխակներու և իր ծերութեան օրերուն կերթայ ժամերով մտիկ կ'ընէ եղեր։ Պատճառով մը զող կ'ընէ կաթուածահար վախճանած է 1823ին։

Բարեհամբոյր և աշքատապէց ալ մարդ՝ շատ կիւրակէ իր Պաշտաք Պաշտէ ընդարձակ այդիին մէջ խնջոյք կու տայ եղեր իր սառարակարգ բանւորներուն և անոնց պետերուն՝ ճաշակցութեամբ և զուարթ բաշեկամութեամբ սփոփելով զանոնք ։ Ժամանակին լոյն և նոյն հայրը Նոյն ինք Ղազեզ տնտամ, շատ բան կ'ապարախի Պալեան Գրիգորի, 19րդ դարին սկիզբի առաջին ամբային։ Ինց հիմք դրամ է այն համբաւին ու հարուստ աղջուականութեան, որ տպա պարժանքն եղան իր սրդիներուն և հարտարարուեաս թոռներուն։ Իր մեջ թոռը՝ Նիկողոս պեյ Պալեան՝ իր բնաւորութեանն ու բարբին մանրանկաց վերկենցաղում մըն է եղեր, կ'ըսկն։ Վերկենցաղում մը՝ վարդէ նման վազորդացնի մը շափ նշողելով . . . ։ Մնած էր 1825ին։ Հինած է Տումա-պահճէյի Սերային հոյակապ Տիվան խանէն, քանի մը Գեղեցիկ քեօշկեր, Պոլիսի նոր Եանկընքէ՛շկիւն ու լայնատարր Ղալաթա Սերային։

Գրիգոր ամբայի անմիջապէս յաջորդած է՝ իր զեռ շատ երիտասարդ որդին կարապետ Խալֆայ, երկիւղած ամբիրան։

19րդ Գրիգոր սկիզբները կ'ըսկսին անուն հանել՝ ի թուսահայու՝ Թամամշեանք, Արծրունեանք, Խէրուդինեանք, Թայիրեանք ու Մանդինեանք^{*}, ինչպէս վերջերը Մպնդաշեանք ևսոյլը։ Ասորախանի մէջ ալ երեկի են նշանաւոր վաճառական աղայ Դանիէլ Սարգսսկան, որուն հարստութիւնը կը հասնէր 7 միլիոնի։ Ասոր որդիներն ալ Գրիգոր և Մկրտիչ նշանաւոր եղան իրենց բարեկործութիւններովն և հարստութեամբ։ Նոյն քաղաքէն անուանի Ելին նաև Գաբրիէլ Աղաջանեանց և Զանօմ Ստեփանեանց։ Ասորախանէն է նաև պարոն, Աղապապեանց որ կառուցած էր դպրոց մըն ալ և իր

* Ճամապարհորդութիւն Սարգսի Սամահմեցւոյ Զալալեամց։ Մասմ թ. էջ 56-75

Ժախարովը կ'ուստնէին հռն 12 աշակերտ՝ վարժապետութեամբ պոլսեցի Սերոբէ Պատկանեանի: Հոչակուածէ նաև ջուղայեցի աղայ Յօնանջան մըն ալ:

Գրիգոր Խալքայի ժամանակակից հռոմէական հայերուն մեծատուններէն հինգ վեց ընտանիք ալ կանուանին մերթ ամիրայ և ընկհանրապէս շելէպի կամ հօձա, որոնց հետզհետէ, մանաւանդ Ալբիանուգուսեցի Պօղոս պատրիարքի օրերը, Լուսաւորչականներու մերձիկ գործակցութեան մը միտումները կիրականացուենն:

Օրինակի համար Գրիգոր Զելէպի Տիւզեան 1, կաւացից Մատթէոս Զելէպի մատեսի Աստուածատուրեան, Թըւնկըր զատէ Յակոր, Տիւզ-Յակոր Զելէպի պրասէրու հանճարեղ աղնուական մը. Վենետիկի Միւիթարեանց մարդը՝ որ տաղել տուած է Հ. Արսէն Բագրատունիի քանի մը երկերը, Մկրտիչ Զելէպի, Գրլճը զատէ Անտոն և Զեմպէրէկի օղլու: Ասոնք հն որ վերոյիշեալ Պօղոս պատրիարքի գումարած աստուածաբանական ժողովին ներկայ դտնուած են, իրենց քանի մը վարդապետներուն հետ, հռոմէական հայերուն կողմէն առ հասարակ իսկ լուսաւորչականներու կողմէն՝ իրերեւ պատուիրակ ներկայ եղած են զիխաւորապէս Աղնաւորեան կարապետ ամիրայ, Յովհաննէս ամիրայ Արիստակէսեան, Մահատեսի Յովհաննէս Զելէպի, Մահատեսի Յակոր ամիրայ Լաթիֆեան, Գրիգոր ամիրայ Պալեան, Գասպար ամիրայ Զարագեան, Գրիգոր ամիրայ Սագայեան, Մկրտիչ Ամիրայ Արփիարեան, աղայ Պօղոս Մարգարեան, Ճանիկ ամիրայ, Մահատեսի Պօղոս Կէլկէլեան, Յակոր Մանունեան, Մահատեսի Աստուածատուր Ղօնչէկիւեան, Յարութիւն աղայ Նորատունկեան, Մկրտիչ Աշնան, Մահատեսի Յարութիւն թինկեանցի. Մարակիրոս Սագայեան, Բարունակ ամիրայ, Շնորհեան Մանուէլ, Մանուէլ աղայ քէրէւաէի (հայրն Յակորիկ աղայ Մանուէլեանի, որ տնօրէնն էր Ճեմարանի և գրադէտ ու Տէրոյենցի խումբին ալ թիկնակիցն էր)

1. Տիւզեամսերմ իրեւ Թիմ ոսկերչապիտմեր ու վարեմի վարիչներ փողերամոցիմ եղած հմ մահի Հազէզ Արթիմի պաշտպան վարպետմերը :

Մինաս զարպհանեցի (մեր մօր կուսէ պապը)։ Յառութիւն Զելեպի կիւլլապեան, Անդրէաս Զելեպի և այլ բազմաթիւ արհեստապեաներ։

Գործոյս համեմատութիւնը չներեր յիշեալ ամիրաներուն և ամիրապեաներուն վրայ զատ զատ տեղեկագրել. մանաւանդ որ լիակատար տեղեկութիւններ կը պակոփին մեզի յաւիտենապէս, կամ զի անոնց սերունդներուն պատմածներն ալ՝ մեծ մասով՝ չենք կը նար արձանագրութեան ու շափ վաւերապահն համարել։ Ուստի կը շատանանք շեշտելով միայն հոս՝ թէ ժամանակին ազդեցիկ ձայն և հնչուն զրովան ունեցողներն ասոնք են ընդհանրապէս, որոնց մէջ կան մինչեւ չորս մըս հարիւր տարրուան գերդաստաններ, օրինակի հառար կէլկէլեաններն ու Սագայեաններ։

~~~~~

Է.

Այդ աստուածաբանական երեց խումբէն քիչ մը ետքը կը հասնին՝ իբրեւ վերջին արդակն ամիրաներուն՝ Պոլսեցի Ղազէ Արթին հոչակաւոր ամիրան, Պալեան կարապետ Ամիրան, Տատեան Յովհաննէս Պէյն ու Սերվէրեան Յովհաննէս աղան կամ ամիրան, որ քարի և փայտի վրայ քանդակելու եւրոպեան գեղարուեստը մտցուց հայերուն մէջ ու գլխաւոր սատարողն եղաւ Ակրատարի հին ճեմարանին՝ մանաւանդ իր իսկ դրամովն ի հենուկս Միացք և Ճանիկ ամիրաններուն՝ որ, չկետենք ինչ պատճառով, ուխտած էին կըսուի՝ ախոռի վերածել այդ հոգեստուն փարախը մուսաններուն։ Նաեւ Երկանեան Յարութիւն և Փիշմի ամիրանները՝ Ղազէզի հանրական գործակից, Յովհաննէս ամիրայ Աղնաւորեան, հաճի Մարտիրոս Պաղտասարեան, Մադսուտ Սարիմեան, Պաղտասար Գամպարեան, Մահտեսի Յարութիւն Զելեպի կէլկէլեան (մեծ հայրը Վոնմ. տօքթ. խորասաննեան էֆ.ի). Յովհաննէս Բինկեանեան, որոնց մէկ քանին էին հիւանդանոցը շինողներէն ու վա-

բողներէն 1, Բարունակ ամիրայ, Միստ ամիրայ, Տառեան Պօղոս Պէջ և Ակրոիչ ամիրայ ձեզայիցի՞ պաշտպանն Զազիւլսիներուն և Շահնազարկան Կարապետ վարդապետին; Տեղն է հոս նաեւ յիշելով Պետրոս ամիրայ Եռևանու ֆեանը (ծ. 1780 մ. 1846). Պօղոս Պէջ Եռևանու ֆեան, բաւական ետքը, Նուպար փաշա Թագւոր փաշա Ծմիւնացի ջոշերը, որ մեծ մասով Եգիպտական վառ դօտիին տակ շինեցին իրենց բազգնու փառքն և կաղեցին իրենց աշամանակութ դօտին 3:

Ահա այս հանրագիծ ակնարկութիւններով և տիտղոսներով՝ կը հասնի մինչեւ 1855 թուրքահայերուն ամիրայութիւնը, փաշայութիւնը և պէյութիւնը, մանաւանդ ամիրայութիւնն իրրեւ շիշտեալ դրուատանուն (titre) մը ժողովրդական՝ ի փախարինութիւն կազդ մը անձնական կամ ժամանական բարեմասնութեանց, աւագութեանց, բարեպաշտիկ գործերու, նուիրատուութեանց, եկեղեցաշինութեանց և դուն ուրեք աւ դիտութեանց կամ հեղինակութեանց:

Իրենց վրայ աւելի ներութեալ ծանօթութիւններ առնել փափազողը կը բնայ զիմել Օրթագիւղի, Բերայի, Սկիւտարի ու Պաւուլուսի հին տապանագիրներուն, որ մեծ մասով Եղեկեան Յովկանէսի կամ Փեշուրմալէկանի՝ գարուս սկիզբի ամիրաներուն փիփսուփային՝ գրիշներէն ելած էն. անոնցմէ մաս մը օրինակուած ալ է Ղալաթիայի Ազգ. Մատենադարանին Գորդ դարակին

1. Տիւ Պատմութիւթ Ազգ Հիւանդամոցին, Բիւզանդ Քէչիանի:

2. Ասոր վրայ քիչ մը վարօ աւելի ըմդարձակ գրած սմք:

3. Զմիւնացիներութ մէջ Պ. Մուրաս Յարութիւնեամ ալ երեւելի է, որ կը բնակէր նրուսանէմի մէջ և բարեկամ էր Ա. Յակոբայ վանքին և միշտ կօգնէր անոր իր խորհրդով և ազդեցութեամբ, մանաւամդ երբ ծուսութեամ գօղոս Պէյի շնորհիւ Սարտեմիայի ու Նափուի նիւպատոսութեամ հասնելով՝ նոխացաւ թէ պատուվ թէ՛ հարստութեամբ, իթք կաակած է նրուսակէմի վանքին բաւակամ կալուած:

ԱՅՀ՝ Փամանակակից ձեռագիրէ ՔԱ Վերջերը։ Խակ մենք։
Սատ մեր նախադիմին՝ քանի մը անաշառ պատճառա-
խնդրութիւններով և հակիցն բանաբնականով մը՝ փա-
կենք այս վերջընթեր մասն ալ այդ ամիրապյական գրո-
ւիկ։

Օպմանեան պետովթեան և ընչարձակածաւալ երկի-
րէն փառաւորութեանց մէջ փառաւորուած, հարստա-
ցած, առաջաւարփ և ընդարձակուած այս ամիրաներուն
մեծ մասը՝ ԿԸ բնակէր Պոլիսի նախայիշուած գեղա-
դիտակ արուարձանները, լայնատ (մօտեցուր) արած!
գետիններու վրայ, բազմայարկ ու բազմապահ պատ-
րանցներու մէջ՝ խոկուած դիւթուած և հաճանչաւորուած
առասպելական խնջոյցներով, լորժիններով և խաղարկու-
թիւններով քիչերն անոնցմէ կազմելով անստգիւտ բա-
ցառութիւն մը։ Այդ բարեցաստիկ ամիրաներն ունեին;
ամէնահարկաւորապէս՝ իրենց հետեւորդ աղաները, ո-
մանք իրենց կանանին, իրենց մանկլաւիկները, իրենց
մպուանապետներն ու տակառապեկաները, իրենց ովանձի-
ներն ու հացկառակներն (որոնք խտղալից պատճառներ
կ'ըլլան մեծատուններու արտազոց հանոյցներուն և կա-
րեվէր անկումներուն), և կարդ մը նախամասնութեանց
հետ՝ իրենց արտակարդ մոլութիւններն իրենց նախա-
պաշարումներն ու յորի տկարութիւնները, որ բոլէ
պատճառներն ալ եղած են իրենց կործանումին. և այդ
կործանումին առաջն հիմնապէս առնել՝ անկարացած
է ժամանակին բարձրաստիճան կղերին մեծ մասին փա-
ռապիրութիւնն և հաջոյակցութիւնը։ կային այդ ամի-
րաներուն մէջ՝ տգեաներ, ամբարտաւաններ, մոլեռանգ-
ներ ու մանաւանդ անխոննեմներ. կային գիտակներ,
համեստներ, շերմեռանդներ ու խորագէսներ ալ։ Եւ
այս երկու տեսակը՝ նուազեցաւ միայնակի կամ տեւեց
որոշեալ ատեն մը։ իրեն այս յատկութեանց նուազու-
թեան կամ ամրութեան յորութեան կամ լուսաւորու-
թեան համեմատ։

Պատմաբար և քննաբար ալ փիլիսոփայելով հին այս
ամիրաներուն վրայ՝ ԿԸ գտնենք՝ որ անոնք կապարած

1. Միայն Պալեամք միլիոմ մը կամզում հոգ ու-
նէին։ Բարեւամցի մը հաշուելով։

ևն, Արեւելքի անցեալին մէջ, թէ հանդէպ հայ հասարակութեան, կարեւոր և հզօր դեր մը միայնակ՝ իրենց սահմանափակ ու տեղական հարտարութեանցն և իմացականին չափով։ Անհատապէս ալ՝ անոնցմէ ամէնէն հզօրներն հարուստներն և միանգամայն վաղանցիկներն եղած են անոնք, որ ունեցած են կարի՝ անատոլույական ծագում մը քաղաքային, և եղած են աւելի՝ խորամանկներ քան խորագէտներ։ ընդհակառակն անոնց ու պղլսական հասարակ իսնագին մէջ՝ ամէնէն խելացիներն արդիւնաւորներն ու իրենց միջակ դիրքին չափով առկուններն եղած են անոնք, որ թէ խորագէտ թէ արուեստագէտ թէ գիւղակենցաղ կամ հին մայրաքաղաքացիներ եին, համեստ ու զատէխելացիօդառողներ բաղդէն և հարուստ պետութեան շնորհներէն և պաշտպանութիւններէն։ Առաջիններն՝ Անատոլուի տրամուղ խորերէն եկածնուն պէս, առանց իմաստափրելու իրենց նոր և կիրթ քրջավայրը, առանց բանի տեղ դնելու աստիճանաւոր յառաջդիմութեան գերազանց բարիքը՝ համեմատութեամբ յանկար ծական յասաջդիմութեան՝ իրենց Պոլիս տեղաւորուած ու լայնցած ազգականներուն կամ բարձր պաշտպաններուն թեւարկութեամք՝ իսկոյն վեր ոստնըով, զի՞ր ու շատ զեր, հոն գլուխի բնական պտոյտներով հանդերձ՝ յաջողած ալ են տիրանալու, առ իրանելի ժամանակ մի, մեծ փառքի, իշխողութեան (Autorité) և հարստութեան՝ ինչպէս նաեւ անոնց անկարծութեան լծորդ մեծ ախտերու և կիրքերու, որպէս զի նոյն թափով և նոյն համեմատութեամբ իյնան վար՝ կյոռուած ժամուն՝ վար, զահավիժաբար վար՝ ու կորսուին անհետ, կտակելով իրենց սերունդին վար անունի մը քովիկը՝ մեծառունի գծուար թշուառութիւն մը։

Իսկ վերջիններն՝ այսինքն խելացի գիւղակենցաղները կամ Անատոլուի բանիբուն քաղաքացիները, օրինակ իմա կեսարացիները հին ու ազնիւ մայրաքաղաքացիներն և թերեւս ամէն անոնք ալ՝ որ զէթ Ակնքաղաքէն չէին ու իրենց համար աստիճանաւոր յառաջացում մը ընտրելու մասին աւելի՝ համեստ ու իմաստուն եին, բաւականապէս տակաւ յառաջատելէ ետքը, զուտ իրենց արժանիբովը, խորագիտութեամբ

կեցած են հոն, ուրիշ անդին ալ չէ զօրած իրենց տեսակ մը ինքոզնական ոյժը, և ըստ այսմ՝ իրենց ալ իրենց կարգին արժանացած են, Պոլիսցի բանիրուն միջակայիններուն հետ, մեծ ամիրաներէն շատ աւելի դիմանալու՝ իրենց դիրքին հարստութեան և աղդեցութեանը մէջ: Եւ ասոնք եղած են ընդհանրապէս՝ Պաշտկոչուած արհեստապետները ոսկերիշներու, Ղաղեզներու և Պէզճիններու մեծերը, զարպխանեցինները ու մեծաքանակ վաճառողները: Տգէտ այլ բանզէտ ամիրիկներու աղաներ, որ կհնցաղելու արուեստին դիտուններն էին, գիտէին շահիլ և սիրաշահիլ ալ լրջութեամբ՝ թեպէտ գիտէին մեզի պէս գրել, կարդալ, ճառել ու վիճել:

Ը.

Ըստ այսմ՝ մեծ-նոր խանի, Վալիտէ խանի, Վեզիր խանի ամիրաներն՝ եղած են մեծ մասով ակնցի կամ ուրիշ քաղաքներուն (բաց ի Բարերէն, Եղնկայէ, Խարբերդէ, Կեսարիայէ ու Երեւանէ): Քիչերը վաճառական: Եւ ասոնց իւրաքանչյուրն՝ իր քաղաքակիցներն այլամերժօրէն առաջ քաշելու և Պոլիսի հանրական իրողութեանց մէջ աղդեցութիւն և հրամապետութիւն վաստրկելու ալ մինչեւ վերջ՝ խստանալով պահանջկոտ և անազորոյն դառնալով առ զրացին առ իւր համազդի օտար, և թոյնալով առատանալով ու ներկելով ամէն արտօւղութիւն իրենին ազգականին կամ պաշտպանեալին և կամ իր կիրթերը փայփայող անարժանին... իսկ թէ ակնցի թէ այլ քաղաքների՝ վառողապետ, ճարտարապետ, հացագաւառ ու արհեստապէտ ամիրաներն՝ ունենալով այէ վերիններէն գործնապէս զատուցեալ գնացը մը և իրենց հարտարարուեստական մտացիութեամբը՝ ըլլալով աւելի աշխարհամերձ աւելի խօսք հասկըսող, կը յիշուին ընականաբար զատ՝ ինչպէս հանրական գործելու մէջ ալ կը գործեն զատաբար, որոնց գործառնութիւններն ալ

աւելի՛ ընթացանից ըլլալով մայրաքաղաքին միջին արշակուրներուն և անկօնն բանուրներուն կործերուն՝ տեւած են աւելի՛ առկուն ամրութեամբ, աւելի՛ միջին հաշուեկիտութեամբ մը: Անոնցմէ ոմանց ամիրայութիւնն ալ՝ իրեն մօաւեն ծառացողներու արքունականին ունեցած է միւս կողմէն աւելի՛ ազնուական աւելի՛ քարեսեր ու այլաբնդիր շուշ մը: որով և իրենց ագուեցութիւնն հանրային կործերու մէջ կայելած է աւելի՛ Սոդովրդականութիւն և աւելի՛ սէր: Ասոր համար է որ Պալեան Գրիգոր ու Տանեան ամիրաները՝ վայելած են ինչ ամիրայի քարոյական ոյժ, և ինչ՝ Պապա Գրիգոր ամիրան՝ Ղազեզի ձեռքեն բռնողը, զամուած ու ճանչուած է Վարպետ (sage) ամիրայ յորջորջումով, ինչպէս կը կոչուէր եռյն ինք Մետաքս ամիրան ալ:

Այս վերջիններուն համբոյր խրախուսանքով և գործակցութեամբ, մանաւանդ հին տեղացիութեան և հնարագէտ մտացիութեան իրաւունքներով, Պոլիսի գլխաւոր էսնաֆներն ու արհեստագէտներն ալ՝ դարիս սկիզբէն՝ կանոնաւորապէս միջամուխ եղած են հասարակային իրողութեանց, իրենց արհեստապետներուն և Զարպհանցի հոռոմ հայերուն միջոցով, որ ունեցած են մերժ (1815-1840) ամիրաներու հաւասար ոյժ մը՝ մահաւանդ իբր ամենէն իրահմուտներն ու ելմտագէտները Պոլիսի մէջ: Ասոնցմէ ելած են նաեւ ուսումնական ուսումնասէր ու խորհրդական մարդիկ՝ սկսելով Թերզեանց Աբրահամ Զելեպիչն, Թեսակնէն, Եղեկեանէն մինչեւ Գրիգոր Աղաթոն, Սերվիչն, Յակոբ Կըհիկեան, Ցովհաննէն Միհրէնտիսկան, Պետրոս Խորասաննեան, Յակոբ Տիկիթեան, Բարունակ և Ստեփան Արքաննեան (եաքը փաշայ) պէյ Եփէնտինները, որ նաեւ կըրցած են քանիցս միջնորդել խաղաղապէս ամիրաններուն և արհեստաւորներուն՝ խօսքով, խրատով, խորհուրդով ու գրիչով, մինչեւ որ շոգենաւային, հեռագրուկան ու տպագրական դիւրութիւններն եկան աւելի՛ դիւրացունել քարձրամիտներուն անհաւանութիւնն և անհամոզելի անդիտութիւններն, ու բաննակ հաւասարել իրենց ու հասարակութեան միջեւ կոթողած ամքարտակնալ խտիրը: Այս խորհրդական մարդիկ՝ կըրնանց ըսել՝ առնանց հաւանելու իրենցմէ ոմանց ծայրայեկ

ու զայրածկուտ արմատականութեան՝ 1840-ին մինչեւ 1860 հըրցան։ քաղաքակրթութեան վերսիշեալ նիւթական միջոցներն յօշուա ՚ի կիր արկանելով, զօրացնելու ամիրաներուն չափազանցնալ զօրութեան ու ձեռնմխութեանց հանդեպ՝ ժողովուրդին բանիքուն մասին ներդաշնակող ազգեցութիւններն իրաւացի, անշնչաց այդ չըլումին պահանջած բանական վէճերու և կախւներու ալ հանելով տաքուկ բամին մը հետաքրքրական։

Պոլիսի այդ բանիքուն էսնագն՝ որ ամէնէն յարմարն էր ամիրայութեան արմատացած ու պատառուած զեղանեմներն յօտելու մաքրելու, ի վաղուց ունեցած է մեծ անուն իրեւ քաղաքացի, իրեւ ճարտարագէտ ու բանիմաց խօսող, իրեւ կրթող և մղող՝ տրմուղ անանոնուցին; իրեւ մանաւանդ բանասէր ու կրթանէր տարր մը, և իր մէջէն ելած նն ամէն մասամբ մեծ մարդիկ և ամիրաներէն ալ մէծ երբեմու։ Այդ ընտիր էսնագին մէջ ամէնէն մեծ կշիռն ունեցած են՝ գէթմինչեւ 1870 Պոլիսի ժածկագէտ քահանայորդիներէն ու վարժապետներէն զատ՝ սսկերդիչներն ու դարձեալ՝ պոլսեցի, զիւռնացի, տիկիրիկցի, կեսարացի, պանտըրուցի վաճառականներն ու պետական գրագէտ պաշտօնեաներէն սմանը՝ մեծ մասով Սամաթիայէն, Բնարայէն, հին Օրթագիւղէն ու Հասգիւղէն, Գում-Գարույցէն և Սկիւտարէն գերազանցապէս ճարտար խօսելու կշուելու և կրթելու մէջ։

Ասոնց ներգործութիւններով էր՝ որ 1836ին 1 ամիրաներէն ուսումնասակըներն ու երկիւղածները՝ Պատրիարքարան հաւաքուելով, ի ժողով կը բազմին «Աղաւանի» Ստեփանոս Պատրիարքին նախագահութեամբ։

1. Ասկէ երկու տարի առաջ ծեռմարկած է ու շիմած է Ս. Երուսաղէմի աթոռոյթ փոխանորդ Յովիթամիէս Զմիւռնացի վարդապետը՝ ապա պատրիարք Երուսաղէմի՝ Պոլիսի Երուսալիմական փոխամորդարանը՝ ակնարկութիւնամբ և Ծպաստով ալ Պետեամ Յարութիւն Բիմիշ Միքայէլ և Ժամանակամիջնական ամառապատճեն առաջար խօսելու կշուելու և կրթելու մէջ։

ու կորոշեն հիմնել Սկիւտարի հին ճեմարանը; որուն ապա ոգիով չափ հակառակեցան սեղանաւոր ակնցի-ներէն նախ Միստք ու Ճանիկ և ապա Ճեղայիրցի Մկրտիչ ամիրաները՝ լոկ հակառակելու համար ճար-տարապետականներուն, նաեւ առ տուաւելին նախապա-տուութեան նախանձէ մը բնոնուած:

1815էն միշտ 1845 փայլող սեղանաւոր մեծ ու փոքր ամիրաներու տիտղոսներուն և դասակարգութեան վրայ կառնենք հոս հակիրճ ժանօթութիւններ և ա-նուններ մը ձեռագիր այն տեսրակիէն, որն հաճած է ցոյց տալ մեզի հանդուցեալ վերջին ամիրայականի մը ազնիւ որդին. և այս տեսրակին է որուն կակնարկենք ալ Ադրայտ անունով՝ մեր ստորիջեան ժանօթութեանց մէջ:

Այս դասակարգերուն բաժանորդ երեւելի անուն-ները կը յիշաասակենք հոս, որպէս զի տուած ըլլանք արդի սերունդին՝ լի՛ դաշտափար մը անոնց վրայ և ի-րենց սերունդին ալ՝ յիշաասակարան հայելացում՝ մը իրենց նախորդներուն, որոնց անունները պիտի կար-դան հոս պատմօրէն՝ թերեւս առաջին անգամ ու պիտի հրճուին պապասիրութեամբ մը, և յետամեացներն ալ պիտի թելադրուին ի նախանձ լաւագոյննմանութեան:

~~~~~

Թ.

Սեղանաւորներու այս դասակարգը՝ կը բաժնուէր ե-րեց տեսակի, որ իրենց մէջ կը բաժնուէին նոյնպէս երեցի: Առաջին բաժանումն էր՝ Ալբո, Ելւադ, Եր-նա. ու երկրորդ բաժանումը կամ ստորաբաժանումն էր այսպէս՝ Ալբոն կը բաժնուէր երեք կարգի, — Ա. Ալբո, Բ. Ալբո, Գ. Ալբո. ինչպէս կըստորաբաժնուէին նաեւ Ելւադն ու Եղնան. — Ա. Բ. Գ. Ելւադը ու Ա. Բ. Գ. Եղնան:

Ի սկզբան Ա. Ալեաէն էին Խիւտավէրտի օղլու Նա-զարէթ ամիրայ, Բեմիշ Միքայէլ ամիրայ ակնցի՛ իր

Հարպիկութեանն համար այդպէս Բէլմէն (եփած) յոր-
ջորջեալ, և այդ Հարպիկութեամբ՝ փռան Թէկչիւն-
գորունինսի ամիրայութեան բարձրացած. կելկէլեան
Մահտեսի Զէլէպի, Երկանեան Յարութիւն ամիրայ 1,
Քիւրքէի Խանը Պետրոս, Տափուտեան Յովսէփ, Թըն-
կըրեան Յարութիւն 2 (այս չորսը կը յիշուին ետքերը):

Բ. Աւեյէն Եին (Քամանառյի ի հետ) Յարունակ ա-
ղայ, Բինկեանցի Յովհաննէս, աղայ, Պետրոս աղայ,
Ղաղար աղայ, Մարգար աղայ, Միսաք աղայ և մահ-
տեսի Մարտիրոս աղայ:

Գ. Աւեյէն Եին՝ Ազնաւորեան Յովհաննէս աղայ
Ղաղար աղայ, Տամաս Յօվհան աղայ, Խորասանճը
Յովհաննէս աղայ, Կիւզէլեան Յարութիւն, Թոփհա-
նելի Յարութիւն աղայ, Պաղտասար աղայ 4, և այլն:
Իսկ՝ Ա. Եփատէն Եին Մաբսուս աղայ, Նիկոլ
աղայ (հայ Հոռոմ), Փափազ ողլու Խնդիր աղայ, Զե-
րազլըրեան Գրիգոր աղայ 5, որ հմուտ էր տաճկական
Վպրութեան:

Բ. Եփատէն Եին՝ Ճանիկ ամիրայ, Մավսէս և Յովհ-
աննէս աղայ, Ղոնչէկիլեան Մահտեսի Պաղտասար
և Մելքոն աղայ, Ճեղայերլի Մարգիս աղայ (հայրը
Մկրտիչ ամիրային 6, Մահտեսի Երամ աղայ (հայրն

- 1. Ամիրայք, էջ 1:
- 2.   »   էջ 7:
- 3.   »   էջ 2:
- 4.   »   ամդ և 9: Այս վերջինը թուի շի-
մողմ Երրոսդութիւն Եկեղեցին Բերայի:
- 5. Ամիրայք, էջ 2 և 10:

6. 1851ին զոլիս Բրատարակուած շմորհքով ամ-
սակամ համդէսէ մը կը Բամառօտեմք վերջին ա-
միրամերէմ այս հոչակաւորին վրայ կեմսագրակամ
Բետեւեալ տիղեկութիւնները՝ առամց Երաշխաւո-
րիլու պատմակամ ստուգութիւնն այդ ծագումին.
որ կըրմայ ծածկապէս կրթըմած ըլլալ կուսակցա-
կամ կամ ծեռմտուութեամ պատճառներու, վասմ զի
մոյթ միջոցները ծեզայիրցին ամէնէմ փայլում ա-
տեսն էը ու իմք մեծապէս կ'օգնէր գրողներում, մա-

Ամիրամերը:

Երամեանց), Եորդամ աղայ, Մահասի Սահկանեան Յովիւանէս. աղայ :

Գ. Լվատէն Եին՝ Աշնան Պօղոս աղայ (մինչեւ 1880ը ազգային գործերուն կռուած փոքրիկ Մերուկ մը), Միսաքեան Յակոբճան աղայ, Եորդի աղայ (Հայ-Հոռոմ) :

Եւ Ա. Խանայ Եին՝ Բինկեանցի Խաչտառուր աղայ, Ելիմեան Մաթոս աղայ, Միւպահեան Պաղտասար աղայ, Ղոնչեկիւլեան Յովիւան և Մարտիրոս աղայ, Մահասի Ստավրի աղայ :

Բ. Խանայ Եին՝ Մոմէեան Նիկողոս աղայ, Եազ-ձեան Յովիւանէս աղայ, Տամաս Յովիւան աղայ, Էմմեր-

Մաւամդիր կողմի գրողՄերում. դարձեալ Մոյմ միջոց-Մերմ ալ երկու կուսակցութիւմ սաստիկ զայրացած էի՞միրարուի Բեմուկս՝ միմ Պալեամցմ ու Տատեամցը միւսըծեզայիրցիմն և իր կցորդսելամաւրմիրումը:

— Մկրտիչ ամիրամ կը կոչուի եղեր մաեւ չո-վուեամց, և այդ ազգատոհմիմ ծագումը կը տա-րուի շատ Բիմ ժամամակմեր: Այդ Բիմ ազգատոհ-միմ ամումը մշտացեաւորելու Բամար՝ իւրաքանչ չիւր տամուտէր ջամացեր է իր զաւակմերէմ միմ անուանել Բովիւ, և այդ ազգաբամութիւմն է որ կը շարումակուէր երեք դարէ հետէ որդի ի Բօրէ. աղոմց Թախահաւերէմ գումեաթ կամ Պիմեաթ ա-մումուլ մեծ մը՝ պատճառով մը կու գայ Բաս-տատուիլ Սեբաստիա և ամժառամգ ըլլալով՝ կը յօժարի որդեզրել ազմուակամ ցեղէ մը Արծէկացի որբ պատամի մը՝ Պուղամ կամ Ապուլամի ամում: Քամի մը տարիէմ կամուսացումէ զայմ, և քիչ մը հետքը՝ Ա. Սուլթամ Սելիմիմ պարսկաստամ արշա-ւիլու ատեմ՝ Պ. Պումեաթ կը քաշուի Ակմի երկիրը, ուր քաղաքիմ մօտ տեղ մը կը Բաստատէ քթա-կութիւմը և այդ տեղիմ ալ ամումը կը դթէ՝ իր որ-դեզիրիմ ամումովը՝ Ապուղամրի. այս այթ գիւղէ որ ժամամակլէ մը հտքթ ու Բիմայ ալ կը կոչուի Ապուչէխս: Պ. Պուղամի ծմած բոլոր զաւկըմերը ամդէմ խամծարուրքի մէջ կը մեռէիմ բաց ի վեր-

Թղլու Պօղոս և Յովհաննէս աղայ, Շիշմանեան Յակոբ
աղայ, Առվա աղայ, և այլն։

Ու Գ. Էմանուէլն էին՝ որ կանուանուէին եղբայր,
Տարեսեան Մկրտիչ, Վահնեական օղու Գեղրդ (ետքը՝
ետքը՝ ամիրայ) և Առեակս եղբայր՝ իննառւնեւէինդ-
ամեայ Ներունի մը (գեռ ողջ յՈՐԺագիւղ), Մարկոս և
Կարապետ եղբայր, Խոճայ Զարարիս, Ղուկաս եղբայր
և այլն։ ու առանք բազմաթիւ էին, և կը նստէին

Ճիթէն որութ անումը դրին չովիւ՝ ի յիշատակ չո-
վուեամց հին տոհմին։

Այս չովիւմ է երկրորդ Յախանաւը չովուեամց
զարմին, որում ութերորդ թոռն էր ծեզայիրլեամ
այդ Մկրտիչ Ամիրամ' ըստ այսմ – Պուղամ ծմաւ
չովիւը, չովիւ ծմ. Թորոսը, Թորոս ծմ. չովիւը,
չովիւ ծմ. Սարգիսը, Սարգիս ծմ. Թորոսը, Թո-
րոս ծմ. Սարգիսը, Սարգիս ծմ. Յովհամմէս Ա-
միրամ' Մակամուամեալ ծեզայիրլի, Յովհամմէս
Ամիրայ ծմ. Վերջին Մարգիսն Ամիրայ, որում որ-
դին էր, իմչպէս վերև զրած եմք, Մկրտիչ Ամի-
րա ծեզայիրլի, մեծարոզի և համարեղ, այլ ամծ
Յահաւամ ու քիչ մը ամխորին ալ իմչպէս կ'ըսեմ,
որով յետին աղքատութեամ մէջ կմքեց իր վերջին
տարիները, և կտակից յետին աղքատութիւն մը
իր կողակիցին ու միւս մօաւառընիրում։ Բազմա-
թիւ երիտասարդներ իր օգտակամութեամբը Եւրո-
պայի մէջ կրթուեցամ, Հասգիւղի մէջ իր ծախքովը
մեծ վարժարամ մը հիմնուեցաւ և շարումակեցաւ
քամի մը տարի, Մաքսի մեծ գործառնութիւնները
իմք հեղինակաբար ստամմեց ու տնօրինեց, Երկրա-
գործական ծիռնարկներու պաշտպան համզիսացաւ
Յաւահամզիստին մէջ մոր կամուրջի մը շիմութեամ
գլուխ կեցաւ։ իր առատաձեռնութիւնը և սալթ-
նաթը չափ չունէր կ'ըսեմ, որ վերջապէս գլխաւոր
պատճառներն եղան իր արագ Յուազումին և ամ-
կումին։

1. Ամիրայք, էջ 4։

2. > .> 5-6։

ընդհանրապէս պղտի Նոր-խան Վեզիր խան, Քաջբակ խան, Քաջբակ խան որոնցմէ վերջերը մինչեւ առաջին Ալեյին քարձ- րացողներ ու ամիրայ ըսուածներ անդամ թան:

Ասոնց ջոջերէն ամենակարեւոք խումբ մը՝ համա- խոնութեամբ իրարու հետ և համահաճութեամբ պե- տութեան՝ հիմած էր ուրուրեան այն հսկայ ընկերու- թիւնը սեղանաւորական, որ երկու հիւղի բաժնուելով՝ կը կոչուէր Անտուլս և Շնամիլէ տումբանիուց: Առա- ջինը կը տնտեսէր ու կը հաւաքէր իր գործակատար- ներուն և հարիւրորդաւոր հաւաքողներուն ձեռքով Ա- նատոլույի հարկերը, և երկրորդը՝ նոյնպէս իր գործա- կատարներուն և հաւաքողներուն ձեռքով Բումելիի հարկերը, այնպէս որ ամբողջ Տէրութեան հարկերն և տուրքերը կը ժողովէին այդ ընկերութեան ձեռքով, որ շատ անգամ Տէրութեան ի հաշիւ այդ հարկերուն կանխավճարներ ընկելով՝ կը դիմացուներ անոր պիտու- նէին առձեռն հաւասարակշութիւնն, և ինք ալ լիով կը շահէր՝ ցորչափ իր հաշիւը դիմանար և լաւ պաշ- տօնէութեան մը ձեռքով տնտեսէր իր ընդարձակ գոր- ծը: Իր փառաւոր սկիզբին ու կազմութեան հակառակ՝ այդ հարկահաւաք ընկերութիւնն ալ չկրցաւ ընդէ երկար գիմանալ, և հարիւրորդաւորներու վճարողներու, և այլն անկանոնութեան ու զեղծմանց երեսէն՝ նուազե- ցաւ ընդէ հուզ և եղծաւ, տեղի տալով հետզհետէ նոյր դրութեանց ու եւրոպական մեթուով կազմուած պահ- քաներու և հաջուեկաններու:

Այս է աւասիկ գաւերական ցանկն ու գործառնու- թեանց տեսակը՝ Ամիրայ Աղայ ու Եղբայր սեղանա- ւորներուն, որոնց մէջ 1800էն մինչեւ 1850—55 գոյա- ցած էր ու կը տեւէր տեսակ մը գործակցական հա- մերաշխութիւն՝ հանդէպ պետութեան Եպարքոսին և միւս բդեաշխներուն: Իրենք ասոնց հետ միշտ կը կըն- քէին պայմանադրութիւններ ու կ'ընէին դրամական մեծ փոխանակութիւններ և առեւտուրներ:

Ունէին իրենց քեահեան (հայ՝ Երկանեան Յարու- թիւն ամիրան, ետքը Ճանիկ ամիրան), իրենց արհես- տապետական սենեակը, իրենց գործակատարները, գրագիրները, թեւարկեալները, թաղերն ու վարդա- պետներն և դպրոցները, նաեւ հարցարան բանգէտներն

ու պատուելիները։ Ունէին իրենց գիւղագնացութեանց։ ուխտաւորութեանց, խրախւանութեանց, հարանիքի և յուղարկածրութեանց յատուկ եղանակներն որոշեալ։ Ունէին դարձեալ իրենց սեպհական յառաջդիմական կամ յետադիմական կարծիքը, մատենադարանները, մտուանեները, հագուելու շքուելու տարազները, հուշբարոյունիւնները։ Ունէին վերջապէս իրենց սիրած պատրիարքները՝ օրինակի համար «Աղաւնի» Ստեփանոս Պատրիարքը, Զուհաճեան Մատթէոս և փոքր ինչ Գէորգ Դ. կաթողիկոսները, որ իրենց մէկ քանիին ձեռքով կաթողիկոսացան՝ յուղարկուելով մեծափառ հանդէսներով Տըփիս և Ծնմիածին։ ունէին՝ առնց հետ իրենց սեպհական ազնուապհատական քահանաներն ու տիրացուները։ ունէին դեռ շատ բաներ՝ իրենցը և միայն իրինց։

Սեղանաւորներու այս դասակարգին մէջ՝ կը յիշուին նաեւ քսանեակ մը հայ-հոռոմներ, որպիսիներ շատ կային Անաստուի մէջ՝ մանաւանդ Ակնի շուրջ դիւզերն ու մօտերը, թուի Եզր կաթողիկոսի ատենէն Թացած։ Այս Հայ-հոռոմներէն կային Բիւթանիայի կողմերն ալ մինչեւ 1850ը և կան ալ դեռ։ Պոլիսի Հայ-հոռոմներուն մէջ յիշելի և ամիրապատիւոմն էր՝ այս դարին ոկիզըն Անաստաս Աղան կամ Ամիրան, երեւելի՛ իր հարստութեամբն ու ազդեցութեամբ, որ հայ լեզուի թարգմանել տուաւ յունական Եկեղեցին արարողութիւնները¹ (իբր հայ՝ ազ-

1. չետիւհալը՝ դուռմ է այս Ամաստաս ամիրայիմ տպել տուած յունակրօմ և հայալիզու մաշտոցիմ –

ՄԱՇՈՅՑ

Հատընտիր հաւաքմամբ հանեալ ի մեծ Մաշտոցէն յունաց որ կոչվ

Էֆինու.08ԻՐՆ

Նորոգ թարգմանեալ և սրբագրեալ՝ աշխատասիրութեամբ Անաստասայ մեծ իմաստ վարժապետին յունաց և պատուելի Գրիգոր Դաղրի Փեշտըմալճեան։

գով, և յոյն՝ կրօնքով), ինչպէս առանեմիերորդ դարին ամբողջովին կատարած էր անձամբ պյառիսի թարդ-մանութիւն մը՝ հայ հոռոմ կարապեա իշխուն, որպէս կը դրէ Հ. Ղուկաս ինձիւնան ի հասորն Ասիաւ Հայ-հոռոմութիւնն ալ պյառիս. ազգին մէջ քանի մը հարիսը և աւելի հին տարիներու աարտամ երեւոյթ մըն էր՝ նման ամիբայութեան, և արդ երկուքն ալ պրիթէ ոչ եւս են նմանաբազդ աբար:

Ժ.

Ինչպէս ակնարկեցինք վերերն ալ՝ այս ամիբաներէն բացառաբար դուրս կիյնոյին՝ նախ մեծ ամիբան Ղազէդ Արթին, որուն պատմութիւնն՝ աղէկ գէշ՝ գրուած է մասնակի աետրակով մը, և հոս գործիս համեմատական չափը չներեր երկայնաբանել իր վրայ. ապա Տիրազեան և Զարպհանէի միւս լոյները, վասով ապեա Տառեանները, որոնց վրայէւս կարծէ զրել առանձինն, ճարտարապեա Պալեանները, որոնց վրայ՝ կուզէինք որ զրեր ազգականութիւն չունեցող մարդ մը, Աւրգերեան Յովհաննէս ամիբայ, նաեւ քանի մը հացապեաներ, որոնց կարգէն էր՝ Նորատունկեան Յակոր, Գրիգոր. Սիմէոն հայրերուն վարպետը՝ Երմէքէի Պաշի Արթին անունով՝, որուն խորանն (Քոլանիս) էր այժմեան Պէր-

« Զամիւ և արդեամբ բարեպաշտօն և աստուածասէր Սառաֆ Ամաստաս աղայիմ, որ ի Սուրբ գէորգայ վամից գիւղէմ Ակմայ քաղաքիմ » :

Հրամանաւ Ցեղական կազմութիւնը և տիեզերական Պատրիարքի Յուլիոս Մատուցուած տպագրեալ յօրթագիւղ 1831. ՌՄՁ:

1. Այս այս Արթինն է՝ որ ժամանակին տասն, երկութերուն մէջ ամէմէօ աւելի պնդողն էր Աստուածատուր պատրիարքի Բրաժմարելուն վրայ-

պէրեանի վարժարանն ի Սկիւտար՝ իր բոլորի ընդարձակ հողերովը։ Եւ ասոնք եւս՝ ամիրայաբար կցորդ և համապատիւ էին վերիններէն ամէնէն ջոշերուն, և տոհմային կարեւոր խնդիրներու համար միտոին կը դումարուէին ի ժողով, այսինքն՝ խնդիրներու պատրիարքական փոփոխութեանց, եկեղեցիի մատակարարական անօրէնութեանց, զպրոցի և հիւանդանոցի չենութեանց և այլն։ Ամիրաներուն և ամիրապատիւ աղաներուն թիւն ալ՝ (սամանեան պետութեան փառաւոր պաշտպանութեան ներքեւ՝ հետզհետէ աճելով, և գրաւելով արդասաւոր ու նախանձելի վստահութիւն մը՝ հասած է մինչեւ 1840ի ժամանակները զրեթէ 200ի, որ կըրածած էին ցայնվայր իրենց պարզ և անպյանց (inalienable) Հարտարմտութեամբը՝ գիզել մէծ հարսաւութիւն։ Վկայ՝ իրենցմէ մինչեւ սյօր կանգուն մացած քանի մը մեծ կառուցուածներն ու փոլանիւնքը 1. որ կը կենան Պոլիսի ամիրայաբնակ արուարձաններուն մէջ, վկայ դարձեալ՝ Անսառլուի և Պոլիսի եկեղեցիներուն, գլորոցներուն և վանքերուն իրենց նուիրած այլեւայլ յիշատակներն և տպագրել տուած պիրքերն ու մշակել տուած հողերն ու այգիները, թո՞ղ այն աշապին գումարներն ու գոհարեղէնները, զորս վտանհցին անխնայաբար թէ իրենք թէ իրենց սերունդներուն հուշբոյ ու անփորձ մասը։ Ամիրայր տետրա-

այնպէս որ՝ երբ օր մը դարձեալ կը ժխտէր Պատրիարքիմ՝ թէ ամպատճառ պիտի տաս հրաժարակամդ, խստաբարոյ պատրիարքմ ալ չզիմամալով «ծկուր, գրեմ» կ'ըսէ, և թուղթն առմելով՝ իրաւ ալ կը գրէ, բայց հրաժարակամէ աղիտաբեր բան մը, հացապետ Արթիթիմ աքսորավթիուը՝ զոր իմքն հացապետը միամտաբար առմելով կը տամի առ որ ամկ է։ Այսպէս՝ յամդուզն Արթիմը, յամգէտս, իր իսկ աքսորումիմ լրատաբը կ'ըլլայ։

1 Որո՞ց միմ է մաեւ՝ գումգաբուի պատրիարքարաւումիմ կից մեծ տախտաշէմ ապարամքը ծամիկ ամիրայիմ՝ որ վայելչաբար վերածուեցաւ արդի պատրիարքութեամ օրովզմդիամուր դիւաթատումի։

կին սեղանաւորներուն՝ ցանկին մէջ՝ կ'երեւին նաև քանի
մը հրեաներու անուններն ալ, և հրեաներն՝ իրրեւ բաղ-
դակից հայ ժողովուրդին Օսմաննան պետութեան մէջ՝
շատ ուրեք իշխանութեամբ մը գործակից ալ եղած են
անոնց. դրամի և առեւտուրի մէջ ոչիորհի Հորժութեա-
այն հրեաները:

Ամիրաներուն ժամանակակից շքանուն ածականներն
էին՝ սկսելով « Լուսահաճանց » էն 2 – ըստափառ, պեր-
տողութիւն, պերթուլուստ, պերթուհամբառ, գերոյանից, յար-
էսթեմառ, գերողութիւն, յարիուլուստ, գրիտուսուզը՛, ե-
ծաղիքի, եծահաւասար, պերթոփառ, շնեզան և այլն:

Մաս մը այս վերջին սեղանաւոր ամիրաներէն 1859ին
յատուկ դրամագլուխ մը գնելով (ինը բեռ և 49, 151,
զուրուց) Լուսահաճանց բերել կու ասյ, Պարոն Լըմոււան
վաճառականին ձեռքով, իսկը իբտարեին անուն նաւ
մը, և կը սկսի բանեցունել զայն ժանաւանդ Սեւ ծո-
վու նաւահանդիսաները: Նաւը դժբաղդաբար կը վտան-
չի Արմասոնի առջեւ, և որովհետեւ ապահովագրուած
էր 12000 միրայի՛ կարճ դատավարութենէ մը ետեւ.

1. 1865-70' մայրաքաղաքիմ հւրոպակամ Մա-
մուլի սկսած էր աղէկ չխօսիլ սիհամաւոր հայերութ
վրայ՝ ամշուշտ արեւմտեամ Յախանծով մը, որպէս
զի հայերթ իյօմամ Տէրութեամ աչքէն և դրամակամ
գործերթ ալ ուղղակի նւրոպացիթերութ ծեռքթ
ամցմիթ:

2. Օրմը՝ միամիտ զուկաս նպիսկոպոս մը աղեր-
սակամ Յամակ մը գրել տալու համար առ ծամիկ
ամիրամ կիրթայ ֆեշտըմալթեամ Գրիգոր պա-
տուելիթիթ, և կը խնդրէ որ այդ Յամակը իթք շու-
րադրէ՝ իր գեղեցիկ հայկաքամութեամբն և ամի-
րայիթ ալ բացառիկ շքամութ մը դմէ « ի՞մչ կ'ու-
զես որ դմեմ, կ'ըսէ պատուելիթ, պերմափառ
գրեմ », չէ՛ պատուելիթ, աւելի մեծ ամութ մը դիմք,
« էյ գերափառ գրեմ », « չէ՛ պատուելիթ », « չէ՛ լու-
սամաճամաթ ամիրայ գրէ ». և պատուելիթ ժպտելով
մը կը մամաթչագրէ « լուսամաճամաթը » լուսաշաւի-
դիթ հեղիմակ աղքատիկ և ամլոյս պատուելիթ:

կառնեն փոխարէնը ։ Ասոր նման ուրիշ հաւաքական մեծ ձեռնարկներ ըրած են, ինչպէս իրենցմէ մէկ քանին՝ Շիրքէթի խայրիկէի սկզբնաւորական գործողութեանց ու հաստատութեանն իսկ բաժնեկից եղած են։ Այս վերջիններէն էր նաեւ մեր Ռէսոմճի հաճի Մկրտիչ Խալֆան՝ ծնած կեսարիայի հո- և հոյտիօս Մաննուսուն գիւղը։ և Պոլքս գալով՝ ցատ երկտասարդ հասակին՝ կրթուած ճարտարապետ Գրիգոր, Կարապէտ Խալֆաններուն և Մ. Քարելի Խտալացի ճարտարապետին ձեռքին տակ։ Քիչ ատենի մէջ մեծ անուն շինած է՝ իրեւ միակ Ռէնինին Պոլքսի մէջ։ իր շինուածապետութեամբ շինուած են Պոլքսի մեծ իշլաները և քանի մը Եկեղեցիները։ մինչեւ 100 տարի ապրեցաւ և կը վայելէր հայ և թուրք մեծերու յարգանքն ։ իր վրայ հակիրճ կենսազրական մը գրուեցաւ Բիրզանդիոնի 925 և 926 թիւերուն մէջ 1899։

Առանց պաշտօնապէս կոչուած ըլլալու ամիրայ՝ ամիրաներէն կը բնան սեպուիլ նաեւ Տատեաններու աղականացած Քափամաճեան բազմեղբայրները՝ վաճառական մանիքաթուրայի, մանիքաթուրային ոսկեղարուն։ Պէյլէր Օզլու Յակոր աղայ՝ ձեռնկալուն Յ. և Մ. Խսայեան եղբայրներուն, Գույումճը Մելքիսեդ աղայ՝ ազգ եցիկ և Գումբարույի եկեղեցպան մեծ մը, Քիւրքէի-Պաշինները, Եազըճի Պաշի Պօղոս աղան, կեսարացի Մանուկեաններն ու կիւմիշճի Գասպար աղան, որ ոսկերիշներուն և դրամագէտներուն հարստագոյնն ամրագոյնը՝ վասն զի կանխիկազոյնը, ուստի և իմաստնագոյնն եղաւ։ Կայ նաեւ Տոնիկ փոքրիկ ամիրայ մըն ալ՝ Գասըմ փաշայի արդի եկեղեցիին հողը գնողն և նույրող։

Այսպէս ահա՝ գլխաւոր անունները, հակիրճ անցեալն ու հանրական և անհատական գործառնութիւնները կը հասնին մինչեւ հոս (1860) այն նախնի մեծատուններուն, որ տեւեցին իբր 300-305 տարի, և, իրենց աւանդապահ առաւելութեանցն ու հարստութեանց կցորդ ունեցան իրենց աւանդական պակասութիւններն ու բարոյական և զգացական աղբատութիւնները, որոնց

1. Ամիրայք, էջ 42-48։

ի հեճուկս կաճեր յառաջդիմաքա՛ր՝ Պոլիսի բանիքուն արուեստագէտ գրադէտ ու առասարսկ միջակպին դասին մէջ փորձ կարողութիւն մը ընիկ։ Այդ միջին տարրին եփում ոյժն էր՝ որ ժամանակին յառաջացած պահանջներուն, անցեալին չափազանցութեանց փորձառութեան, իմասասասէրներուն, Պատրիարքներուն և քարեխնամ կառավարութեան չնորհներուն և միջամառութեանց հետ լծորդուելով (սակայն շատ արեւմտեան և ընդօրինակեալ ձեւի մը վրայ) պարզեց, բաշխեց, զասակարգութեան մը լծեց հանրական զործերը՝ յանդելու համար ներդաշնակութեան մը, որուն ամիրաներէն շատ քիչերը կրօնան ըլլալ բաժանորդ և հանգիստուած։ վասն զի իրենց անցեալ ազնուապետական անշափափիտութեան փոխարէն՝ խաղալիկ եղան երիտասարդական ու կարի հասարակական անշափափիտութեան մը, բանիւ, դիրով, գործով։

Իրենց՝ ամիրաներուն՝ կենցաղի ճոխ թարթէն իրը խապար անհետանալուն բուն պատճառն ալ՝ իրենց էին։ Սեղանաւորներուն մեծ մասը ծագումով Ակնէն էր՝ բաղկացած տգէտ այլ խորագէտ ու խորամանկ ալ մարդոցմէ, որ կը բանեցունէին իրենց խելքը, իրենց բան ու դործերէն գուրս, իրար քարընդունելու, նաեւ վրէժիսորաւթեանց։ Ամիրաներու անկումին մէջ մեծ դերեր խաղացած են՝ չարաճէի սպրդողներու և փայփայիչ շղողորթողներու հետ՝ նախանձն ու բարոյական անարժանութիւնները, զորս տգեղ կ'ըլլայ նշանակել հոս։ « Ես անոր հերը տանիծեմ, ես անոր հախէն տիգամ շները՝ վերջնաբաններն եղած են յաճախ երկու ամիրաներու միուն անհրաժեշտ կործանումին միւսի մը ձեռքով, և յատուկ մոլութիւններ մըն ալ՝ եղած են պատճառ իրենց խօլ մսխումներուն և տոհմային վատահամբաւութեանց։ Պոլիսի միջակային ժողովուրդն ալ՝ 60-63էն շատ առաջ կռահած էր այս ամէնը։

Անոնց տոհմային բարձրամտութեան ալ բաւական ձարակ կը մատուցանէր՝ մի-ներլիլիունիւնը, որ էր հին ու աւանդական վարչապետութիւն մը թաղային ու եկեղեցապատկան գործերու՝ ընտրուած միայն Պատարիարքէն ու պատասխանատու միայն անոր՝ ըստ երկուստեղ հաճութեանց, դուն ուրեց ըստ իմաստուն հանրասիրութեան ու անփառասիրութեան։

Այս հինաւուրց միւթեվէլլիներէն զատ՝ կային եկեղեցպաններ ալ, որ եկեղեցին համեմատ կըրնային ըլլալ հեն մինչեւ 12: Բաց ի ասոնցմէ՝ ամէն մնծ եկեղեցի ուներ դպրոցի համար երեք, աղքատներու համար երեք և հրւանդանոցի համար մի հոգաբարձու:

Եկեղեցպաններու պաշտօնը եռամեայ եր, որմէ ետեւ նախորդ եկեղեցպաններու և միւթեվէլլիի փոխանորդին հետ՝ հոգաբարձուներու, թաղին քարոզիչին, Աւագերէցին ու աթոռակալին մասնակցութեամբ ժողով ընելով՝ կը պատրաստէին ցուցակ մը եկեղեցպան ընարելիներու, կրկին թիւով՝ հոգաբարձուներէն և դուրսէն ուրիշ արժանաւոր մարդոցմէ: Միւթեվէլլիի փոխանորդը կը մատուցաներ ընտրեալներու այդ կրկնապատիկ անուանացանկը միւթեվէլլիին, որ ինքնիշխանարար նշանակելով նոր եկեղեցպաններն՝ հաստատել կու տար անոնք կոնդակով Պատրիարքին, նոյնպէս դարձեալ միւթեվէլլիին նախորդ եկեղեցպաններէն հաշիւ առնելով՝ կը մատուցանէր Պատրիարքին:

Գալով միաբնիւթելիին, այդ անունն ունին Մահմէտական Շերիւնակ Տիրոջ ու մատակարարի գաղափարներն հաւասարապէս: Վշտէֆ եղած սաացուածքներն ու եկամուտները անտեսելու և մատակարարելու համար՝ կտակարարին կարգած մատակարարը կանուանի միւնիւլի:

Հայերու եկեղեցապատկան գործերը, կալուածները՝ կտակները և այլն, մատակարարելու գործն ալ՝ այդ սահմանին հանգիտութեամբ՝ յանձնուած եր այսպէս մանելիւլիներու, որոնց հսկողութեան ներքեւ կը գործէին վերսպրեալ եկեղեցիներն հոգաբարձուներն և փոխանորդները:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ահա այսպիսի մարդիկ էին հին օրերուն մեծաւոր հայերը։ Եւ ասոնց հետ եր Պատրիարքներուն, բղեաշխներուն, պէյերուն, վարդապետներուն, վանապետներուն, վարպետներուն, վարժապետներուն, փիլիսոփաներուն, աւագերեցներուն և կաթողիկոսներուն իսկ գործն գործն ու ճապուկ յարաբերութիւնները։ Միջին դարեան ու գրաբառեան մարդիկ, ինչպէս ու է ըսել, մեծ մատղը ալ՝ առանց հասկնալու և միջին դարե և գրաբառն և աշխարհաբառը, հասկնալով միայն և միայն այն աշխարհն ու դարը, որուն մէջ կազմեին, և միայն այն լեզուն, որ գրամ ու հանգիստ և աղդեցութիւն կը բերեր։ Այդ գրամէն ու ազլեցութենէն արձանական և քերականական բաժին մըն ալ ելած է ժամանակին գպրցներուն և վարժապետներուն հետ՝ անցեալ Միհիթարեաններուն ալ², իսկ հանգիստէն, մեծկակ բաժին մը ինկած է իրենց որդիններուն և թոռներուն այն մասին, որ աշխատելէն աւելի սիրած են

1. Դւզողը կը թայ կարդալ գաբրիէլ զատկամիամի կեմսագրութեամ և Մսեր Մսերեանցի կաթողիկոսմիերու պատմութեամ մէջ՝ Դամիէլի և Դաւիթի կաթողիկոսութեամ ատեմ և առաջմերը ալ՝ ներսէս Ե. Աշտարակիցի կաթողիկոսիմ՝ վարդապետ հղած միջոցիմ Պոլիսի և Զմիւռնայիմ մէջ վարած հնարագիտութիւնները, զորս աւածութիւնն ալ աւելի պտոյտաւոր կը պատմէ։

2. Ի լողաց (?) եմք՝ թէ Ղազէզ Արթիմ ամիրամ, միայն 1836—1837ի հայերէմ մեծ Բառգիրքիմ տպագրական ծախքիմ ի Յպաստ լեցուցած կամ Բոսեցուցած է չամդրիմ վանակամ ծոցը (Վեմետիկի վամքը) 1000ի (?)! չափ ոսկի։

նաև անդամակին անշարժ անարզիւն, որպէս զի չըսենք ուրիշ բան:

Գործիս մէջ, խելամտութեան կանոնին ներածին չափ, պարզուած և ցուցադրուած այդ նոխ անուններուն և դրուատանուններուն հետ իրենց՝ անոնց տէրերուն՝ նոխութիւնը, ազդեցութիւնը, ամիրայութիւնն և նահապետութիւնն ալ իրեւ բոլորովին անհետացան 1865ին 1869ի վերջերը՝ ու այդ փառաւոր անցեալեն՝ 1870ին հազիւ հեռաւոր փառքերու և փայլումներու տժոյն երանգ մը ստուերաբար կը ծածանէր նոր հուրիզոնի մը նոր գոյներուն ետեւը, իրեւ ցոլացում հսկայ կոհակներուն մեծ ծովի մը, որ ծփացունելէ ետեւ իր վրայ փոթորիկներ, խաղաղականներ, նոխագնացութիւններ ու ոսկետախալաստեր՝ կը վարէ իր ուժապառ հանդարա և ցածուն ալիքը՝ առնյզ, զուարթ, այլ անձունկ ծովեղերը մը երեկորնական, չափ մասնատեալ, չափ խօսուն ու մարդախիտ և կարի մանրախնդիր նրբութիւններով ստորաբաժանեալ ու խարսխեալ:

86 ԳԵ Մ.

ՎՐԻՊԱԿՔ

Սխալ	Ուղիղ	Երես	Տող
նախ, անցեալ	նախանցեալ	17	24
վլանեա	վլանկա	18	25
եէնի գաթու	եէնի գարու	18	25
եէնի գաթու	եէնի գարու	18	28
նոյն դարիներն	նոյն տարիներն	18	30
պանեռիստ	պանդուխտ	18	32
ֆանրապատցի	ֆահրապատցի	22	2
ճանոսենաւզ	ճանսուզեան	24	29
1823	1832	39	5
Զասգիւղիներուն	Հասգիւղիներուն	42	3
ծմիւռնացի	ծմիւռնացի	42	7
լայնատ (մօտեցուր) արած	լայնատարած	43	10
լուսաւորութեան	լաւութեան	43	33
Քամանտոյի ի հետ	Քամանտոյի հետ	49	7
Ապուչէխս	Ապուչէխս	50	36
կը ժխտէր	կը ժտէր	55	25
շքեղազան	շքեղազան	56	44

Հանդիքի մաս մը ՈՇիւտակի Աղբատափառութեա
յատկացուած է

Խն օրգու

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊՐԵՏ ԻՎԱՆՈՒՐ ՄԻՍԱՐԵԱ
ԵՐԵԿ ԺԵՄԵԼԻԴՅԱԿԻՑ ԻՄՈՅԼԿՈՆԻՆ ՎՐԱՅ
ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

1815Է 1891

Յ. Գ. Մ.

Ա. Պ Ո Լ Ի Ս
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱԵԱՆ
Հարարիս, Գուրշունյալ խան թիւ 7
1907

Հասոյրէն մես մը Ակիւտարի Ազգառախմբութեան
յատկացուած է

133 p.

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ե. Ի.

ԿՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

1815Է 1891

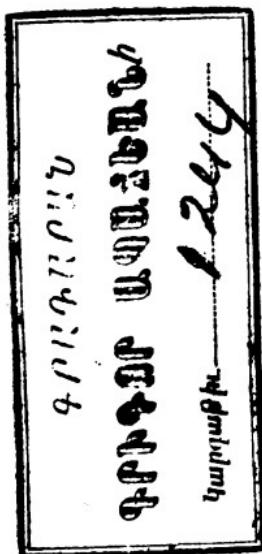
Ե. Պ. Ա.

Ե. Պ. Լ. Բ Ս

ՅԱԿԱՐԴՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱԵԱՆ
աշարիա, Գուշշալելու խան թիւ 7

1907

مارف نظارت جلیله سنك ۱۲۱ فوسروي و في ۲۲ نيسان
۳۲۲ تاریخنلور خستامه سیله طبع او لندندر

ՄՈՒՏՏՔ

— — —

Այս կենսագրական բանաքննութիւն Պուէտ
Խաչատուր Միտաքեանի վրայ՝ արդիւնք եր-
կարամի ժամանակակից գիտողութեանց և հնա-
կոկիտ բացառիկ ճգանց՝ հրատարակուած է
միանգամ 1898ի թիւ 1—14 ՄԱՍԻՄՆերուն
մէջ։ Կարեւոր յղկումներով, յաւելուածնե-
րով և ինքնազիր կտորներով հոս վերստին
կուտանք զայն, քաջալերուած մանաւանդ
առաջինին գեղեցիկ ընդունելութենէն ու ա-
պագային ճշմարտութեան ցոլքեր մը աւելի
աւանդելու գիտումով՝ թէ՛ Պուէտին թէ՛ իր
ժամանակին վրայ։

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊԱՌԵՑ

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱԳԵԱՆ

ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

Ա. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջարան տեսութիւններ. — Գ. Խ. Միսաբեանի ծնունդն եւ Պուէտ դրուատանունը. — Նոյն ատենի Պոլիսի իմաստուն Պատրիարքն ու հայկարան ողին. — Պատրիարքանի ամիրայական վարչութիւնը. — Պատուելիններն ու հոյակաւոր գրազենները. — Վենետիկի յայնժամու ցոչ Միկրարեանները. — Ժամանակին պատմական-առուածաբանական զնացքն եւ զուտ տաղայիական բանասեղծութիւննը. — Գրիգոր Փեշիմայնան ու Եզեկիել իրեն ներողներ ժամանակին. — Երկիրին արևեստական վաճառական ու կրօնական վիճակը. — Միսաբեանի կայսուն ու խոսամբեր մանկութիւնն եւ աշակերտութիւննը. — Իր շրջակայրին ներգործութիւններն իր վրայ. — Սկիւտար Եկեղի-Մահալյի բաղն ու դպրոցն եւ Եկեղեցին, միւս բաղերն ու մեծատունները. — Երուսաղեկանական Հոգետունը, անոր անցեալը, Skrnykնցի վրայ. — Միսաբեանի ողիքնեալութիւնը արքութիւնն եւ բանասեղծիկ բերումները. — Կաշակերտի Գ. Փեշիմայնանի. — Իր տաղեր՝ վե՛ր ժամանակին տափակութեննեմ. — Իր Այրանատը, ուխտագնացութիւնն յերուսաղեմ. — Ինըն Աս-

ուածառուր եպիսկոպոսի յով, Աղամի կերած պօուզն
Ասվաասուր եպիսկոպոսի բերանը. — Միսաթեան երե-
սուն եւ հինգ տարեկան հասուն տարիին մէջ, Պու-
տարժու՝ բարոյական առաջնորդ իրեն. — Ինչ Միք-
քարեանց հետ. — Սկիւտարի ձեմարանին բացումը.
— Միսաթեան եւ Խ. Պարտիզան կը գծին Տերյեն-
ցի հետ, իրենց ծածկազործուրիւններն եւ կոյւ. —
Միսաթեան կը ճգկ ձեմարանն եւ կը դասախոս ա-
ռանձին. — Իր զուարքամիտ եւ նորասէր բարժը. —
Վարագոյրին ցեղումը. — Իր հօրը մանուան վրայ կը
մենանայ. — Գեորգ Միւհենիսիւեան իր յուրդորելովը
կը հիմնէ Սկիւտարի ձեմարանին մէջ տպարան մը.
— Միսաթեանի այն ատենուան հետեւողները. — Իր
համբաւն ու հեղինակուրիւնը. — 1848ին Պետրոս աղա
Խորասաննեան՝ կուզկ դրկել իր երկու որդիներն Մի-
սաթեանի հետ ի Բարիզ. — Իր յայնձամու լեզուն եւ
գրական իմացական կարողուրիւնը:

Ա.

«Յարգա՞նք կենդանիներուն
«Ճշմարտութի՛ւն մեռածներուն»:
«Թիէ՞»

Այս՝ «Յարգա՞նք կենդանիներուն և ճշ-
մարտութիւն մեռածներուն»։ սակայն նաև
որչա՞փ դժուարին է ճշմարտութեամբ պատ-
մել կեանք մը՝ բաւական լայն և իր անտես
կողմերով ալ բաւական խրթին, խրթնագո՞յն
շրջավայրի և ապաշնո՞րհ ժամանակի մը մէջ՝
մանաւանդ երբ այդ կեանքին տէրն ունեցած
ըլլայ՝ դեռ կենդանի ժամանակակից անձերու-
հետ՝ առընչութեան անթափանցելի միջնա-
րարներ, անբնական սրանութիւններ, զորս
կենցաղական հաստատեալ սովորութեան մը
հակառակ՝ դուրս բերելու համար վարագոյ-
րին ներքեւէն, բաւական արիութիւն և հզօր
դեր պէտք է գրողին։

Ասոր համար է որ երկար վարանումներէ
ետե՝ մենք նոր կը համարձակինք գիրի առ-
նել այս կարգէ դուրս և կարեւոր անձնաւո-
րութեան վրայ քանի մը հանրական տեղե-
կութիւններ ու բանասիրական խորհրդածու-
թիւններ։

Թէպէտ քաղաքակցաբար մօտէն դիտող
ալ եղած ենք իր վերջին տարիներուն և իր

ապրելու եղանակին քանի մը ներքին կողմերուն՝ մանաւանդ. իր իսկ անյարդար խոստովանութեանց ծակտիէն, սակայն, կը մտածենք՝ սր լաւագոյն եւս կըլլար՝ եթէ ինք իսկ, իբր անձ հոյակապ, գրած ըլլար խոստովանօրէն. իր կենցաղին գլխաւոր պարագաներուն հետ՝ իր միտքին ու իմացական գործունչութեանց անպատրուակ պատմութիւնն ալ :

Այն ատեն աւելի ստոյգ վկայագրութեամբ պիտի կըրնայինք հաշտեցունել իր վարքին դէզ մը փոշոտ ներհակները, առանց ըլլալու Քսենոփոն կամ Պողուէլ՝ սիհտի կըրնայինք նկատել, այդ անձնագրութեան մէջ, թերեւս Սոկրատի մը կամ ձ՛ռսաընի մը հոգիին ցուքը իր մարդկային ու երկնային կրկնակ կողմերովը։ Իր հոգեբանութիւնը պիտի ուրուանար ընթերցողին միտքին մէջ՝ աւելի հսւաստի եզրերու և գոյներու վրայ, աւելի համոզումներով մը պիտի խրախուսուէին յետինները, և մենէ շատերն ող ակարայ չպիտի ապերախտանային ափ մը մոռցուած անուններու, որ գոց և իմացապէս տնբեղուն ատեն մը ողորմելի միջոցներով՝ այդպէս կանուխ առաքինացան ու յաջողեցան գլել իրենց ժամանակակիցներն՝ հինէն դէպի նորին շէնքը ձդտելով յաղթախնիւնու ողէս։

Որչափ գիտենք, գէթ գրելով ապրողներէն իսկ, դեռ ոչ ոք վորձեց անաչառու-

թեամբ խմբագրել պատմութիւն մը . մէկը չարիացաւ ժամանակին հրապարակել վերջին 60-70 տարիներուն մեր մէջ եկած գացած մարդոց և իրերու նկարագիրը , որ մնացած քանի մը ալեւորներու առկայժ յիշատակութեանց , ասդին անդին պահուած ձեռագիր նամակներու և անտեսուած կարդ մը աետրակներու մէջ կը պլազմն գօս պատրոյգներու լոյսին նման : Մինչեւ հիմայ երեցած անձնագրութեանց մեծ մասն ալ շատ տեղ կողմնական անպէտ երեւոյթներով պաճուճեալ է : Ա.ՌՇ ոք իրենն յառաջ կը քչէ . հոն երկրորդական զուարճալի բայց պիտակ ալ պարագաներ անցած են էականներու տեղ . հոս պզտիկ տեսակէտներ՝ անձնասիրութեամբ բակ առած ու խոշորացոյցներու փոխարկուած են . վարժապետական ու հոետորական փոքրոգի մեծամատութիւն մը տիրած է իբր առ հասարակ իրերագով կամ իրերանախատ հըրապարակի մը վրայ , նոյն իսկ էական խընդիրներու վերսաբերումով . ժամանակակից իրերու շահով կա՞ կիրքով կցորդ մարդիկ՝ ըստ անձնիւր զինչպիտութեան՝ կցկցած են անցեալ յիշատակներու պատառիկներ մը առուեստագիտական ողորկութեամբ զգեցած պատմական ձեւ : Ուր խնդիրը անձի պարմանք կը բերէ՝ հոն կիկերոն է գրողը , փոյթչէ թէ իմաստունները կը հազան և կղիով կը

• Ժպտի . . . : Ա'յս է վերջին ժամանակներու նշանն ու ոգին :

Ուստի՝ համառօտելու ատեն քանի մը ծանաթութիւններ եւ . Պ. Միսաքեանի գրեթէ սորած կծկտած կեանքին վրայ՝ կը ջանանք, մեր դիրքին ու մանաւանդ մեր սիրտին բերումովն իսկ, հեռացունել մենէ թէ՛ կենսագիրի անձուկ դերը թէ՛ ջատագովի կոյր եռամդը : Անաչառ ու իրագէտ լնթերցող մըն ալ եթէ մեր գծած այս արձակ սահմանէն տեղ տեղ շեղած տեսնէ մեղ . թող հայի հաշտաչօք՝ համարելով մեզ հոն իրբ հատուցանող յապաղեալ ու յանձնարարեալ ալ պարտք մը անոր յիշատակին, որ իր բոլոր դառնութեամբ անոյշ թուեցաւ մեզի իր կենդանութեան ատեն և քաղցրանալու էր մահէն ետե ալ : Մենք իրեն ո՛չ տիրապէս աշակերտած ո՛չ ալ տիրապէս հետեւող մը եղած ենք մեր գրականութեանց մէջ, այլ աւելի բարեկամն ու սիրողը եղած ենք՝ իրբե ներհուն և անաչառ մանաւանդ լքուած բանասէրի մը :

Խարբերդցի դերձակ Միսաք աղայի որդի՝ Սկիւտարցի մօրմէ ծնած է Խաչատուր Միսաքեան 1815ին Խաչվերացի օրերը : Մկրտութեան անունն է Խաչատուր, որուն 20 տարեկանին լծուեցաւ Պուէտ դրուատանունն

իրրեւ ատենին միակ բանաստեղծի (*): Ունեցած է երեց եղբայր մը Յովսէփ անուն, որ՝ ինչպէս մայրն ալ՝ մեռած է մինչ ինք Բարիզ կը գտնուէր :

Ժամանակին Պոլիսի Պատրիարքն էր Ագրիանուպոլսեցի Պօղոս արքեպիսկոպոսը՝ դարիս առջի կէսին ամէնէն իմաստուն և բարի պատրիարքը, որ եռանդով աշխատեցաւ մանաւանդ Լուսաւորչական և Հոռմէական հայերուն աստուածաբանական միութեան և որուն ատեն Պոլիսի Հայ գրողները՝ կոյս ուժով մը նախանձայոյզ եղան հին հայ լեզուի բարգաւաճումին։ Նոյն ատենի խել մը ձեռագիրներն ու աստուածաբանական գրուածներն աշքէ անցունողը՝ պիտի տեսնէ որ Վենետիկի Միադարեան ճոխ հայկաբանութեան հանդէալ՝ Պոլիսի գրադէտներն առած էին արդէն այն վճիռ ու ուկեղարեան ըսուածուղութիւնը, որ յաճախ ձախողաբար կը բեկրեկէր աստուածաբանական ու ամիրայական վէճերու պատճառով և զոր 10-15 տարի

(*) Այս Պուէտ անունը, որուն ոզիով չափ նախանձաինդիր էր ինք, մանաւանդ ծերութեան ատեն, ընծայած է իրեն Յակոբիկ ազա Մանուէլեան ձեմարանի բացումին առիթով արտասանած ոտանաւորին պատեհութ եամբ՝ հըրքապարակով ըսելով Շատեր արդէն կը կոչուին վարժապէտ անունով և դուն՝ որովհետեւ լաւ ոտանաւոր ալ կը զրես՝ արժանի ես Պուէտ տիտղոսին, այսուհետեւ Պուէտ պիտի մականուանենք բեզ։

հոգքը Վիեննական Միսիթարեաններն հասուցին. բարձրագոյն աստիճանին քիչ մը ծայրայեղ ուղղափառութեամբ :

Պատրիարքարանի վարչութիւնն էր ամիրայական՝ հասած իր ամէնափայլ աստիճանին Սուլթան Մահմետ երջանկայիշատակ ինքնակալին օրով : Գրականութեան երեւելի ներկայացուցիչները, որ պատուելի կը յորջորդուէին և որոց հարկ էր մանաւանդ պատճառաբանեալ քերականութենէ մը զատ՝ աղէկ սերտած ըլլալ մեկնական, վիճական, աստուածաբանական կարգ մը գիրքեր ալ, ունէին ազատ օթեւաններ մեծատուններու յարկերուն տակ և բաւական հեղինակութիւն, մանաւանդ աստուածաբանական ու եփիմերական խնդիրներու մէջ, որ Բիւզանդեան երանգներով ստէպ կը փթթէին գաղափարներէ գուրկ յասակի մը վրայ :

Իրր հայկաբան և իտալագէտ՝ հսումէական հին վարդապետներէն ու աշխարհականներէն զատ՝ սնունդ հանած էին, Նալեան սրբագանէն ու Պալաթի Գէորգ պատուելիէն ետքը՝ նոյն Պալաթէն Մելքիսեդեկ ու Սարգիս Յովհաննէսեան դպիրները (*), Տ. Մելքոն, Տ. Մեարոս Արզրումցի, Յովհաննէս

(*) Որոնց առաջինն յունարէնէ Թարգմանուած և երկրորդը Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ տեղադրտական ձեռագիր երկեր ունին :

Նպեկեան, Վանանդեցի Տ. Յավհանի Զմբունա, Քրիգոր Փէշտիմազճեան, Թագւոր Վարժապետ, Ֆիզիքայ-Գօղոս և աւրիշ գտառապատճեան աւագանցի գրադէաներ։ Ապլանագեան, Աշամգարեան, Աւարոս Թաղիաթեան, Աերորեէ (Մինասիպեան), Յակոբ Շահան Զրպետ՝ Ռուսաստանի և Հնդկաստանի մէջ, (Այս վերջինն ապա Բարիզ, ուր կեցաւ 40 տարի՝ իրրե դասասաց հայերէնի Գոլէժ տը Յրանսոի մէջ ու ետքը Ռուսիա անցնելով՝ հոն փակեց իր վերջին օրերը^(*)։

Հինաւուրց Վենետիկի մէջ ալ կընչողէին՝ Զամչեանէն ու Խնձիճեան Հ. Ղուկասէն ետքն՝ Աւետիքեան, Աւգերեան, Հ. Արաէն Բագրատունին ու երիտասարդ Հիւրմիւղեանները, որ յաճախ կերթեւեկէին Պոլիս ալ։ Հանրական ուղղոթիւնն էր պատմական աստուածաբանական՝ (մանաւանդ Զաքարիա Պատրիարքի աններողութիւններէն ետև՝ Յովհաննէս ու Պօղոս Պատրիարքներուն գաւառած ժողովներուն առիթով), պատմականն առանդապաշտ երկիւղածութեամբ անքննաթիւնը ընդունուած, իսկ աստուածաբանականը՝ նըրբախնդիր հայեցումներով ու քառական վիճաբանութիւններով, յաճախ առիթ երկպառակութեանց։ որոցմէ կը թուի թէ քիչ օ-

(*) Տե՛ս Յ. Հիսարեանի Բանասէր հանդէսն 1851ին էլ 210—215։

գուտ չէին քաղեր կարդ մը փառասէր եպիս-
կոպոսներ , անհամբոյր արեղաներ և խանուր-
ճի վարժապետներ : Բանաստեղծութիւնն ալ ,
ոչ այժմեան միտքով՝ այլ ինչպէս իրենք եղ
սարասէին՝ լուրջ և կրօնախառն բանաստեղ-
ծութիւնն՝ ունէր նեղկակ տեղ մը այդ պատ-
ուելիական շրջանակին մէջ՝ որչափ հնար էր
ձեռնարհեստով , կամարակապ մթին չարշիով
զբաղող ու եղածէն գոհ ժողովուրդի մը մէջ .
բայց բոլորովին տաղաչափական էր՝ զուրկ
խանդէ ներշնչումէ , զոր արեւմտեան մատե-
նագրութեանց ու անկապ բարքերու հետ
շփումը գրեթէ ամէնէն յաջող ձեւերով ան-
ցուցած է , վերջին տարիներս , մեր աշխար-
հաբառ գրականութեան մէջ :

Բագրատունիի ու Զախարիեանի քանի
մը առոյդ երգերը դեռ չէին հրատարակուած ,
և բանաստեղծական ինչ և է բարձր ու ազ-
նիւ ներշնչութեանց հետամուտ հայկարան ո-
գիները՝ Շնորհալիի ազնուական քերթուած-
ներէն զատ տիպար մը չունէին իրենց կոյս
հայկարանութեան դիմաց : Մինչ եւրոպական
բանաստեղծութիւնը թունդ կը հանէր իր ա-
մէնէն հոգիացեալ ձեւերովը Քրիստոնեայ աշ-
խարհին տեսլախառն զգացումները՝ հոս Պո-
լիս , հազիւ Գրիգոր Փէշտիմալճեան մը իր ան-
խառն տաղանդովն ու Եղեկեան ասիական և
իստալական միջակ պերճութեամբը կը թե-

քէին, նոյն Շնորհալիի նախակայծերուն մղու-
մովք՝ վառ տաղեր, ուր կը ցոլան լեզուի և
ձեւի քան հանճարի խրոխտ նշոյներ :

Երկիրին արհեստներն ու վաճառական և
սեղանաւորական գործառնութիւններն հի-
մակուան չափ բարգաւաճ չէին, այլ տեղացի
հայերուն ձեռքն էին սակայն, որ խապա-
համերաշխութեամբ և հլու գործակատարու-
թեան մը հետեւանք դիւրին արագութեամբ
մը կը կատարէին զանոնք, առանց ունենալու
արդի քաղաքակիրթ դիւրութիւնները, հե-
ռագիրը, շոգենաւն ու շոգեկառքը : Կրօնք
ոյժով էին, ճոխութիւն շատ, աղքատութիւն
ցանցառ (*) ու դարմանուած միշտ առետեղ
բարեպաշտիկ զգացումներով : Ընտանեկան
կենցաղը դրուած հաստատ հիմերու վրայ,
գութ՝ առատ ու անսեթեւեթ, սէր՝ օրէնքի
հաւասար զօրացած, անգիր կանոնապահու-
թիւն, մոլութիւն ձաղկեալ խստիւ և գրեթէ
միշտ միութիւն կարեւոր բաներու մէջ :

Բայց դառնա՞նք մեր մանուկին :

Կայտառ ի ծնէ՝ կերեւի նաև որ ի սկզբ-
րան անցուցած ըլլայ կրաւորապէս սպարտա-
կան կեանք մը խստամրեր . այս պարագան և
Սկիւտարի լեռնային բաց կլիման են ան-

(*) Եւրոպական շոայլ ճաշակին չգոյութեան ալ պատ-
ճառով :

շուշտ՝ որ նպաստեցին իր չարքաշ երկարակե-
տութեան :

Իր հայրը, արհեստին մանրահմուտ մը,
աղայ հասակին յատուկ խնամով ընտելացուց
զինքն իրերու ուշով ուսումնասիրութեան :
Միաաքեան փղձկելով կը խօսէր ապա նաեւ
իր մօր վրայ, որուն մամնաւոր գորովին ա-
ռարկայ եղած էր ու կանուխէն ժառանգած
անոր կրօնական երկիւղածութիւնը, որ տի-
րուկան նկարագիրն է հին Հայերուն :

Թաղային վարպետ-տունէ ետեւ՝ 8-10 տա-
րեկան հասակին կաշակերտի կարդացող քա-
հանայի մը և կտունէ ամէնէն ամուլ մէթո-
տով՝ ուսում ըսուածին ճաշակը : Բնութեամբ
անհամդարտ՝ այդ եռուն սոսրիքին մէջ կանց-
նի փոփոխական շատ վիճակներէ՝ յաճախ նաև
գործով տղայական չարաճընիութեանց, զոր
մայրենի գորով և իրրեւ միշտ անպատիժ կը
թողուր : Միաաքեան մանուկն իր տունին՝
ինչպէս իր թաղին ալ՝ քիչ մը երես ելածնե-
րէն էր :

Յաճախ թեւէն բոնած կառաջնորդէին
իրեն թաղին եռադարեան եկեղեցին և շա-
պիկ կը հագցունէին : Հոն՝ նոր տղաւորու-
թիւններ պատկառանք ներանձնական ու
հաւատք ներշնչական կիջնէին համբուրել՝
կրօնական հին ձեւացութեանց տակ՝ մանու-
կին ոստոստուն հոգին :

Նաեւ պառաւական առասպելներ ու վրեական զրոյցներ, որ՝ մնացորդ դիցաբանական աւանդութեանց՝ կը վխտային այն ատեն իր բնակած յունախառն թաղին մէջ՝ կը սպառ-դէին հետաքրքիր մանուկին լսարանէն՝ ձգեւլու համար իր զուարթ միտքին խորը զուար-ճալի և ծիծաղելի տեսիլներու որդն ու դիցաբանական մարմաջի մը բունը, որոնց հասուն արդիւնքը շատ շռայլութեամբ ցանածէ ապա իր երկներուն մէջ :

Ասկէ՛ է նաև իր հայերէնասիրութեան զուգակիր իր հելլենասիրութիւնը, որ միշտ նշան է թռչուն և զուարթ տաղանդի :

Մանկական այս երաղալից հանդերձան-քով՝ երկոտասանամեայ կը մտնէ թաղին մեծ դպրոցը :

Այդ թաղը (Սկիւտար՝ Եէնի Մահալէ) 16րդ դարին կէսերը Մուշէն գաղթական ունէր այն ատեն զարգացեալ վիճակ մը, դպրոցն ու Երուսաղէմական հին հոգեսունն իբրեւ կեդրոն բազմահայ վաղեմի թաղի մը՝ կը խնկուէին Պոլսոյ միւս դպրատուններէն բարձր խմացական ոլորտի մը մէջ։ Գաղթականին կառուցած եկեղեցին, որ երկար ատեն զերծ մնացած էր հրդեհներէն, միջավայրն էր (centre) հայաշատ ու բարեկեաց մարդաբնակութեան մը, որուն ետքերն եկած յարածէին Յոյներն ալ։ Արբագործուած Ս. Կարա-

պետի մաշկեղէն անունով՝ Պոլիսի խստակրօն բարեպաշտներուն հետ իրեն կը ձգէր նաեւ տարուէ տարի Վարդավառի տօնին՝ գաւառացի մանաւանդ Մուշեցի աստուածապարարկներու հազարեակ մը, որ Մուշի Ս. Կարապետի վանքին կարօտն անկէ կառնէին՝ բերելով իրենց աւիւնին հետ՝ աշխարհական շէն-շող ցնծութիւն մը՝ ասիական նախշուն գոյներով և խորոտ ձայներով ժապաւինուած :

Այդ հոծ և ցնծուն շրջանակէն դուրս՝ Սկիւտարի միւս տեղերը, ուր հիմայ յաճախած են Պոլիսի ամէն կողմերէն եկամուտ տուններու բազմութիւն, կը գրաւէին ընդարձակ պարտէզներ ու այգիներ, որոց մէջ հինաւուրց սօսիններու նման կամրառնային՝ հոս հոն լայնանիստ ու անզարդ տեսակ մը ապարանքներ՝ բարանկա ըստուած, օֆարան Փոքր Ասիայի այլ եւ այլ կողմերէն գաղթող մեծատուններու և ճարտարապետ սեղանաւոր արհետապետ ամիրաններու։ Ասոնց ազնուապետական ազդեցութեան և սիրուն ներքեւ կապրէին նոյնպէս ցրիւ կարգ մը բնիկներ ալ, պարզ ու գեղջաբարոյ մարդիկ, տիրացու, պարտիզպան, միջնորդ, եազմաճի, գրագիր և լն. որոնց ալ թաղն ու ժամն էր, թուի, Սէլամսըզի Ս. Խաչը։ Սակայն բոլորին ալ հեղինակաւոր կեղբոնն էր դարձեալ Միսաքեանի նորանուն հին թաղն՝ իր աղամող

փողոցներով, պղտիկ ու մեծ չարաճճիներով, վարդապետներով, վարժապետներով և մի-
ջինդարեան եկեղեցիովը :

Եկեղեցատունին արեւելեան կողմը կար երուսազեմի հին Հոգետունն՝ հանդերձ իր մատուռով, որուն հիւսիսէն սահմանն էր 70-80000 կանգուն տարածութեամբ վանքին այգին : Այս Հոգետունը, որ 1838ին Սերվեր-եանի ու Պալեանի նապաստներովը վերածուեցաւ Ճեմարանի, սկիզբ ունենալով Բաղէշի Ամրտոլու վանքէն եկող վարդապետներէն ու վարժապետներէն, կար արդէն Ուշնեցի Կա-
րապետ Կաթողիկոսի ատենը⁽¹⁾, ուր կը թուի նաև թէ իմաստափրութեան նախկին կայծը ձգած ըլլայ, կոլոտ Յովհաննէս Վարդապետի հետ, անցեալ դարուն սկիզբներն հռչակուած Խարբերդցի Արքահամեան Պուկաս լեզուա-
գէտ վարդապետը⁽²⁾ :

(1) Տես Երեւակ 1 Դեկտ. 1859.

(2) Այս բազմահմուտ անձնաւորութիւնը՝ ըստ Հան-
նէ վարդապետի (Պատմութիւն Երուսաղէմի Բ. Տիպ
էջ 175) Թարգմանած է 10 հատոր Գիրք կենդանեաց
եւ օրինակաց. 1. Հատոր Աստուածարանուրիւն Սկըս-
ուոսի. 1. Հատոր Խորհուրդի եկեղեցւոյ. 1. Հատոր
Լուսաւորուրիւն. 2. Հատոր Անօսու այլաբանու-
րեան. 2. Հատոր Պատմուրիւն Ս. Քաղաքին. 2. Հա-
տոր Խարեւուրիւն աշխատիի. 1. Հատոր Զերմնուանգ
կեանք. 1 Հատոր Կիւրակէի Քարոզի նաև Կովդինի փե-
լիսոփայական գործերուն մեծ մասը, զօր ամրողապէս

1730-35ին Գրիգոր Շղթայակիր ու Կոլոտ
Յովհաննէս Պատրիարքները՝ նորոգեցին այդ
Հոգետունն ալ եկեղեցիին հետ՝ ձեռնտուու-
թեամբ Երեւանենց Ակրնցի Սեղբեստրոս սե-
ղանաւորին։ Հոն կիջեւանէին նուիրակները,
Երուսաղէմի վարդապետներն ու Պոլսերնակ
պապաները, հո՞ն նաև ի դիպահոջ կը դնէին
յանցապարտ կղերներն ու իրերահալած թեկ-
նածուները։ Կա՛ր հոն ճոխագոյն մատենա-
դարան, կայի՛ն ժամանակակից ձեռագիրներ,
վանքերէ փախստական մագաղաթներ։ Հոն
նաև մեկուսացած էր անցեալ 19րդ դարէն
Նալեան Յակոր լեզուագէտ Պատրիարքը։ և
գրած էր իր Մեկնութիւն Նարեկի ու Քարոզ-
գիրք անունով ճանչցուած ստուար ձեռագիր
աստուածաբանութիւնը։ Պոլիսի Հայոց պղտիկ
Առաքուր, ուր մեր հին աստուածաբաններն
ու փիլիսոփոս քերականները կաշխատէին
ներսունորէն, սփունլովլ շրջաբնակներուն վը-
րայ ուսումնասիրական շողեր։ Հոն՝ հետզհետէ
քաշուած ու իրենց վերջին օրերն համրած են
Գրիգոր Յովհաննէս ու Արքահամ պատրիարք-
ները Պոլիսի։ Նոյն թաղին մէջ դարձեալ, որ
ապա մնունդ պիտի տար Պետրոս Դուբեանի
քանդմարմինին ու շանդհոգիին, հաստա-
տած էր իր բնակութիւնը Պրուսացի Տէրոյենց
Յարգմանեց ապա Հ. Վրդանէս Վրդ. Ասկերեան, և լն.
և լն. Խարբերդ հին ատեն ալ բեղմաւոր կը Թուի։

Տէր Կարսապետեան Յովհաննէս (Զամուրճեան) մատենագիր պատուելին, մեծ բանգէտը, որ նախ Պրուսացի մէջ Մկրտիչ անուն սարկաւագի մը⁽¹⁾ ձեռքին տակ և ապա Արմաշի նորակառոյց վանքին մէջ աւարտելէ ետեւիր նախնական կրթութիւնը՝ Վանսահայր Դարագոչ արքեպիսկոպոսէն վարդապետական կարգը զլացուելով իրեն (իր զայրացկու և մոռու բնաւորութեան համար) յետ այսր անդր երթեւեկաւթեանց՝ վերջապէս եկած հաստատուած էր Պոլիսի մէջ՝ անշուշ տարազով, այս բաւական շքեղ իմացականով։

Այս Տէրոյենց՝ նախ Բ. Դուռը թարգմանի պաշտօնով, ապա մնծատուններուն դասախութեամբ, իմաստասիրական գիրքերու թարգմանութեամբ⁽²⁾, խորհրդականութեամբ, ուսումնապետութեամբ, հեղինակութեամբ, հրասարակագրութեամբ և որպէս վարիչ (Leader) աւանդական ըսուած կուսակցութեան, հոչակ հանեց ու հետզհետէ աճեցաւ ու նուազեցաւ 1830էն 1880՝ իրրեւ բազմալեզու ու բազմահմուտ՝ այդ միջոցին թուր-

(1) Տե՛ս Երեւակ 1 Դեկտ. 1859։

(2) Հարիւր յիսուն հատոր հեղինակութիւն և Թարգմանութիւն ընդ ձեռագիր և ընդ տպեալ, մենք տեսած ու հաշուած ենք։ Իցիւ Տէրոյենց չըլլար այնքան արագազիր և ջանացած ըլլար իր բազմազան հմուտեանց հետ՝ ստանալ վայելլագոյն ոճ մը և դատողութիւն անխտրական։

Քահայոց մէջ գրեթէ միակ տոկուն ներկայացուցիչն ըլլալով կրօնական փիլիսոփայութեան մը :

Կըսովի թէ այս պատմական անձը, որուն անունը կուսակցական վէճերու և կղերամիտ նախանձայուղութեան մը պատճառով ետքի ատենները բաւական քաշքըուեցաւ, հազիւ 22 տարեկան՝ ունէր առատ պաշար ծանօթութեանց և քաջ լեզուագէս էր՝ առանց գուրս ելած ըլլալու Բիւթանական շրջանակէն։ Իր ներկայութենէն ծերունին Փէշտիմալճեան անգամ կակնածէր։ Եթէ ոչ հանճար մը՝ գէթ աննկուն աշխատութեան, լայն և սուր միաւքի ու ստոյիկեան համբերութեան տիպար մը, որուն կենսագրութենէն օգտուելու պարտք և իրաւունք ալ ունի ապագային ատեանը (¹)։

Այս սուզ արտուղի ակնարկներէն կը հասկրցուի՝ որ Միսաքեան պատանին աչքը կը բանար յուռթի և վառ կեղրոնի մը մէջ։ այդ իմացական ոլորտը բաւական բարձր էր միւս թաղերու տափակութենէն և յարմար ապագային մարդուն միտումներուն։ պատկառելի

---

(1) Մենք գրեցինք ընդարձակօրէն այդպիսի կենսագրութիւն մը, զոր ապա պարագաներու բերմամբ վերածեցինք Թուրքահայոց վերջին հարիւրամեայ պատմութեան մը։ Այդ գործը դժբաղդաբար նկատուածէն տարբեր վեճակի մը դատապարտուեցաւ։

գէմքեր, հանուրին յարգանքն յանկուցող վեղարաւորներ, գրազբաղ աչքեր ու հասարակաց բանէն վերագոյն իմաստներու. աղբիւր շրթունք՝ դարձուցած էին զուարթամիտ պատանեկին ուշն աւելի լուրջ և բեղմնաւոր զբաղումներու : Խելամտած էր՝ որ անցոյց իմաստութիւն մը կա'յ այդ զգօն մարդոց մէջ . հարկ էր հետամուտ ըլլալ անոր, ունկնդրել, կարդալ, օրինակել և ուսումնասիրել :

Այս շարունակութեամբ՝ ընդ հուպ յառաջագոյն աշակերտը կըլլայ դպրոցին և Հոգետունին : Հայկաբանութեան (որ ատենին բանասիրականն էր) ու քերթողական սէր մը կանո՛ւխ կիյնայ իր հոգիին մէջ :

Զամշեան ու Աւետիքեան քերականութեանց հետ կը սկսի ուսումնասիրել խանդաղատանքով՝ Ծնդհանրականն ու տաղերը: Ձերմ սիրահար եկեղեցական երաժշտութեան՝ անխափուն կը յաճախէ Ս. Կարապետի եկեղեցին, և Հոգետունի մեկուսիներէն ու Վենետիկի Պալաթական գրատունէն կառնէ բանասիրական այն հունտ-դաղափարները, որ ընդհանրապէս չեն գրուիր գիրքերու մէջ և կը հաղորդուին աւանդաբար բերնէ բերան գրագիտական եսնաֆութեամբ մը : Իր արթնութիւնն և կարգէ դուրս ուսումնասիրութիւնը զինքը գաղտնեկից կընեն իր մեծերուն, որ օրի առաջ կը քշին դինքը : Ինք

ունեցած չէ սեպհական վարժապետ և շատ
ալ ականջ կախած չէ հեղինակութեան, այլ
ինքնօգնութեամբ և քննական ոգիովը շուտ
ստացած է քաջընտիր գրողի հեղինակութիւն :

Միայն Տէրոյենցի առաջնորդելովը՝ կըրցած
է ըմբռւնել իր բարձրագոյն ձեւին մէջ ժա-
մանակին հայկաբան ոգին, որ զուտ գրա-
բառեան էր՝ զարգացած մէկ կողմէն Վենե-
տիկի նկարէն թարգմանութիւններով ու միւս
կողմէ Պոլիսի դասական վարժապետներու
գործերով :

Սկիւտարի բանաստեղծական դիրքը, ցըն-
ծակենցաղ յունաց դրացնութիւնը, Շնորհա-
լի և միւս տոհմային քերթողներու ներշըն-
չումները՝ սկսած էին ձգել մաքուր կայծեր
իր սիրտին մէջ, որ կը կրէր մինչեւ խոր ծե-
րութիւնն հուր մը բանաստեղծական : Կըսէր
նաեւ՝ թէ կարնեցի Շէքէրճնեան Գրիգոր ա-
նուն վարժապետէ մը առած էր բաւական
հայերէն դաս . պատկառանքով կանուանէր
այդ մարդը : Իր պատանեկան ուսումնակից-
ներուն մէջ կը յիշուին Պարտիզանեան Խա-
չատուր և Յարութիւն եղբայրները, Թաղէոս
Հիւնքեարպէյէնտեան, Զորայեան Թէոդորոս,
որոնց առաջինը քաջ թուագէտ մը եղաւ
Բարիզի մէջ և առաջնորդ Պալեան եղբարց :

Միջոց մը սրտնելով իր թաղի խստաբա-
րոյ փիլիսոփաներուն դէմ և յոյսով լաւա-

գոյնին՝ կը սկսի յաճախել Փէշտիմալճեան Գրիգոր վարժապեախն քով՝ ընկերութեամբ Թաղէոս Հիւնքեարպէյէնտեանի (ապա Տէր Յովհաննէս)։ Հոն ալ հոչակաւոր վարժապնտին միօրինակ դասերուն համբերութեամբ կը հետեւէին երկու բանասէրները՝ ստանալու համար դասասացութեան իրաւունքը։

Խեղճ երիտասարդները տարուան մը մէջ հաղիւ տամնեւութը գրաբառ էջեր դարձուցած էին Ագոնց ճարտասանութենէն, այնքան ժլատ էին այդ կաղապարուած պատուելիները։ Բայց Միասքեան, իր ժամանակին ամէնէն նշանաւոր Հայ մատենամոլը⁽¹⁾, բանասիրաբար կը լափէր առանձնակի ժամանակին ծանուցեալ մատենագիրները, և Ոսկեբերանի, Եզնիկի, Աստուածաշունչի հետ կը կարդար անդադար Ռոլէնի հատորները՝ գրաբառի այն պալատ յիշատակարանները, Զամշեանը, Դեսաւրոսը, ձեւագիր ու տպեալ հատընտիր քերթուածներ ելն։

Այսպիսի ատեն մը, ուր ամէն տաղաչափ բանաստեղծ կըսուէր, և քանի մը լայնատարած բառեր, ածականներու կաղամբի ճոխութիւն, համեմուած աստուածարանական պիտակ ձեւերուի՝ բաւական էին, բանաստեղծաւ-

(1) ԱնուԹին ներքեւ, զրպաններուն մէջ, մինչեւ իսկ Թեւերուն մէջ՝ զիրքեր տետրակիներ, - այսպէս յաճախ կերեւէր ինք դուրսը, կըսեն ժամանակիցները։

կան դրոշմը տալու կարդ մը անլի գրուած՝
ներու, զարմանայի էր երիտասարդ քերթո-
ղին՝ առանց գիտնալու եւրոպական լեզու մը՝
տալն իր սկզբնական տաղերուն այն դիւրա-
դարձ ոլորքն և իմաստներու ուժգին խտու-
թիւնն և ընտրութիւնն՝ որ այսօր ալ կըրնան
ազդել նոր միտքերու վրայ։ Եթէ համեմա-
տենք իր երիտասարդական ոտանաւորներն
ուրիշ ժամանակակիցներու դրուածներուն հետ՝
պիտի տեսնենք որ՝ Եզեկեանէն զատ՝ անոնք
ամէնէն աւելի յղկուած քերթուածներն են,
ուր՝ գրաբառի պէս օրինական, լեզուի մը նե-
րած չափով՝ համ, հոտ, իմաստ, քիչ շատ
աւիւն ալ կան։ Հոն քննաբանն յայտնապէս
կը տեսնէ՝ որ ինք իւր ընկերներուն ամէնէն
յառաջամիւսը գտնուած է օգտուելու համար
Ե. Թումանանի Հոմերէն, Ռոլէնի մէջ՝ Հել-
լէն ու Լատին քերթողներու ծաղկահիւս
թարգմանութիւններէն ու Հ. Արսէնի երի-
տասարդական երկերէն։

Մեղի ծանօթ իր առաջին տաղն է Այրա-
հաւայի ոտանաւոր մը, որը գրած է ի պա-
տասխանի Վանանդեցիի որդիին (1) Անայք

(1) Գրիգոր Վանանդեցի ըսուած՝ Զմիւռնացի, որ
քաջ գրաբառագէտ ու հելլենազէտ է եղեր, ու ատեն մը
իր հօր, Տ. Յովհան Վանանդեցիի, փոխան Զմիւռնայի մէջ
վարժապետելէն ետքն՝ անցեր է Պոլիս Սկիւտար Փիշ-
միշեանց Թախանձանքով և հոն Սէլամըզի դպրոցը բար-

ոտանաւորին և արժանացած որոշեալ մրցանակին . վաթսուն մեծավերջ տողերու մէջ՝ քերթողն յաջողած է բոլորովին այր ձայնաւոր ունեցող բառերով տուեալ նիւթի մը վրայ հիւսել քերթուած մը :

Ահաւասիկ քանի տող այդ այբայրներէն .
— Աւա՛ղ հազար կարդար անհայն ցաւտ գաւ-
րառարար զայն կալան ,
— Կայր կալաղակ ժաղցրաբարբառ զաղակ
բառնայր բարձրագանջ ,
— Ցանցալաբառ աղաղացայ դարժամ դալ
նայն աղդաբարար ,
— Վա՛ղ ժաղանամ սատ նազատայլ ժաղցրա-
կարկաղ բախանալ ,
— Ահ արվենական⁽¹⁾ ճարդարաբան իւալաբաղը
իւաւ⁽²⁾ պարապական ,
— Քաղաքամարդ արդ բարձրական բարձրա-
բառնամ արդ պանծան :

Եւ ասոնք ժամանակին ձայնաւոր ոգիին չախորժած բաներէն չէին . ասոնցմով նաեւ համբաւնե՛ր ալ կը շինուէին :

1830-36ի միջոցներուն է նաև որ մօրկանն հետ կուղեւորի երուսաղէմ՝ 40 օրուան աւական ատեն դասախոսելէ ետք՝ նորէն դարձեր է Զմիւռնա իսեղճ վիճակի մէջ , ու քահանայ ձեռնադրեր են զինքն և գունաւոր փիլոնով պատուեր են :

(1) Գրիգոր (արթուն) Վանանդեցի :

(2) Խաչատուր Միսաքեան՝ երկուքն իրարու մրցակից ըսել կուզէ :

ռագաստաւոր մրրկալից ճամբորդութենէ ետքը՝ քանի մը շաբաթ ալ Հոռողոս մնալով ։ Արշիպեղագոսի պատմական գանգրիկ կղզիներուն և ատտիկեան իմաստասիրութեանց յիշատակն՝ առաջին անգամ ըլլալով կը դրումին իրական տպաւորութիւններ իր տեսլասէր ու հելլենասէր միտքին վրայ, զոր ինք կը նկարագրէր ծերութեան ատեն :

Երկու ամիսի չափ ալ կը մնայ խաղաղութեան Քաղաքը՝ մասնակցելով եկեղեցական արարողութեանց, համբուրելով նուիրական վայրերը, համբուրուելով անոնցմէ և աջին ձախին դրոշմ առնելով կապոյտ վէտերը՝ կը դառնայ Պոլիս :

Զգիտենք ի՞նչ պարագաներով՝ իր թաղին քարոզիչ Աստուածատուր եպիսկոպոսին բաւական ատեն սարկաւագութիւն կընէ Խ. Պարտիզականեանի հետ և ուրար անգամ կառնէ : Թերեւս երիտասարդական բարեպաշտ եռանդ մը մղէր զինքն աւելի՛ անդին՝ մինչև վարդապետութիւն . բայց եպիսկոպոսին խիստ քնաւորութիւնն և բարեկամներու յորդորը կանհամոզեն զինքն, և խոյս կուտայ խորանէն : Այդ տարօրինակ եպիսկոպոսին (որ ապա պատրիարք եղաւ) դժգոհութեանց դէմ ոխ պահած էր Միսաքեան, այդ ոխը կառնուի օր մը զուարճալի դիպուածով . Սրբազանը քարոզ պիտի ասար հետաքրքրական նիւթի մը

վրայ — թէ ի՞նչ էր Աղամի ճաշակած պտուղը : Սովորութիւն ունէր համեմել քարոզը չափագանցեալ շարժուածներով և ահարեկել միամիտ ունկնդիրները գաւազանածօն բացագանչութիւններով , որ շատ ալ կը խրտչէին իրմէն(1) : Լուսարարը խորամանկութեամբ նոյն օրը վեր չառներ տուագ խորանին կանթեղը , եպիսկոպոսն ալ ճի՛շտ կանթեղին ներքեւը կանգնած՝ կը սկսի բացագանչել ու պատասխանել թէ ի՞նչ էր Աղամայ կերած պտուղը .

— Խնձո՞ր — ո՛չ — ընկո՞յզ — ո՛չ — նո՞ւռ — ո՛չ — խալո՞ղ — ո՛չ . հապա ի՞նչ էր և յանկարծ շեշտակի վեր առնելով գաւազանը՝ կը զարնէ կանթեղին , որ նոյն հետայն կը դառնայ և զգեստաւորեալ Ասվատուր(2) եպիսկոպոսն ասի ի բերան կօծուի ձեթով վերէն վար : Աղամանկան պտուղին խնդիրն այսպէս , ըստ ուժանոյ , դաշճեալ անլոյժ կը մնայ , բայց վրէժը Միասցեանին՝ որ դասը կեցած էր Պարտիզպաննեանի հետ՝ կը լուծուի : Ինք իսկ գիրի առած է այս դիպուածը կոկիկ մանրավէպի մը մէջ՝ շատ համեղ ոճով մը :

Քսան և հինգ տարեկան հասակին՝ արդէն տիրած էր Հայերէնին ու առած իտալականին

(1) Այս եպիսկոպոսն առաջ քիլիամի է եղեր՝ անուանի յանդգնաղործ մը , որ ապա սրբակրօն անձնաւորութիւն մը դարձեր է :

(2) Իր իսկ արտասանութեամբը :

տարրերը, որ այն ատեն կը բռնէր արդեան
Ֆրանսերէնի տեղը:

Ոտանաւոր գրելուն համար բանաստեղծի
համբաւը տուած էր իրեն ազատ մուտք հա-
րուստ բանասէրներու տուները, և իր համով
կատակներն ալ՝ խօսելու համարձակութիւն
մը, հակառակ ժամանակին ամիրայցական խըս-
տաւթեանց: Մէկ կողմէն կը դասախոսէր,
միւս կողմէն կը կարդար կը քերթէր, և
սկսած էր քրթմնջել ժամանակին անձկամիսո
հայկաբաններուն ամուլ մէթոտին վրայ, և հե-
ղինակաւոր պատուելիներու ալ միտքով կա-
քացէր անձայն՝ օր մը աւելի աւելի ազդու-
ձայնով նշաւակելու համար անոնց բարբարիկ
տղիտութիւնները: Իր ըսածին նայելով՝ ինք
եղած է առաջին անգամ բողոքողն Յոհանն
Կաթողիկոսի և նմաններուն ճապաղ և ճար-
ճատուն ոճին դէմ, և յաջողած է՝ ազդեցիկ
շրջանակներու մէջ՝ բերել միտքերն Աստուա-
ծաշունչի, Եղնիկի, Ուկերերանի պա՛րզ ու
գիտնակա՞ն ոճին, որով գրած է ինք նոյն ա-
տենները տպագրուած Տէրոյենցի Ընթացք
Հայերէն դպրութեան անունով քերականու-
թեան կոկիկ ու կորովի յառաջաբանը (¹):

(¹) Այս քերականութիւնը, որ տպագրուած է Պոլիս 1838ին, հանած է իր ժամանակին մեծ անուն, որուն
հիմնագիրին վրայ ձեւած է, կըսէր յօրինողը, Հ. Արսէն Բագրատունին՝ իր ի պես զարգացելոցին առաջին մասը:

Կը գրէր արձակի դիւրութեամբ յանգաւոր (և մի՛շտ յանգաւոր) ոտանաւորներ ուղերձներ, որոնց գլխաւորն է Աղաւնի Ստեփանոս Պատրիարքին ծօնուած տաղերգը :

Պատմական գիրքերու մէջ իր ամենասիրելին եղած էր Պլուտարքոսի Զուգակշիռները, զոր կը կարդար մանրադէտ հիայումով գիշերային լրութեանց տղահակերութեամբ՝ անհաղորդ տնեցիններուն զբօսանքին : Դեմութենէսի, Կիկերոնի, Կատոն Կրտսերի պատկերները՝ սկսած էին զուարիթէն լուրջին անցունելու երիտասարդ գրողին միտքին ձուլուածը, և զմայլած զմրած կը թեւակոխէք ազդողագոյն գաղափարներու ոլորտ մը . Հո՞ն իր ընտելական կլրքերն ամօթահար կը յանդիմանէին իր առջեւ, հոն միւս ա'յլ մը կը սկսէր անոր ներսը . ստամբակը յանխուռնք տեղի կուտար համողումով սորջացող մարդուն, և կը վերջունէր ուժգին երիտասարդութիւնն ու կը սկսէր բռ'ւն մարդը . իմաստամէ՛ր մարդը : Վիրջերն անողբադառնալով կը կրկնէր յաճախ «Նա՛տ բան կը պարտիմ Պլուտարքոսի . ա՞ն կրթեց դիս . ունէի՛ ամենի կիրքեր, ա՞ն զսպեց, անո՛վ մարդ եղայ» : Դժուար ալ չէ մատենագէտի մը երեւակայելոր քերոնացի ստոյիկնան բարոյախօսին ծանրու ջինջ պատկերներն ու խաթուն կշռութիւններն ի՞նչ գեղեցիկ հակազդեցութիւններ կը-

Նէին եռանդուն երիտասարդին վրայ, որ զի բանաստեղծ ու վիճակած ազատագոյն ոգիի՝ չէր զերծ կարգ մը անհարթութիւններէ :

Իր բանաստեղծական ազատամութիւնը՝ լծորդուած իր վառ սիրազգածութեանց՝ շատ տարբեր գնացք մը տուած էին իր բարոյական ու փիլիսոփիայական կազմին, շատ տարբեր ժամանակին վարժապետներէն ու գրողներէն, որ քանի մը դասական գիրքերու վերծանութենէն ետք՝ ա՛լ կարդալն իմաստափրելն ու սկրելն առ մէկդի թողլով՝ կը սկսէին կարդացունել երկիրագագել և տուն տեղ լցնալ հանգուչչն ալահպանողականութեամբ :

Ինք ագահ հետաքրքրութեամբ և քիչ մը չսփաղանց բանաստեղծութեամբ՝ իր բովանդակ պարապոյ ժամերուն կը կարդար ու կը ոփրաստատակէր. և սկսած էր յաճախել Սեղբոս խանի ներշնչող գրատունը, որ Ադրիական ախունքէն չարթէ շաբաթ կը հասցունէր Պոլսոյ բանկասէրներուն իր կարմրիկ ու խասուտիկ ապրանքները : Հոն Հ. Ա.բաէնի, Հ. Դէորգ Հիւրմիզի ուշադրութեան և մտերմութեան արժանացած՝ կօգտուէր անոնց տեսակցութենէն . հետամուտ կըլլար ամէն նոր տակագրութեանց և միշտ առաջինն անոնք կարդացողներուն : Միայն Հիւրմիւզի Ենէականին համար 10 անդամ Դալաթիա իջած է Եէնի գիւղէն, և այն ատեն դեռ չի կար Շիր-

ՔԵՂԻ-ԽԱՅՐԻԷՆ : 1838ի վերջերն հանդիսառութապէս կը բացուի Սկիւտարի Ճեմարանը, ու ինք հայկաբանութեան դասատու կըլլայ հոն։ Իր նախկին աշակերտները կըլլան Մասիսի կին Տնօրէն-Խմբագրապետը, Տքթ. Բարունակ պէյ, Տքթ. Ստեփան փաշա Արալանեան, որ կին Թուրքահայերուն մէջ առաջինները կը համարուին իրրեւ հմուտներ Ֆրանսերէնի։ Ճեմարանի ուսումնապետ դրուած էր այն առեն՝ Տէրոյենց պատուելին իրրեւ ամէնէն հասածն ու լեզուագէտն իր ժամանակին։

Խ. Պարտիղպանեանի դեգ ու յամառ ընաւորութիւնն և Միսաքեանի նետուող ոգին՝ լծորգուած իրարու տեսակ մը արուեստակցական ու քաղաքակցական համակրութեամբ ալ՝ պատճառ կըլլան հոն շատ անդամ քննադատելու ուսումնապետին դիրքը, և կռուելու անոր հետ ի դէպս և յանդէպս, մանաւանդ երր Մ. Քարէլի Խտալացի ճարտարապետին և լրուական ծրագիրին կընդդիմանան ուսումնապետն ու իր պաշտպանները։ Ժամանակակիցներէն զգօն անձնաւորութիւն մը կը վերագրէ մեծի պղտիկի այս կոիւը՝ նախանձի և Միսաքեանի ու Պարտիղպանեանի անհանդարտ ոգիներուն, որ իրենց կողմ որսալով յառաջադէմ աշակերտներէն մաս մը և գրգռելով ճարտարապետական կուսակցութեան ծածկաբար ներհակ քանի մը դժգոհ մեծատունները՝

սկիզբ մը տուին ժամանակին էմնաֆի ու առ
միրայի ծանօթ կոփւներուն։ Հաւաստեաւ չենք
կըրնար ընել ճիշդ դատաստան մը՝ թէ ո՛ր
կողմն և ի՞նչ չափ իրաւունք ունէր այդ բող-
բոջնալ և ապա ծառացեալ հակառակութեանց
մէջ, սա միայն կը զգանք յայտնօրէն որ շատ
լաւ պիտի ըլլար մարել այդ հուրը . . . . .

Այդ պոռոտ կոփւներուն պատճառով՝ դեռ
նոր փայլ առած ձեմարսնը կը խառնակի.
աշակերտներն ու ծնողք կը վրդովին. կը
հրաժարին երկու պաշտօնակից Մկիւտարցինե-
րը, և Պրուսացին Տէրոյենց ինք միայնակ
առնելով բոլոր բարձրագոյն դասերը՝ կը շա-
րունակէ բաւական ատեն ալ, մինչեւ որ բա-
ցումէն իրը Յ տարի ետքը կը փակուի :

Այդ միջոցին է որ Միսաքեան կը սկսի
առանձինն դասախօսութեանց մասնաւորնե-
րու տուները. ծանօթանալով սեղաննաւոր Խո-
րասանճեան Պետրոս աղայի՝ իր վրայ կառնէ
անոր երկու զաւակներուն դաստիարակու-
թեան գործն՝ իր իսկ թելադրութեամբն Եէ-
նի Մահալլէ յատկապէս բռնուած տունի մը
մէջ :

Մինչեւ 1845 պատանեկան ու երիտասար-
դական ուստուստուն յեղուածներէ ետեւ՝ ա՛լ
շինուած էր իր վրայ հոգեբանական կայուն
նկարագիր մը, բաւական տարբեր ժամանա-
կին դուսպ և այլամերժ բարքերէն ու շատ

ալ մօտ արդի արձակ-համարձակ բնաւորութեանց, որուն վրայ պիտի հիւսուէր մեծ քննաբանին եւրոպական ինքնութիւնը։ Իր այդ յառաջամիտ ու արձակ վարքը սարտութիչ էր կարգ մը օրինական մարդոց։ Մեր հին հայերը թեթեւամիտի տեղ դրած էին զինքը, վասն զի Միսաքեան սպրիկ ալ կը հագուէր, ողո՛րկ, քիչ մըն ալ փետեւետեալ։ Այն ատեն գրեթէ բոլորովին անծանօթ էին փողկապ ու արդկեալ շապիկ, և ինք բացառիկ հետեւող էր այդ ձեւերուն. զուարթամիտ ու կծանող կատակաբան, որով միշտ դատաիետող անիւետուրներու և ինք փետրաւոր դատափիեաեալ։

Լսած ենք իր հին աշակերտներէն յԱնգղիա՝ թէ Պէշիքթաշի դպրոցին մէջ գործնականապէս բացատրել ուզելով Այսօր Անճառի «Եւ վարագոյց հին օրինէն»

«Վերուսաք ի վայր պատասեէն»

տողերը՝ քաշելով կը պատռէ դասարանին պատուհանի հինյած վարագոյրը. հիներն անշուշտ զայրանալու էին այս ակնարկեալ ցելումին վրայ, որ ի թշնամանս էր իրենց։

Կըսեն թէ նոյն միջոյներն ալ հայրը մեռնելով՝ մահուն այս պազ նախովզոյնը ուժգնապէս սառեցուցած է իր կրակ սիրական մայրը՝ հպատակելով ժամանակին աւանդական սովորութեան՝

կրկին կամուսնանայ, որուն վրայ երիտասարդը կը գտդմի ու կը բաժնովի իր ծնողյարկէն :

Առանձին բնակարանի մը մէջ ինքզինքը կուտայ բոլորովին բանասիրութեան. այս պարագան խորապէս ազդած է իր հոգեկան կազմածին վրայ և եղած է դլխաւոր պատճառն իր մենասիրութեան ու դժնէաբարոյութեան :

Այդ մենութեան մէջ՝ ա՛լ բոլորովին մատենամոլ մը կը դառնայ : Կըսկսի հաւաքել Աքդար Եւդոկիացիէն մինչեւ իր ժամանակը տպուած ամէն գիրքերն ու վայելչագիծ ձեռագիրներ՝ հինգ հարիւր հատորի մօտ⁽¹⁾ : Մտերմանաղով ոսկերիչ Յովհաննէս Միւհէնտիսեանի հետ՝ կը համոզէ զայն թողուլ արհեստն և հետեւիլ ապագրիչութեան :

Հոյ հին Տիտոն⁽²⁾ կը հաւանի իր բարեկամին յորդորին, և քանի մը հարուստներու խրախուսանքովը կը հիմնէ նախ Սկիւտարի ծեմարանին մէջ համանուն տպարանը, որ՝ Օրթադիւղի Արապեանէն ետեւ՝ քառորդ դարու մէջ հանեց մեծ համբաւ, իր կարկուտ յատակ գիրերովն և մաքրիկ տպագրութեամբը : Այսպէս՝ հետզհետէ դասախոսական բա-

(1) Այս մասնաւոր հաւաքածուն այրեցաւ 1872ի Եկէնի-Մահմէտի մեծ հրդեհին:

(2) Ֆիրմէն Տիտոյ, նշանաւոր տպագրիչ ի Փարիզ:

նասիրական ու արուեստական ազատ զբաղումներ՝ կը շինեն լրեն մինչեւ 1848 փայլուն անուն մը։ Եւ ա՛լ կըսկսի ինք ալ իր կարգին ունենալ իր զմայլողներն ու հետեւողները։

Միսաքեանի՛ այն ատենուան հետեւողներուն մէջ՝ իր նուրբ դատողականին և ոյժով հայերէնին բովանդակ կնիքն առած կը թուի գլխաւորապէս պատանին Օտեան Գրիգոր, որ մինչեւ ետքն որդիաբար կը յարգէր զինքը, և հայրն Օտեան Պօղոս աղան՝ յատուկ թեւարկութեամբ ձեռնտու կըլլար իրեն։

Իր անունն՝ իբրեւ գրող ու քերթող՝ ամէնէն նշանաւորն եղած էր ի Պոլիս. ինք իսկ զգացած էր զայս՝ մինչ կը գրէր Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարապէյէնտեանի ուղղած տաղն սկսեալ

Զգիլիմ յառաջմէ յացողսւրեամբըլս, Թա՛ղէ . . . .

Եւ տեղի կուտար տակաւ հապարտութեան մը, որ հետզհետէ աճեցաւ իր վրայ իր մարդախոյս ծերութեանը մէջ։ Պոլիսի մէջ այն ատեն ամէն տաղ Պուէտին րաբունական յըղկումներուն կը կարօտէր, և ինք ժամանակին միօրինակ նիւթերուն, կըզդեցունէր հոգի ուրվներանգութիւն։

Եթէ՝ այդ ընթացքով շարունակէր Պոլիսի մէջ իր ասպարէզն՝ անշուշտ ամէնէն բարձրը պիտի ճախրէր ժամանակին գրագէտներուն

մէջ ու ամէնէն գործնական կերպով արդիւնաւոր պիտի ըլլար հոս իր կարշնեղ գրիչը աշխարհաբառի ընթացքն աւելի՛ հարազատ ծանր ու անխոտոր դրոշմ մը պիտի առնէր և Վենետիկցիներուն իսկ նախանձը ղայրոյթի տանելու աստիճան ներհուն հայագէտներ պիտի կը ընար հասցունել . Թերեւս ամուսնանալով ալ՝ աւելի երկիւղած ու խազազասէր տրամ սկիզբներու նուիրէր իր փաստաբանութիւնները , բայց հայական նմանող գրականութիւնը չպիտի ունենար ո՛չ Քավուրը , ո՛չ Սովիան (Ճեռագիր) , ո՛չ 1858-60ի բանաքըննականները , թերեւս ո՛չ ալ այն քանի մը պէսպիսաքանդ վէպերն ու մեսրոպեան տաղերը , որ դեռ ճեռագիր եր մնան իր բուն աշակերտներուն անհոգութեալ պատճառով :

1848ին՝ Պետրոս Աղա Յասասաննեան կողէ Փարիզ զրկել իր երկու որդիները (Թովմաս և Միքայէլ) . Միսաքեանի կառաջարկեն ուղեկցիլ անոնց լիազօր հակողի պաշտօնով : Կը գրուի պայմանագրութիւնն և կրատուրագրուի Պետրոսիկ աղային կողմէն , հաստառութեամբ Յակոբոս Պատրիարքին : Իրենց հետ կը մեկնի նաեւ Կ. Ս. Խւթիւննեան , որուն կը համակրէր Միսաքեան իբրեւ յաջողագոյնի և հայագէտի Ճեմարանի աշակերտներուն մէջ :

Մեր երիտասարդ Պուէտին մտաւոր վի-

ճակը սահմանափակուած էր ցայս վայր՝ գրեթէ միայն հայերէն գիրքերու ընթերցանութեան և Պալսական գաղափարներու ճարակումին մէջ՝ այնպիսի շրջանի մը, ուր Վոլնեյ կարդացողը մատո՛վ կը ցուցնէին իրրեւ անհաւատ, ուր ամէնէն վսեմ գիրքերն համարուած էին Հիւրմիւզի Ենեկանն ու Անախառսեայ ուղեւորութիւնը, մինչ Լամարթինի, Շաթոպարիանի քանի մը գլուխ-գործերն՝ իրրանդիւտ նորահրաշներ՝ ցանկալի զարդերն էին քանի մը սուանձնաշնորհեսլներու :

Բայց ինք ունէր հայկաբանական պատմական ու դիցարանական հիւթեղ պաշար՝ հանգերձ յատուկ դատողականով, որ զօրացած էր Հ. Եփ. Սեթեանի և նմաններուն տեսականովն և Պոլցոյ շուկացի հայերուն վարպետ և սուր գործնականութիւնը։ Քաջ ուսումնասիրած էր գրաբառ քանի մը հոյակապ գործեր, արթուն և արձակ հետաքրքրութեամբն աղէ՛կ գիտած էր իրերն ու մարդերը, ստացած էր հզօր բնաւորութիւն և փիլիսոփայական տրամախոհող կամք մը. լեզուն առած էր կորով և գոյն առնական՝ զերծ տգէտ նորութիւններէ, վայելչամիտութեամբն հանդերձ միշտ գիւրիմաց հասարակ ժողովուրդին. ինչպէս կերեւի Սերվիչէն Էֆ.ի Մանկացածութենեն, որուն աշխաբհարառն ինք սրբագրած է: Կարդացած էր 2-300 հատոր գիրք ու բաւա-

ը սահմանսափակուած էր ցայս վայր՝ գրեթե միայն հայերէն գիրքերու ընթերցանուան և Պոլսական գաղափարներու ճարամին մէջ՝ այնպիսի շրջանի մը, ուր Վոլնեյ րդացողը մատո՛վ կը ցուցնէին իրրեւ անաւատ, ուր ամէնէն վսեմ գիրքերն համարած էին Հիւրմիւզի Ենէականն ու Անառսեայ ուղեւորութիւնը, մինչ Լամարթինի, աթոպղիանի քանի մը գլուխ-գործերն՝ իր անգիւտ նորահրաշներ՝ ցանկալի զարդերն էին քանի մը առանձնաշնորհեալներու :

Բայց ինք ունէր հայկաբանական պատմական ու դիցաբանսական հիւթեղ պաշար՝ հանգերծ յատուկ դատողականով, որ զօրացած էր Հ. Եփ. Սեթեանի և նմաններուն տեսականովն և Պոլսոյ շուկացի հայերուն վարպետ և սուր գործնականովը։ Քաջ ուսումնասիրած էր գրաբառ քանի մը հոյակապ գործեր, արթուն և արձակ հետաքրքրութեամբն աղէ՛կ դիտած էր իրերն ու մարդերը, ստացած էր հզօր բնաւորութիւնն և փիլիսոփայական տրամախոհող կամք մը. լեզուն առած էր կորով և գոյն առնական՝ զերծ տգէտ նորութիւններէ, վայելչամիտութեամբն հանդերձ միշտ դիւրիմաց հասարակ ուրդին. Բնագան կերեւի և կատարած առուն

կանապէս ալ փորձառու եղած կեանքի ներհակներուն դժնդակներուն և անսակնկալներուն՝ ա՛լ ջերմապէս յարելու համար իմաստասիրութեան, գաղափարի մարդոց այն անկարօտ մտերիմին, որ իր Ձեւ տարիի պանդըխտութեան միակ սիուին և ընտանեակը պիտի ըլլար Թրանսայի ոստանին մէջ :

Այսչափ ինչ կրնանք ստուդութեամբ գիրի առնել երիտասարդ Միսաքեանի կենցաղին առաջին երրորդին վրայ . երկրորդն (իրբեւքառորդ մը գար) անցուցած է Փարիզ և վերջինը՝ ծերութիւնը՝ Պոլիս ի Սկիւտար :

Բ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Միսաֆեանի բաժանումը Պոլիսն եւ ուղեւորաւրիւն դեպ ի Բաքելոն Արեւմուսի. — Աճայիս մարդն ի Փարիզ նման ժրնեկվի փիլիստիային. — Զինքն հոգեգրելու դժուարութիւնը, իր Սովիան, Կաղ սատանաներ ու Հայկանոյշից ժողովը. — 1848ին Փարիզը, Միսաֆեան հոն յրագիր մը հրատարակելու գաղափարով. — Հայր Արսէն Բագրատունիի նամակը. — Ճաշակներ Հ. Արսէնի եւ Հ. Եղուարդ Հիւմիւզի հոմերական բարգմանուրիւններէն. — Միսաֆեանի նախանձուներն ու յարախունները. — Հ. Եղուարդ Հիւմիւզի լուսանկարը. — Եպիմենիդէս ի Վուֆոր և Կուրաց դաստիարակութիւն. — Իւրինեան 1851ին կը դառնայ Պոլիս եւ կը հիմնէ Մասիսը. — Անոր սկզբնական յաջողութեանց պատճառները. — Անոր մէջ Միսաֆեանի յօդուածները 1858-1861. — Բանագննական ակնարկ մը անոնց վրայ. — Ճաշակներ Դեմոկրետեայ ժպիտներէն, Նշանք ժամանակիէն, Տքնութիւններէն և ոտանաւորներէն. — Գ. Աղարոննին գրած իր ցուցադրական նամակը. — 1861ին Պոլիսի գործերը ու անձերը. — Լուսամիտները վերաբերումն Միսաֆեանի, որ կը լիուի եւ կ'ըլլայ Բրէքարաթէոն լուսանկարի. — Հ. Եղուարդ Հիւմիւզի նամակը. — Անոր եւ Միսաֆեանի ոները. — 1861ին 1875 Միսաֆեան եմպեդոկլ յեւնա. — Իր քելադրութիւններն եւ Փարիզգի առ ինքն. — Միսաֆեան Պոլիս գալու վրայ :

Բ.

Երեսուն երեք տարեկան էր Միսաքեան
1848ին՝ երբ կը բաժնուէր իրեն ճնշանդ և
մնունդ տուող գեղեցիկ վայրերէն՝ վկայ իր
գեղեցիկ օրերուն բանաստեղծական ստահա-
կութեանց և յախուռն գործունէութեանց,
այսպէս յանկարծ գուրա նետուելով արեւել-
եան վառ այլ անձուկ հորիֆոնի մը և անձ-
կագոյն գաղափարներու ցանցին մէջէն՝ ձե-
ռնուուութեամբ հարուստ և բանասէր սեղա-
նաւորի մը : Շիտակը բեղուն բաղդ մըն էր առ
իրեն համար . արեւմուտքի Բարելոնն՝ անց-
եալ դարէն ի վեր քանի մը հնգեակ Հայու-
երես հաղիւ տեսած էր ցայն վայր . Պոլիսէն
ալ դրեթէ առաջին անդամն էր որ խումբ մը
մայրաքաղաքացիներ ճամբայ կելնէին՝ խահ-
վեճիութենէ, ակնավաճառութենէ տարբեր
ուսումնասիրութեանց համար , և պիտի յաջո-
ղէին գերազանցապէս՝ իրենցմէ շատ ետքերն
հասնողներէն ալ աւելի , վասն զի տեսակ մը
իրերադէտ համերաշխութեամբ զերծ պիտի
կըրնային մնալ այն կարդ մը արտուղի ու-
սումնասիրութիւններէն՝ լուսատիպ ու արուես-
տահնար հաճոյքի բոցերէն , որ կը չէզոքա-
ցունեն ամէն լուրջ բան՝ տալու համար պան-
դուխտներուն և իրենց երկիրին՝ դիտուածին
բոլորովին հակառակ փայլ ու փառք մը —

ախտաշարժ գեղգեկութիւն և ծաղրող գիտաստութիւն մը :

Միսաքեանի հետն էին Խորասանճեան երկու եղբայրները (մէկը բժիշկն ականաւոր) և Կ. Ս. Խվթիւնեան, որ վաճառականութիւն պիտի սորվէր Փարիզ, միւս կողմէն ալ՝ օգնելով Խորասանճեան հարազատներուն Հայերէնին : Աւնէին իրենց ուղեկից քանի մը Հայեր ալ, որոնք չգիտենք յիշել անունով և որոնք յիշուելու արժանի բաներ մըն ալ չեղանապա :

Կը խոստովանինք հոս՝ որ բաւական դրժուար է մեղի համար այսքան հեռուէն մանր նկարագրել Փարիզի պէս քաղաքի մը մէջ այս աճայիպ (¹) մարդուն քան և չորս տարի անցուցած փիլիսոփայական կեանքը : Եւ շատ ալ աշխատեցանք որ վաւերական բաներ մը քաղենք ժամանակակից անձերէն ու դիրերէն, բայց դրեթէ ի զուր :

Միսաքեան թուի քանի մը տարիէն շատ քաշուած կեանք մը անցուցած է հոն՝ գիրքերու, հաւերու, լուսանկարչական և ուրիշ արուեստական գործիքներու մէջ, մինչեւ որ տարիիներ ետքը Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան ալ հասնելով՝ մտերմական հայ

(¹) Այսպէս կանուանէին զի՞նքն այն ատենուան Ուսումնական Խորհուրդին անդամները:

կենցաղ մը կըրցած են վարել հոն բաւական ատեն :

Իր խնամարկած ազնուականներէն Տօքթ . Խորասանճեան էֆէնտի՝ նմանեցուց օր մը մեզի այդ Փարիզի կեանքը Պուէտին , բաւական ճիշդ համեմատութեամբ , Ժընէվցի մեծ գլուխ փիլիսոփիային կեանքին , որ արտակարդ գիծերու մէջ ապրած է արդարե մեր Պուէտէն զուգահեռաբար : Իր ներքին կենցաղին վրայ հո՞ն Փարիզի մէջ , սակայն . հանրաբար ծանրացած կը նկատենք թաքուն քող մը , զի ժամանակակիցներն ալ արդէն ծածկուած են մեծ մասամբ այն թանձր քողին՝ հողին՝ տակ , որուն յաւիտենական ծանրութեան ներքեւ կը գաղի ու կը հալի շա՛տ բան :

Ահա այս պատճառով չպիտի կըրնանք նշանակել ճշդիւ՝ թէ համաշխարհական այդ ոստանին ո՞ր անկիւնէն կը հետեւէր հայ իմաստասէրն համաշխարհիկ մեծ միտքերուն և անցքերուն , իր ասիական միտքին ու վարքին վրայ ի՞նչպիսի յեղումներ կուտային անոնք , իր հին նախըմբռոնումներէն որո՞նք և ի՞նչ նոր երեւոյթներու տեղի կուտային , իր ինքնութիւնն զգացումներու կողմէն ի՞նչ կշիռ կառնէր . վերջապէս հին մարդն ի՞նչպէս կը դառնար կըլլար նոր մարդ , եւրոպացի :

Հոգեբանական այս ուսումնախրութիւնն ալ՝ որ ամէնէն մասնագիտականն էր մեզի

համար, պիտի կը ընայինք, գէթ անդրադարձաբար, ձեւել՝ եթէ մանրամասնաբար ուսումնասիրած ըլլայինք Փարիզի մէջ արտադրած իր ամբողջ գործերը, ձեռագիր ու տրանեալ։ Իր պատմած քանի մը մանր դէպքերը, յիսունի չափ ինքնագիր նամակներ, երկու հարիւրի մօտ բարեկամական թուղթեր ու 1858էն մինչեւ 1861ի Մասիմներու մէջ շարք մը բանագննականներ կուտան մեզի գաղափար մը այդ քսան և հինգ տարուան գործունէութեան վրայ։ Ասոնց մէ զատ՝ ճգած՝ է երկու-երեք հազար էջի մօտ ձեռագիրներու կտրատ կտրատ շեղներ, որոնք գրած է Փարիզի մէջ իր պարապոյ ժամանակները, և կերեւի թէ կը պատրաստէր իր տնօրինութեամբն հրտատարակնելի հանդէսի մը համար։

Վէպեր, թարգմանութիւններ, ճաշակներ, տաղեր լնալիր աշխարհաբառով մը, որոնցմէ Սովիտն ու կաղ Սատանաներն և Հայկանուշից ժողովը խմբագրուած են Եպիմենիդէսի կուռ ոճովը։ Այս ձեռագիրներուն մեծ մասը՝ իր ստացուած 2000ի չափ գիրքերուն հետ կը գտնուի արդ՝ (մինչեւ 1901 Յունուարի 1 թուականը) Սկիւտար Ս. Խաչ վարժարանի կից քարուկիր թանգարանը։

Իր ուսանող չուղեկիցներուն հետ Փարիզ հասած միջոցին՝ ֆրանսական այդ գաղափարակոծ ոստանը կը յուղուէր մեծ խնդիրնե-

բով. Լամբնէ, Ռուայէ Քոլար, Վեզթառ-Քո-
ղէն, Օ. Քօնգ, Կիզոյ՝ հիներէն, և Լամարդին
ու Վեզթառ Հիւկոյ նորերէն՝ իրենց պատմա-
կան գիտնական ու բանաստեղծական երկե-
րանն և արարքներովը կը փայլէին Լուի Ֆի-
լիբի կառավարութեան շուրջը :

Հայերուն համար մանաւանդ՝ շատ կօյս
հրապոյրներ կընծայէր ակադեմական մեծ քա-
ղաքը, որ դեռ չէր առած տեւտոնեան վեր-
ջին կապարէ դասը. զեղուն թաթաղուն պերճ
և խրոխտ շքեղութեամբ և ազնուական հա-
մարձակութեամբ :

Մեր փիլիսոփայ ճանապարհորդը՝ կողջու-
նէ իր ուղեկիցներովն, հանդարտ զուարթու-
թեամբ, մեծ այդ մայրաքաղաքը ու կը զե-
տեղէ իր ճանապարհի դոյքն ոչ այնքան նշա-
նակելի փողոցի մը իններորդ յարկին մէկ խոր-
շը, (կարծեմ Ռուայէ Քոլարի բնակած թաղը) :

Ո՛չ Թրանսացիներուն իմացական ու նիւ-
թական անբաղդատելի վիճակը, ո՛չ ալ իր
հանգիստ ու արգոյ դիրքը՝ չեն դադրեցու-
ներ Միսաքեանն իր համազգիներուն վրայ
մտածելէ, իր կարիքին հաւասար անո՞նց ալ
օգնելէ և այս դիտումով իր Պոլսոյ ծանօթ-
ներուն հետ թղթակցելէ : ԶԶետեղելէ ետև
իրեն յանձնուած երիտասարդները իրենց պատ-
շաճ կրթարանը՝ կըսկսի մէկ կողմէն դօրա-
ցունել իր ֆրանսերէնն և միւս կողմէն Փա-

բիզի մէջ լրագիր մը հրատարակելու պատ-
րաստութիւն տեսնել :

1849ի սկիզբները՝ այդպիսի լրագիրի մը
հրատարակութեան համար թղթակցութեան
կըսկըսի Կրճիկեան Յակոբ Էֆ. ի հետ, որ իր
խոստանայ իր կողմէն 500 դրուշ և ծանօթ-
ներէ ու բանասէրներէ 15000 դրուշ հանդա-
նակել »

Կրճիկեան Յակոբ Էֆ. այս ձեռնարկին
պէտք եղածին պէս չկըրնալ նողաստելուն գըլ-
խաւոր պատճառ կը ոուցընէ՝ իր նամակներուն
մէջ՝ ժամանակին Պոլսոյ եկեղեցականներուն
և աշխարհականներուն մէջ սիրող հակառա-
կութիւնը, գրական մարդոց վրայ դեռ իրեւ
պարզ վարժապետներու նայելու հին ունա-
կութիւնն ամիրայական և հրաժարեալ Մատ-
թէոս Պատրիարքին աններող ոդին, որ կու-
սակից առնելով իրեն Միջագիւղի ակնական
աղանները՝ կը յարձակէր իրենց վրայ : Ասոր
համար ետ կը մնայ լրագիր մը հրատարակե-
լու այս առաջին խորհուրդը (որ թուի այն
առեն ալ գրիչ բունողներուն միտքը դիշեր
ցերեկ շատ մաշեցունող խորհուրդներէն էր) :
Եւ Միսաքեան՝ ուրիշ պատեհութեան մը
յուսով՝ կըսկըսի իր բանասիրական աշխա-
տութեանց :

Որչափ որ ալ ջերմեռամնդն բանասէր՝
չենք կարծեր որ երիտասարդն Միսաքեան

Փոքր իշատէ բռնուած չըլլայ Ֆրանսայի աշխարհաքաղաքին կայուն և գնայուն գեղեցկութեանց ու արուեստական հրապոյրներուն, որ Պուլրվառ տէ-զ-իթալիէնի պէս պողոտաներէն մինչև շուրջանակի արուարձանները կը տիրապետեն եւրոպական մեծվայելչութեամբ, մանաւանդ այն ատեններն որ դեռ իր կատարեալ ոյժին և ուժգնութեանց մէջ կը խայտար անհանդարտն ու գեղադէշ Ֆրանսա, թուի նաև առջի բերան բաւական ճոխ կեանք մը անցուցած ըլլայ հոն և բաւական հովարժայութիւններ ըլլած՝ եթէ ստոյգ են նոյն ժամանակն իր նախանձորդներուն և անտիական սաներուն գրածներն իրեն վերաբերումով։ Այլ իբրև գրագէտ ու գեղագէտ՝ իր տիրող կիրքն եղած է միշտ բանասիրութիւնն և բանաստեղծութիւնը։

Նոյն՝ 1848ի՝ միջոցները Հ. Արսէն Բագրատունին ալ հայերէնի թարգմանած ըլլալով Իլիականի առաջին՝ գլուխը՝ Միսաքեանի փափագին համեմատ կը դրկէ անոր օրինակ մը ինքնագիր նամակով, որուն պատճէնն է. —

Արսէն վարդապետ Բագրատունի, Պարոնիդ Խաչկանդ Միսաքեան խնդալ։ Ոչ կարսցեալ զլանալ զրանսաւոր ըղձումն մտերմութեանդ, կատարեմ աւասիկ՝ առաքելով դակիզքն Խիականին Հոմերի, տողս քառասուն և ինն, որչափ և ի հելլէն բնագրին են

ցոյն վայր և որչափ ի պէտաղ կարեւոր թռիք
ինձ : Փորձ եւելթ հաւարեսցի այդ , և փորձ՝
առկաւին անկատար ըստ իս : (1)

Զի որովհետեւ այսր ազգի տաղաջափու-
թեանս ոչ յոյժ բազում և խիստ են կապանք,
աւելի ինն ընդարձակ և համարձակ է կա-
տարմանն ասպարէզ . յօրոյ և ի գլուխն ժա-
մանել կարի դժուարին է : Որպէս զիարդ ինչ
և է , բարեկարութեան չնորհեցաւ՝ բարոյ
իմիք ակնկալութեամբ :

Որպէս և ի բերան ի բերան զբուցատրե-

---

(1) Բանասիրաց հետաքրքրութեան կընծայենք այս
և Հիւրմիւզի յանգաւոր տողերէն հետեւեալները .

ՀՈՄԵՐԻ ԽԼԻԱԿԱՆԻՑ .

ԵՐԳ Ա.

— Ըզքէնն երգեա , զի՛ցուհի , զպելիսածինն Աքիլիսեայ
Զկորուսիչ , բիւրուց ցաւոցն աքայեցւոյն ազետարեր .
Որ զգիւցազանց ի դժոխս արի անձինս ճեղեաց բազումն
եւ զէշ ընկեց ըզնոսա շանց և հաւուց առ հասարակ .
Եւ կամացն Արամազգայ խորհուրդ ի զլուխ գայր ելանէր
Ցորմէհետէ միանգամ ի վէզ եկեալ երկփեղկեցան
Ատրիգէս արանց արքայ և Աքիլիչս աստօւածազարմ : —
Խեկ արգ օ՞ ըզգոսա ի զից արկ ընդմիմեանս Շեռի՛ւ ի մարտո .
Լետովայ ճետը Որմզզեւան , որ բարկացեալ ընդ Թագաւորն
Ախտ ի օքն եռացոյց ծանր , և ժողովսւրդք սատակէին ,
Զի Ազրիսէս զՔրիսէսն անարգեալ քուրմ արհամարհեաց :
Որ եկըն սա եհաս յերազանեւ նաւո աբյեւանց
Ի գըտենքն գերեգարձ ամբաւ բերեալ զի՞ն փըրկամեակ .
Թրգմ . Հ . Ա . Կ . Բ .

ցաք, երրակի մարթ են լինել մթութիւնքնեցն առաջնորդ քերթածս։ Ա. յանսովոր ոճոյ ճարշտարարուեստ իմաստից քերթողին. զի ոչ եթէ այնոգէս դիւրիմաց իցէ Պինդարոս որպէս Ռիատիոս, կամ Վիրգիլիոս իբրև զՀոմերոս։ Բ. ի կարօտութենէ դիցաբանական, փիլիսոփայական և պատմական տեղեկութեանց։ Գ. յանհմտութենէ բարձրագոյն լեզուի ըստ քերական մասին։ Թարգմանիչ ոք երկրորդ մթութեանն գտանէ հնարս պարզութեան՝ համառօտ մեկնութեամբք. իսկ առաջնոյն և

ԻԼԻԱԿԱՆ ՀՈՄԵՐԻ

ԳԻՐՔ Ա.

Աստուածունի՛, երգեա զՊիլեան Աքիլեայ
Զաղետարերն Աքայեցւոց քէն ղըժնեայ,
Որ զիւցազանց բաշաց հոգիս յոգներամ,
Սանդարամետս ի խոր իշոյց տարաժամ.
Հզդիակունըս նոցին կուր արկեալ շանց,
Կո՛ւր ըզնոսին արկեալ հաւուց զիշախանձ.
Եւ կատարէր Որմըզդականն վընճու,
Յորմէնետէ ծանրացասումն ի զըրզիռ
Պառակտեցան իշխանն արեաց Ատրիդէս
Եւ դիւցազարմ ընդդէմ միմեանց Աքիլես։
Ո՞ ի դից հեռ էարկ և կոիւ ի նոսա . . .
Ի լետովայ ծընեալ զաւակըն Դիայ,
Մա զախտըն ծանր առ ի բանակ անդր ընկէց,
Էարկ տապաստ մեռելակոյտ ամբոխ մեծ,
Ի բարկութիւն բըրդեալ յիշխանն Ատրիդէս
Զի՞ զքահանայն արհամարհեաց նա զՔրիսէս . . .
Թրգմ. Հ. Ե. Հ.

երբորգին՝ չգիտեմ որպէ՞ս, առանց պասպա-
լելոյ զո՞ն քերթողին, և զազգային քերթո-
գական լեզուն անաւագելոյ։ Եւ իցէ՞ ինչ
օքէն առնել զայն առ ի դիւրահաս ամեննե-
ցան լինելոյ . . . :

Իսկ երկոցուն դոցա ի մի վայր հասելոց՝
հարկաւ թանձրանայ և մթութիւնն. Եւ իցէ՞
ինչ այդ թարգմանչի մեղ . . .

Զբնական պարզութիւնն Հոմերոսի, հան-
դերձ վայելուչ վսեմութեամբ, ինքնին տե-
սանէ մտացի բանասէրն կենդանագրեալ ի հա-
րազատ թարգմանութեան, այդ ըստ անպա-
ճոյց ոճոյ վաղեմի ժամանակին։ Իսկ ըստ նիւ-
թոյն, օրինակ իմն, ոչ զնոյն բարձրախօսութիւն
ունի միեւնոյն Վիրգիլիոս յենէականին կամ
ի Մշակականսն և ի Հավուերգութիւնն։

Ըստ այսոցիկ ընտրելի է դատումն քեր-
թածոց և նոցին թարգմանութեանց։

Այսչափ ինչ ի յուշարար յիշատակ մտա-
ւորիդ։

Ողջ լեր

Ի Բիւրիա, ՌՄԴէ, հրուից ամսոյ ԺԶ։

Հ. Ա. Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒԻՆԻ

Այս մեծ քերթողին ու ժամանակակից
քանի մը անձնաւարութեանց Միսաքեանի հետ
այս մտերմական կցորդութիւնները, ինչպէս
նաև իր անկախ գիտակցութիւնն իր կորովին,
մէկ կողմէն ուռեցունելով իր բնաւոր ինքնա-

սիրութիւնը՝ միւս կողմէն ալ կարգ մը ար-
ուեստակիցներու և պարապորդներու նախան-
ձը գրգռելով՝ պատճառ եղած են տակաւ
Փարիզի մէջ իր կենցաղին ու իրեն սաներուն
հետ իր վարժունքին վրայ խել մը չարախօ-
սութեանց և զրպարտութեանց, որով վեր-
ջապէս Խորասանճեանք կառնեն իր քովէն
իրենց զաւկըներն, ու ինք զրկուելով բաւա-
կանաչափ թոշակէ մը՝ կրստիպուի իր ապ-
րուստին համար պարապիլ գեղեցիկ ձեւնար-
ուեստի մը, լուսանկարչութեան : (1) Իր բա-

---

(1) Նշանաւոր անձերու լուսանկարներն հանած է
քերթողական նրութեամբ մը և շատին ներքեւ ոտանաւոր
ծօնուի Հ. Եղուարդ Հիւրմիզի լուսանկարին ներքեւ կը
գտնենք հետեւեալ տաղը.

Վերջինն Հայոց բարգմանչաց,
Ո՞վ որ հայիսդ ի պատկերդ,
Է առաջի քո աչաց:

Չոսկեղենիկ մեր դարուն
Չմնադագեղ բարբառոյ
Սա ննայեաց մեզ նոր գարուն:

Քորի Պիերեանի յորրանկ
Զդա ընկալան յորդեգիր,
Որպէս ինի իսկ վըկայէ

Եւ ի Հայոց մուսայից՝
Ո՞չ որ քան զա ձայն աղու
Քնարին արար դաշնակից

բեկամներէն Կրճիկեան Յակոբ Էֆ. ալ և
յատկացունէ իրեն ամսական փոքրիկ նպաստ
մը, որով կը դնայ պարապոյ ժամեր տրամադրել գրականութեամբ ալ զբաղելու:

Բայց հրապարակի վրայ շատ բան չէ ցուցած յայնժամ. մինչև 1858 տասը տարուան մէջ՝ Եպիմենիիկէն և Կուրաց դաստիարակութենէն զատ բան մը չէ հրատարակած Փարիզէն: Նախ իր աշակերտներուն ձեռնկալութեան և ապա տեղական նոր և խուռն ուսումնասիրութեանց զբաղած՝ չէ կը ցած և չէ ալ ուզած, կիներուն սեպհական երկայնամտութեամբ մը, հրապարակ ելնել լաւ մը չհասունցած:

Իր միւս մտերիմ ուղեկիցն ալ՝ Կ. Ս. Խթիւճեան՝ քիչ մը ատեն Փարիզի մէջ վաճառական ուսումի զբաղելէն ետե, 1851ի

Նախնեաց զնդին վերշապահ
Դեայ նա դեռ եւս, այլ նըմին
Դարանակալ լինի մահ:

Անմահ երկօն և բեկաս,
Այլ ի պահել ապագայց
Եւ զպատկերն իւր ևս Պըւհս,

Սիրող նորին եւ համբակ
Լուսանըկար դրոշմեցի
Զկենդանագիրդ ի երիտակ:

1858 ի Հուտեսիա

Վերջերը կը դառնայ Պոլիս, և, առթուելով Տէրոյենցի և անոր խումբին դէմ տիրող հակակրութենէն, պաշտպանութեամբ Օտեաններուն և Խորասանձեան Պետրոս ազայի՝ կը յաջողի ձեռք առնել Տէրոյենցի անդրանիկ թերթը, որուն ծախքը Պատրիարքարանը կը հռգար, և անունը փոխելով Մասիսի՝ հրատարակել զայն նոր ոճով և պիրկ աշխարհաբառով։

Եւրոպայէն դարձող և Պոլիսի նոր դրաբրոցներէն ու. Ճեմարանէն նոր ի նորոյ համնող-ներուն խումբը կազմելու վրայ էր բոլորովին նօրիկ երիտասարդութիւն մը՝ ֆրանսագէտ ու ֆրանսախօս ալ, մնած Վոլդէրի, Մոլիէրի, Շադուպրիանի ևայլնի գործերով, և այս գոյն նկարագիրով՝ բաւական տարբեր հին դպրոցէն ու մարդիկներէն, որոնք հետզհետէ սկըսած էին տեղի տալ իրենց Արսուպիւն տպարանովը աիրացուական վէճներովն և ժողովներով և կարի չարշիական կազմակերպութիւններով։

Ասոնց համար առաջին բարեպատեհութիւն մըն էր Մասիսի նորաձեւ երեւումը. առաջին թերթը 1852 փետր. 2ին մեծ ճիգերով և եռանդով հրապարակ ենելով՝ կը գտնէ, մանաւանդ Խասդիւղի և Սամաթիայի յառաջամիտներէն ու Շահնազարեան վարդապետի վէճներուն առիթով գժդմընած

Շահնազարեաններէն, յուսացուածէն աւելի
յաջողութիւն : Արդէն բազմահմտւտ Տէրո-
յենցի աշխարհաբառը՝ թէպէտ բառերու ընտ-
րութեան և հարազատ բացատրութեանց կող-
մէն ընտիր՝ այլ հինցած ու յոգնած էր իր
զուտ հայերէն սահմանին մէջ, և անքուն
գրադէտին բազմազբազ արագագրութեան
վրայ՝ ուսմիկին ալ հասկընալի ըլլալու ճիգ մը՝
տուած էր անոր ուսմկսկան կնիք մը . Կ. Ս.
Խւթիւճեան՝ փարիզեան ու երիտասարդական
ճաշակովն յատուկ մասնագիտութիւն մը ըս-
տացած էր թեքեալ և ածանցունող աշխար-
հաբառի, որուն քիչ նպաստած ըլլալու չեն
Միսաքեանի խորհրդակցութիւններն ալ : Ա-
սոնց վրայ եթէ աւելցունենք 42էն ի վեր
Պոլիախ հայերուն մէջ բողբոջած կրթասիրա-
կան և ընթերցասիրական առոյգ և անդորր
զգացումները՝ կը գտնենք Մասիսի սկզբնա-
կան ու հիմնական յաջողութեան գաղտնիքը :
Այս յաջողութեան նախսկին աւետիսն՝ իբրեւ
մտերիմի՝ Խւթիւճեան Միսաքեանի կը հաղոր-
դէ նամակով մը, յորդորելով ալ որ Պուէտն
աշխատակցի իրեն : Սակայն մեր պանդուխտը՝
մինչեւ 1858 թուականը՝ ընդարձակ գրու-
թենէ մը զատ՝ բան մը չէ հրատարակած
Մասիսի մէջ . միայն խորհրդատու եղած է
անոր մտերմական նամակներով, որոնց մէջ
իր հին ու նորավ բարեխառնուած ոգիովը կը

տրամախոհէ նոր խմբագրին նոր ոգիին հետ :

Իր հասուն և շարունակեալ յօդուածները կը սկսին 1858ին և կը տեւեն մինչեւ 1861՝ փարիզեան մելանով և ֆրանսական նրբամբ-տութեամբ երփնազարդուած : Իր Տիեզերական վարդան փաշայի դէմ գրածները, Միրիքելամ Կարսապետ բողոքականին թա-ղումին առիթով Մեղուի մէջ գրած Դերեզ-մանը, Ս. Ոսկանեանի Արեւելք և Արեւմուտք թերթերուն վրայ բանաքննական երգիծանքն՝ իր հրատարակութեանց ամէնէն փայլուններն են, թէպէտև դժբաղդաբար մնծ մասով վի-ճաբանական լլլանուն համար չունին տեւա-կան յատակ մը, իրբեւ գիտնական կամ մա-տենագրական յիշատակներ :

Այդ քանի մը տարրուան Մասիսները, սակայն, Պոլսոյ մէջ ձեռքէ ձեռք յափշտակ-ուած են, և ինք խմբագրին՝ ատենին Պոլիսի մէջ ամէնէն հիմուտ երիտասարդ հրապարա-կագրին՝ հիացումով յայտնած է միշտ իր շնորհակալութիւնները Միսաքեանին՝ բացար-ձակապէս վկայելով թէ այդ յօդուածներն ընթերցողաց «հիացումն խանդաղատանքի (enthousiasme) հասած» էր : Այդ կրանիդ բանասիրականներն ու վիճաբանականներն՝ ի-րաւամբ ըրած էին զինքն օրուան լուսագիր քննադատը . առանց ակնկալութեան շահու՝ իրեն նպատակ ըրած ճշմարտութիւնը՝ կը

փայլակեցունէ ինք հոն իր ոսովներուն գըլ-
խին՝ փա՛ստ, լեզո՛ւ կարկո՛ւտ հմտութիւն՝
մանաւանդ դիցաբանական, ճարտարիտօսական
կորով անծանօթ, սեղմ տրամաբանութիւն՝
համեմուած վարդ ու յաղթական ժպիտներով,
սրաբանութեանց խիտ անակնկալներով։ Իր
կորովն ի բանի՛ն և ի լեզուի՛ն է. չի կայ հոն
թեթեւութիւն, խամութիւն, գզուած ասու-
թիւն, նիւթոյ և ոճի աններդաշնակութիւն
և անսարի սուտակասպասութիւն, այլ միշտ
նիւթիւն և դատին հո՛յզն է՝ զոր առնելով
սեղմ ու կշռուած հիւսքի մը մէջ, փոքր ինչ
դիցաբանական շռայլութեամբ ու հելլէն բար-
ձրայօնութեամբ, կը շարէ մարդարիտէ բառե-
րու հատիկներով. վիճաբանութեանց մէջ ալ
երբէ՛ք չխաղար բառերու և երկրորդական
տկարութեանց հետ. ոսովն զգեստնած ատեն
անգամ՝ կը փայփայէ անոր երեաները, հերիք
է որ սիրտէն վիրաւորուած չըլլայ ինք։ Կը
թուի հոգի կուտայ ճշմարտութեան համար.
կը մոռնայ դէմինը, կը մոռնայ պճնող և քը-
մահաճող Փարիզը, կը մոռնայ մերթ ինք-
զինքն անգամ, ու կըսկսի փաստաբանել
պարզ պերճութեամբ ա՛յնպիսի յաղթ գնաց-
քով մը՝ որ թաւալում մըն է քան հոսում,
և կը հասնի կանխակշռեալ երագութեամբ
բռւն եզրը, նկատեալ չեզո՞ն եզրակացութեան.
ա՛լ շահուած են բոլոր ընթերցողները, ա՛լ
ոսովն ալ կը մրմնջէ. —

—Այո՛, ապդպէս է :

Այո՛, այդպիսիներո՛ւ ձեռքով նախ անցաւ ասիրական հայ դպրութեան մէջ եւրոպական այն սեղմ և կարգադէտ ոյժը, որինքն ալ հետզհետէ աճելով և նուազելով՝ ինկա՛ւ թուլցա՛ւ և պիտակցա՛ւ վիսպական ճապաղ գրուածներու և արուեստակեալ հոգեբանութեանց մէջ՝ մինչեւ որ մեր օրերն հասաւ ընդարձակ այլ կա՛րի շահախնդիր մնրթ կարի՛ փառասէր, կարի՛ մնափառ ու անմատենագէ՛տ գուտ լրագրականութեան մը :

Միսաքեանի այդ հակա՛յ եւրոպական ոճին մէջ՝ կըրնամնք ըսեն՝ Մագոլէ՛յ մը կայ, որուն անգղիսական լա՛յն լրջութեան սեղը բռնած է պողպատի համեստ զգօնութիւն մը հայ՝ բարեխառնուած. Փրանսական կրակ գուարթամտութեամբ :

Տա՞նք՝ գործիս չափին ներած պայմանով՝ այդ արձակներէն քանի մը ճաշակ, իբրեւ պատահական ընտրութեամբ :

— ԺՊԻՏՔ ԴԵՄՈԿՐԵՏԵԱՅ Գ. «Օրագիք մը դատարան մըն է, ուր դատաւորին բարեկամներն ու ատելիներն հաւասարապէս դատի մտնելու իրաւունք ունին : Հոն դատաւորը, ո՛չ ժամկոչեանին բարեկա՛մ է, ո՛չ Գ. Վարդապետին թշնամի, ո՛չ Միսաքեանի աշակերտ, ո՛չ Պօղոսի փեսայ և ո՛չ Պետրոսի աներ : Անիկայ ամէն մարդէ անջպտեալ մպրգ

մը, և պաշտօնեայ է զաջացու ճշմարտութեան, որ իրեն յասդիման եղողներուն ամէնուն ալ մինապէս կը նայի. այսինքն՝ մէկուն ալ երեսը չտեսնար, և ամէնուն ալ ձայնին միայն ականջ դնելով, կը վճռէ դատաւորին բերնովը։ Դատաւորը դատարամնէն մեկնելէն ետեւ, քաղաքացի, ազգական, դրացի, բարեկամացը բարեկամ, և եթէ իրեն կը վայլէ, թշնամեացն ալ թշնամի է։

Օրոգիրի մը սրբազան սպարտքն ու նուիրական պաշտօնն է այս։ Ի՞նչ կըսէ անոր Պ. Ժամկոչեան։ Իր հեղնական գրուածքին նայելով, կը թուի թէ ինք հեռու է այս կարծիքէն, և կուզէ որ օրագիրը ջոկատի մը ձայնարկուն, գործիքը, ախոյեանը, պատնէշն ու կաղաղն ըլլայ։ Իր կողմը չեղողներուն դէմ յարձակմունք հանէ, իր հակառակորդաց արդիւնքն ու իրաւունքը ժիստէ և իր բարեկամաց վնասակարութիւններն ու անիրաւութիւններն անգամ արդարացունէ ու ներբողէ։

Ասանկ փոքրոգի մտածութեանց և զգացմանց հակամէտ օրագիր մը՝ պիծակ մըն է, որ ազգին ընկերակոն որ և իցէ վեթակէն մի՛շտ կը վոնտուի, մի՛շտ մեկուսի կը մնայ։ ինքնին կը կորնչի։⁽¹⁾ Փարիզ 27 յունուարի 1860, տե՛ս Մասիս թիւ 419։

(1) Ընդհակառակը . . . շատ անգամ, մանաւանդ այն առեն (1860էն 1875)։

—ՆՇԱՆՔ ԺԱՄԱՆԱԿԻ, Քավուոի մահը
Ա. Լեզուաց և կրօնից այս խորանդունդ վի-
հերն՝ ազգ և ազինք իրարմէ բաժնած և չա-
րաշար զանազանած տեղերէն, բարէ՛, տա-
կաւին անանկ մարդիկ կը ծնին, որ աշխարհք
եկած ատեն անծանօթ՝ Յոյն կամ իտալացի
են, օրինակ իմն, և մեռած ատեն՝ ամէնազ-
դի կամ աշխարհաքազաքացի կերթան :

Ասոնք իրենց ներգործութեամբը՝ բովան-
դակ մարդկութեան սէրն ու համակրանքը
ստացած ըլլալով՝ այն անջրպետող վիհերուն
վրայ հետզհեաէ մէյմէկ կամուրջ և ազգաց
մէջ մէյմէկ կապ կցորդութեան կըլլան, որ
իրարմէ օտարացած ժողովուրդները տակա-
իրարու մերձեցունելով ընտանեցունելով՝ տիե-
զերական միութեան ճարտարապետները կը
համարուին : Ասոնք են, որ մեծ մարդ, հո-
յակապ անձինք, ծայրագոյն հանճար կամ
ոգի կըսուին, և մեռած ատեն իրենց ար-
դեանց ժառանգութեան հետ՝ դառն կակիծ
և մորմոք կը ձգեն մարդկութեան :

... Քավուու որ իտալական թագը, Լոմ-
պարտայի, Թուքանայի, Նէապոլսոյ, Սիկի-
լիայի, Բանսամայի և Մոտէնայի աղամանդ-
ներովը զարդարեց, այն կէտին, որ Աղրիա-
կան ծովու փեսային գոհարն ու երկու Բրու-
տուաներու շափիւղաներն անոր վրայ աւելցը-
նելու հասած էր, իր սիրոյն, իր բերկրանաց,

իր բազում ճգանց և անպարագիր վաստակոց տակ նուիրական մարմինն ընկնելով, առառածեղէն հոգին զուարթութեամբ առանդեց :

Մարդկային ազգին մէջ, ի սկզբանէ հետէ, եկած գացած առանկ չնաշխարհիկ էից փոքրիկ թիւին նայելով, մարմնավորիսութեան վարդապետութեանն հաւատալու կը փորձի մարդ : Արարչագործ սիրոյն մշտնջենական մէկ կայծը չե՞ն, կըսես, արդեօք ասոնք՝ որ այսօր Նումայի, վաղը Պղատոնի, միւս օր Արատոսի, երբեմն Սահակ Պարթեւի և հետզհետէ Ֆենելոնի, Ֆրանգլինի և Քավուոփ մարմին և դէմք առնելով՝ կուգան մատուցանել կարօտեալ ժողովրդոց դարման, սիրփանք . մտացն սթափութիւն և իրենց առաջելութեան համար ազգաց ոլորտներու մէջ հերապանթ վարսաններու նման ժամանակ մը չողալէն ետե, աւելի կամ նուազ փութով կանցնին կերթան դարանակալ իմաստութեան ծոցը, մինչև ի նոր առաքելութիւն :

Այս վարսաններուն, կամ թէ ըսենք, այս կայծակիր մարմաց ամէնէն չուտ ետ դարձողը Քավուու եղաւ, որ իր սիրալ, մտածութիւնները, ցանկութիւնները բոլոր, և մէկ խօսքով բոլոր անձն՝ իտալացիներուն սիրոյ բագինին վրայ դրած, ի՞նք պատարագ և ի՞նք քահանայ՝ ինքզինքը զոհելով, խարուկելով, ճենճերելով՝ ոպառեցաւ մոխիր դար-

ձաւ, որ իր աճիւնէն թերեւս ուրիշ անունով փիւնիկ մը յառնէ :

Մի՛ ստիպեր զիս, այ չողոքորթութիւն, դժնիկը կրակը երթալէն ետև շոշան անուանել, կնամարդին՝ դիւցազն, և առաքինութենէ կամ արդիւնքէ զուրկ մեռնոզն ալ՝ Յովսէփայ կամ Եպամինոնդի Ամղանաւը պատել : Ես, սկսած օրը վախճանին մօտեցած կեանք մը ունենալով, գեղեցիկին, բարւոյն և ճշմարիտին սիրահար եմ: Ուստի սիրտս և դրիչս մարդկութեան բարեւացն ուխտելով, պարտազանց մահուան ներբող չեմ կը բնար հիւսել. միայն հոգւոյն փրկութեանն համար մարդասիրապէս կաղօթեմ: Հեռո՛ւ գնա ուրեմն ինէ, և թող որ չնորհապարտ սրտէս բղխած արտասուքս Քավլուոփ սրբաղան աճիւններուն նուիրելով՝ մոխիրէն ոիւս Քավլուոփ մը փիւնկօրէն ծնանելիքն հմայեմ:» 18 Յուլիսի 1861:

— ՏՔՆՈՒԹԻՒՆՔ, Քաղաքակրթութեան առեղծուոծին լուծումը. Մարդուս յոյսն և համբերութիւնը պարտասած օրին մէկը, Խընամակալութիւնն անոր կարճմտութեան վրա ժպտելով և թշուառութեանը գթալով, յանկա՛րծ իր ստեղծագործ մատին ծայրովը Մայանսցի աղքատ գործաւորի մը (¹) ծոծրակին

---

(1) ԿիւԹԹէնպէրկի:

դպաւ, այն վայրկեանին Կիւթթէմպէրկ մարդկային մտածութիւնը կապարի վրայ ձու- լելու և միեւնոյն իմաստը վայրկեանէ վայր- կեան կրկնելու հազարաւորելու և բիւրաւո- րելու խորհուրդն երկնեց և ծնաւ։ Ասկէ ետե պատերազմ և ասպատակութիւն, սով և սը- րածութիւն, գիւղեր և քաղաքներ կործա- նած և պարպած ատեն, չեն կըրնար մարդկա- յին մտաց հարստութիւններն ապադայից ժա- ռանգութենէն կապտել։ Հրդեհը կըրնար Ա- ղեքսանդրիայի դրքատունը ճարակել, բայց Փարիզի, Լոնտոնի և բոլոր Եւրոպայի ու Ա- մերիկայի մատենադարաններն եղած տեղեր- նին ալ անկորուսաւ պիտի մնան։ Արուեստ- ներն ու գիտութիւնները կըրնան իյնալ, ար- ուեստագէտն ու գիտունն ալ կորնչիլ, բայց արուեստն ու գիտութիւնը կորնչելիք չունին։ Վերջապէս մարդկային մտաց վաստակներն երկիրի երեսէն բնաջինջ ըլլալու համար, պէտք է որ երկրագունան հրով կիզանի և փոշին անհունութեան մէջ ցրուի։

Ահաւասիկ ուրեմն գործին ոգին և պատ- ճառը, որով քանի որ մարդկութիւնը երկրի երեսը մնայ, իր խորհուրդներն ալ յորդւոց որդի, յազգաց աղդ պիտի անցնին յաւէր- ժանան, և այս աւուր ծնած իմաստն՝ աշխար- հիս կենակից և վախճանակից պիտի ըլլայ, թէ որ մարդկութեան օգտակար և արժանի

Նամարուի : Այս գործոյն միջնորդութեամբը՝
մարդիկ ծագաց ի ծագս աշխարհի իրարու-
կենակցութիւն , խօսակցութիւն , խորհրդակ-
ցութիւն , դաստիարակութիւն և օգնակա-
նութիւն ընելով , իրար պիտի լուսաւորեն և
կրթեն , ինչպէս որ ապացոյցն օր ըստ օրէ կը
տեսնուի :

Արդ՝ թէ որ տպագրութիւնն այս կարո-
ղութիւնն ունի՝ անշուշտ Եւրոպայի այս օր-
ուան լարգաւաճութեանը տպագրութեան ար-
դիւնքն ըլլալուն մերիններն ալ կը հաւատան
նէ , կը հարցունենք թէ տպագրութիւնն ինչ
կընէ մեր մէջ : Մասիս , թիւ 411 , 1859
Դեկտէմբեր 31 :

— ՏՔՆՈՒԹԻՒՆՆՔ , ԳԵՐԵզման . ԳԵՐԵզմա-
նոսառնը Քրիստոնէից համար անծածկոյթ ե-
կեղեցի մըն է : Բայց որովհետեւ Քրիստոն-
եայք քրիստոնէութիւնը քրիստոնէութեան
ստորաբաժաներ և յանուն Քրիստոսի երինա-
զան քրիստոնէութիւններ ճարաւրեր են ,
ուստի Բողոքականին , Յունականին , Հոռ-
մէտիւնին և Լուսաւորչականին դերեզմանա-
տուններն ալ՝ Բողոքական , Յունական , Հոռ-
մէտիւն և Լուսաւորչական տաճարներ կտո՞
եկեղեցիներ են անծածկոյթ : Ինչ որ եկեղեց-
ւոյ կամ տաճարներուն մէջ կըլայ , դաւա-
նութիւն , ժամերգութիւն , խաչելութիւն ,
ուղղափառութիւն , որդոտոքսութիւն և հե-

բառիկոսութիւն, նոյն բաները գերեզմանսա-
ռանց մէջ ալ կըլլան անփոփոխ, և աւելի
մեծ հանդէմներով։ Այս տեղն է արդեօք,
որ Բողոքականն ու Լուսաւորչականն իրար
լին, իրար շփոթել կուղէք։

Բարէ՛, թէ որ կրօնքները գերեզմանսա-
տանց դուրսի դին կանգ առնէին, թէ որ
թաղմանսական հանդերձանքը հոնկէ ներս չի
մտնէին, թէ որ հաւասարապէս աղամորդի
ծնողներն հաւասարապէս իրբե աղամորդի
թաղուէին լուռթեամբ. և հասարակաց ար-
տասւօքը միայն հողերնին ցողուելով, ահ,
այն ատենը Միրիքելամ կարապետը Միրիքե-
լամ կարապետին հետ առ օրին չթաղողները
նզովեալ ըլլային. բայց հօրդ հոգուն ըլլայ
միտ դիր, բանն անանկ չէ. աղամորդի ծը-
նողները, Մովսէսի որդի, Մահմէտի որդի,
Պետրոսի որդի, Աթանասի որդի, Լուսաւո-
րիչի որդի, Կալուինի, Զուինկլէսի և ալ խել
մը եսի ու ոսի որդի կը թաղուին կար։

Կրօնքներն իրենց հանդերձանօքն ու ա-
զաղակներովը կամ մրմունջներովը մինչեւ
տապանաց եզերքը կերթան, և արարողա-
պետներն ալ մարդն հողին մէջ դրուելին
ետե ալ ինք իր գլխուն չթողելով, իւրա-
քանչիւրն իրենց անշնչացեալ խոստովանողաց
սկանջն ի վար անդրաչիրմեան ճշմարտու-
թիւններ ունին հաղորդելիք։» Մեղու, թիւ
109, 1860\ Սեպտեմբեր 10:

Ասոնք փոքր իշտէ կըրնան տալ 1858-
80ի Միսաքեանին հրատարակածներուն ոգիին
և մանաւանդ լեղուին վրայ համառօտ գա-
ղափարներ մը, իսկ նոյն միջոցներուն պատ-
րաստուած վիպական ու թարգմանական
գրուածներէն (որ դեռ ձեռագիր կը մնան)՝
կըրնանք հատուածաբար առնել հոս Տելեմա-
քի աղատ յարասութիւն մը գրաբառ ոտա-
նաւոր և քանի մը տաղեր՝ իրեւ ճաշակ իր
գրաբառին ու քերթողի կարողութեան։ Մը-
նացածը բարեմիտ բանասէր մը կըրնայ տողել
տալ։

ԱԶԱՏ ՅԱՐԱՍՈՒԹԻՒՆ ՑԵԼԵՄԱԳԻՆ ՁԵՆՍԼՈՒ

«Ես որ երեսն յանձեռագործ ի յընար
Զդուզնայիկ յօրինի երգ յարմար՝
Հզմանկըտոյն զրոսուցանել շուրջ զամբոխ,
Դիւցազնական սաղից կացեալ արդ ժերող.
Ջլրենասայ երգեմ զարկածս համբակին,
Ցոր խիրացեալ զարգուն տիոց դիցունին,
Զի մի՛ իւրեւ ի փորձուրիւն ածցէ զնայ,
Կամ փորձուրեան ինքն իսկ իցկ ենրակայ,
Նախահոգակ իմաստուրեամբն իւրական
Ըզմենուրին եր կերպացեալ տիպ դաժան։
Մուսա՛յդ, որ ցարդ ծանուցեալդ ես լոկ անուամբ,
Եւ յան զագուաւ սպիտակ անգիւս զու անձամբ,
Ճե՛ղ ի տաղս իմ զծիծաղ եւ զիսինդ բռնայիր,
Եւ զնախատիպ զերկդ իմ կացո՛ անբասիր։

Եր Կալիպսէ խորասուզեալ ի սետ սուզ,
Եւ զդիցական ցողէին զայտն արտասուժ,
Զի Ոդիսեւս կես փեսայն իւր անաստուած,
Լրմեալ ըզնա՝ դաւով գնացեալ եր ի բաց:
Յետ արկածից յոգունց Յոյենդ այդ խարուսիկ
Լեալ ի մրցրկաց առ դիցուհետյն ընկեցիկ,
ի բարուրիւն նորին անդ զամս եօրներեակ
Համաշակցի վայելեալ եր հանգունակ,
Եւ Կալիպսէ զանմահուրիւն ի պարգեւ,
Աձպարարին եր խոստացեալ արդարէ,
Եւ ակն ուներ նա ի բախտն մանաւանդ
Զի Դարքինեան (1) ո՛յ ի հողմոց վարեալ անդ՝
Վաղարսկիզրն ամուսնուրեան ի յուրիւն
Պասկ շնորհաց դրեներ ի զուիս երկոցուն,
Եւ հարազատ ծնընդեամբն ապա բզկրդզին
Դիցանուշակի եւ դիմ մանունի լրնուին,
Մայր ունելով յորովայն դիցուհի
Եւ հայր՝ յետոյ ասուածարեալ 'ս պատեհի:
Այլ Ոդիսեայ եղով վաղ կին ուսայնանկ
ի նա խորհեր յաւերժ փեսայն խորամանկ,
Եւ զմաւ ածելով ցայգ եւ ցերեկ
Ըզկրկոցին Պենելոպէայ զերեւեկ
Բըռնականի ամուսնուրեանն ինինան շուժ
Խամրանարով ածեր զայրոյր կամ զայրուց.
Այլ փախրսեան ոյ գրտսներ նա աղագ,
Ծուրց ամենուս զինի պատելով ծով անյագ :
Իսկ Ոդիսեւս որ բախուցեալ ի յայրին

(1) Թուի կակնարկէ 1860—1870ին հոչակեալ Յակոս
բաս վրդպ. Զիլինկիրեանը, որ զժտելով Երուսաղէմի միա-
բանութեան հետ՝ լքած էր զայն և ի Պոլիս կը կատարէր
բողոքական ու ապօրէն պսակներ։ Իր խոր ծերութեան
ընդունեց հայ-հռոմէական կրօնն, որուն այնքան դէմ գրած
էր երրեմ։

Ունկն եղեալ կր բանից տիկնոցն եւ բժիշկին,
ի բայրուսէն յայնժամ եկեալ յերեւան,
Ընդհար ասէ, տիկին մեզ կեանք դառնանան,
Սինչ Ոդիսեւս ինմիանիր, կր կայ առ մեզ.
Խերոյ առնել սիրոյն փորձոյ արդ հանդէս:
ի շիշ երբայց ահաւասիկ ի նախու,
Եւ առօրին ի շիշ ածից զրծկումքու:
Անձնապատճեն ի միսս եկեալ Կաղիպսէ,
Եւ զծածկամիսև համբուրելով հեմ՝ ասէ.
Իմս Ոդիսեւս, մի՛ գնայցէս մի՛ դու ի լեղ,
Հուալ ի ծովափն անդ յայլ այրի կան զետեղ
Տապոր, ուրագ, սրդոց, շաղափ եւ գըշիր,
Եւ աղախնայցս օգնելով մեզ ժիրաժիր,
Դու անդանօր կառուցես մեզ այսօր լաւս,
Եւ ի վաղիւ ի յու զցիս դու պատրաս:
Ոդիսեւս վաղ գիտէր զզործեացն բզպահես,
Այլ չը մերեւր խարեւութեանն իւր արհես,
Խոսիլ երբէք առ դիցուհոյն զայման,
Զի մի՛ նրմա խէր փախրստեան ածիցէ:
Այլ դիցտկան ի երամանին նա ի լուր,
Վաղվաղակի զկաղնիս հարեալ բնդ արուր,
Մածուկ մեռամբն Արենասայ առօրին,
Կազմակերպեալ հանդերձ լաւս ոչ չնչին.
Եւ իջուցեալ ըզնա ի յուր կազմ ի յու,
ի Կաղիպսեայ խնդրէ գոյ իւր օրհներգու.
Նա անգիտակ փախրստէն խարկանաց,
Զմիահն ծան ծովուց կոյէ ինք զասուած
Եւ զիշխեցողն հողմոց եւ զհայրն եւողոս
Ծգնել նրմա ի հայրայրել իւր Սկումքու.
Եւ աջ տրւեալ խարեւային եւ համբոյր
Վասրն դարձին սէր ուխտ նմա անպարոյր:
Նա զառագաւս պարզեալ հողմոց եւ մեկնի,
Եւ հեռացեալ ի բաց գոյէ. 'Դիցունի',

Զիմ ծըխելի եւ զժամացոյց եւ զմեղին
Մոռացայ այդր ի պահու մեր հրաժեշին.
Պահեա' զնոսին, եւ տ' ուր մայրել զկասկարայն,
Զի ձկունես խորովեցիմ եռյն հետայն:
Ասէ, եւ ստէպ ծածանէ. նա զբաղկինակ,
Եւ Դիցուհին զգնոյն առնիկ օրինակ.
Արեւն ի մայր իւր յոնարհեալ մըտանէ,
Եւ զնացեին լաս ծածկի յաշաց յայնսինետ.
Աղայանաց Կաղիպսեայ լեալ ունկընիր,
Անտի Եւող. աստի Պիսիդ Վրեժիւրնիր,
Նա զմերթիկս իւր արձակ զայրագին,
Սա բարկաճայր այս պուղեալ մինչ յարփին,
Վարեն մրդեալ զինշշին յաւեծ ուխտադրուժ,
Ի տուապանս կեալ յազգու ոչ նուազ յուժադուժ:
Ի ճաճանչել նշուրից արփիոյն նախարծարծ
Աստուածուհին բողեալ զգնուն եւ բզբարձ,
Ի բըլրակի բարձու դիմէ սարաւանդ.
Դեսակըն կալ իւրն Աղիսեայ դարձի անդ,
Մոռանալով ի՛ւ զըլլկոմքրոս պիտանին
Եւ զակընկալ առաջնապտուղ արգանդին:
Բարեկ', զըլեն անդ ժամի րզժամս, եւ դանդաղ
Սահին աւուրի իբրեւ զգումէշ ալիսրւաղ,
Եւ անձկալոյն լեզերս անդ ոչ դիտի լաս,
Որ զնայր թերել իմիտեան նըսեհ բարեբաս:
Զի՞ նմա եղեւ. գոչէ դըլիոյն առ վշտին,
Եւ արձոգանգ լզնոյն կըրկնին յանգ բանին:
Մի՛ Պիսիդեայ հրոսող աշեացն որկորուս
Անդնդասոյզ մատնեաց լզնա ի կորուս.
Կամ քէ դաւով դրուժանն արդեօֆ պատեալ զիս
Խո՞յս եւ յինքն լեալ ապաստան ի յաշիս:
Որ զինս եւ կ պատճառի նորին կորրուսեան,
Վըկա՞յֆ վըշտացս, ո՞վ դիմ, տ' ուր ինձ ապաստան,
Դուի որ միով ոչ շատացեալ ամուսնաւ,

ի յառեւանգ ցանգորդէք դուք ընդ երենաւ,
Եւ կանանին ձեր, մանաւանդ լոյդ. Հե՛փես,
Ծախէ զաւուրսն յամուսնուրեան զաղտամես:
Զամուսին մի մահացու շա՞ս տեսէք ինձ,
Որ ի կըզգւոց աստ կամս լրմեալ յանմահից.
Թէ Ողիսեակ մանկիկ խաղայր ինձ յայրիս,
«Դունեա ըզդէմսըն բերելով հայրենիս»
Ոչ արդարեւ պատրեալ ի սպառ մնայի,
Եւ ոչ լրմեալ ամենեւին ամայի:

• • • • • • • • • • •

ԳԵՂՕՆՔ ԵՐԵԿՈՐԻՆ

Քանզի շըրթունք իմ հըւպան ի քո դեռ եւս լի բաժակ
Քանզի զճակատ իմ գունատ ի մէջ Թաթիցդ հանգուցի,
Քանզի զհոգւոյդ ծըծեցի մերթ ընդ մերթ սիւզ անուշակ
Հոտ խնկարոյր «Նո ոլրոտիւք պարածածկեալ ըստուերի.
Քանզի եղէ արժանի բարբառ ի քէն լըսելոյ.
Որ ծածկափակ ի սըրտին ծաւայանայր յերակունս,
Քանզի տեսի զքո լալիւն, քանզի տեսի զժապիտ քոյ,
Աշկունք քոյին յադերս իմ և շրթունք քո յիմ շըրթունս,
Քանզի տեսի նաճանչել զմայլեալ զլխոյս ի սպառուած
Նըշոյլ մի քումըդ աստեղ. աւա՛ղ յակէրժ քողելոյ,
Քանզի տեսի անկանել ի ծով իմոցըս կենաց.
Թերթ մի վարդի յապաւեալ ի քոյոցդ իսկ օրերոյ.
Իշխեմ առել ապարէն ցերադախոյս ամս ամաց,
Պացի՛ք անցշի՛ք հանապազ, չի՛ք ծերանալ ինձ երրէք.
Գնացէք ի բաց ընդ ծաղկանցդ ի սպառըսպառ Թօշնելեաց,
Է՛ ի հոգւոչս իմ ծաղիկ, զոր հատունել չի՛ք ումեք.
«Նո հարեալ ի նս Թեւոց ձեր, ոչ զեղցին ինչ յանօթոյս,
Յոր զծարաւ իմ հարկանեմ և զոր լըցիս պատարուն.
Քան զձեր մոխիր համօրէն առաւել հուր զոյ հոգւոյս,
Եւ ի սըրտի իմ զոյ սէր՝ քան զմուստցօնս ձեր զեղուն:
Քրդմ. Խ. Պ. Մ.

Ա Ռ Ա Կ

Ճ Գ Ա Խ Ա Բ Ն Ե Մ Ր Ձ Ի Ւ Ն

Ճըղուառն երգեալ զամառն սղջոյն
Ընդ ժամս աւուր և ընդ շայտոյն,
Մինչ հիւսիւսակը ամեհի
Եղին զբնութիւն մերի ամարէ,
Զգաց անագան սիրո է կըսկէծ
Ըզստու սովոյն ըսպառնալից:
Ու գոյր ուրեւ իսուն մի մանճին
Եւ ու իսկ որդըն փանաժին
Առ հարկանել ըզդաղց նորին,
Որ է տաղել հուալ եր զոդին:
Յոգաց հանեւալ յէլքաց յայնժամ,
Թէպէտ, աւանդ յոյժ դարձաժամ,
Զգընարէս մըջիւն զիւր դըրացէ
Որ անկարօտ աւուր հացի՝
Յամառնային վասարակոցն իւր
Յըզքայր յարդէւնըս բազմաբէւր:
Մարիւաւ ի դուռն յարին նորին,
Եւ յայնեալ զնոս կողիողագին
Տալ է նմանէ ինդրէր յողոտ
Հասրիկը ինչ սովոյն յամուտ:
— Ի հունչս ամին, ասկը, +ոյրէն,
Հասրուցէց ժեղ իրէնապարէն,
Վաշխ ընդ գլխոյն և ըսրէտո
Երդուեալ յանդրութ բանիցս հաստու: —
Սակայն ժըլառ ի առալ է փոխ:

Աղջու այս ժողովից յառաջը ոստի ,

Անէ . Դրացի՛ , գլուխն ամի

Զի՞ գործեցեր յարեցուրէ .

— Ո՞հ . Երգեցի յամբան առարդու : —

— Երգեկէր . + ... զ կատառեաց արդ :

Ե՛րև ի ճշգլուխն գոարձ առ ի խրապ ,

Ե՛ր ի մեղապաց ի պարն , ով վասպ :

Թրգմ . Խ . Պ . Մ .

ԼԱՖՈՆԴԻՆ

Բայց իր ժամանակին ամէնէն ճշմարտասէր ու ճշմարտապէ՛ս բանասէր այս գրիչն ինչո՞վ կը փոխարինուէր՝ նոյն խակ իրեն համակրող բանասէրներէն , և ի՞նչպէս կապրէր՝ զայս քաջ կը պատիւրէ . Փարիզէն Աղաթօն էֆ .ի գրած հետեւեալ տրտունջը , որուն նըման շատեր ալ գրած է իր միւս ծանօթներուն :

Սիրելի՛ ու մէերիմ քարեկամ ,

«Վերջին թղթովս խոսուացած էի ձեզի տամն և հինգ օրէն դարձեալ գրել . և կարեւոր էր գրել , բայց Պ . Արամն (1) այն օրերը Փարիզ հասնելով (ընդ որում ձեր պարկեշտասուն քոյրը տեսայ բերկրութեամբ) նայեցայ որ բազդն ա՛յլ տնօրէնութիւն ըրեր . և , և գրեթէ գրելու կարիքը դադրեցաւ , որով-

(1) Ծ . Խ . Ճանիկ Արամեան տպարանապետ

հետեւ անսպիտանացաւ։ Այսինքն Պ. Արամին եկած օրէն Փարփղի մէջ օրագիր մը սկսելու դիտաւորութիւն մը ցուցնելով, մտածեցի որ դուք իրագէտ ըլլալու էք իր առաջադրութեանն և ձեր ազգականութիւնն հարկա՛ւ և իրաւա՛մբ կը պարտաւորէր ձեղ, անո՛ր մանաւանդ ձեր սպասը մատուցանել քան ինծի . . .

Բայց իս վհատեցողն այս դէպքը չէր միայն, որ այլով մատամբ ինծի ալ ուրախալի էր. այս դէպքէն դատ, ուրիշներն ալ որ ձեզի պէս ինծի իմ օրագիրիս ոչ միայն մօտաւոր սկզբնաւորութեան մը յոյս, այլ հաստատութիւն աւեաեր ու փութով ձեռնարկելու խրախոյս, . . . նաև պատուէր խրկած էին. անոնք ալ ձեռնթափ եղան իրենց առաջարկութենէն, և ձեր ինծի՝ «Պ. Նշանն այս օրերս օրագրիդ համար բարենշան լուր պիտի տայ ձեզի» գրած ատենիդ, այլք ինծի գրեցին, որ «Երէցն կրտսերոյն ծառայեսցէ.» կամ «ի քաղցոյ կորիցէ:» Ինծի ծանուցին որ անօթի մեռնի չիմ ուզեր նէ, Մասիս օրաթերթը պայծառացունելու պիտի ծառայեմ: Ինծի ծանուցին որ իմ շնորհիւս տգիտութենէ հեռացած, Փարփղ եկած, քանի մը բառ ու բան սորված աղատագիրիս կամացն ու օգտին զոհելու եմ իմ օգուտս: Ինծի ծանուցին որ արդէն 200 բաժանորդ ունեցող օրագիրի մը քով, ես հինգ բաժանորդ ստանալու հրաման չունիմ: Ինծի

ծանուցին որ 11 տարուան աշխատութեանս
արդիւնքն իւթիւնեանին օրագրին մատուցա-
նելու, և այս իրիկուն առօրեայ թերթին մէջ
երեւելով՝ վաղն ի սպառ անյայտ ըլլալուն ա-
կանատես ըլլալու եմ։ Եւ ասոնց ամէնուն
փոխարէ՞ն . . . : Ամիսը 150 ֆրանք . . . ժող-
վողքով . բայց ես հինգ ամիս է որ կը գրեմ.
և մինչեւ հիմայ 2 ամսական տրուած է, մէկը
150, միւսը 130ի հաշւով, ան ալ ոչ ամբողջ,
այլ հարիւր միայն։ 150ը 130ի իջաւ, վասն
զի կոճիկեանէն խոստումն առեր են որ ան
ալ ամիսը 20 կամ 4¹) ֆրանք պիտի տայ ե-
ղեր, ուստի իրենց խոստացած 150ին 20ը վար
երթալէն ետեւ, ամբողջն ալ չղրկեցին, միւսն
ալ՝ ինչպէս որ պարտքը չէր, պարծանօք այ-
լոց խոստացածը չվճարեց. լսելով թէ հարիւր
երեսո՞ւն Փրանքի անսպառ գանձ պիտի
գայ եղեր ինծի ամսէ ամիս։ Ես թէ' աղգին
գրականութեան և թէ' իմ անձիս ունեցած
պարտքս հատուցանելու համար իրենց գրեցի՝
որ ուրիշ անգամ 6000 ֆրանքով կը բարձրացի
բանասիրականս սկսիլ, 2¹⁰⁰ը մէկ տարուան
ապրուստիս համար, մնացորդը բանասիրա-
կանին, և որովհետեւ իրենք ապրուստիս նախէ
խոստացեր են, ըսել է որ գործիս համար
4000 կը բաւէ. իրենք արդէն 3000 պատրաստ
կայ ըսած էին, մնացած հաղարն ալ ճարելը
գժուար չըլլար։ Երկու թուղթով գրեցի ես

անոնք Խ. ♫. Աղային, որոց մէկը Միքայէլին միւսն ալ իւթիւնեանին ձեռօքը դրկեցի, և Զ ամիսէ ի վեր լոռութիւն արհամարհութեան միայն պատասխան ընդունելէն գատ, Ամբրոսիոս վարդապետն ալ եկաւ յատկապէս ինծի ծանոյց որ Խ. Միքայէլ աղան հօրն առջին բառարանիս (¹) ապուած թերթերը քննելով՝ պատուական գտաւ և խռստացաւ որ տպագրութեան համար իր բաժնին ինչ որ առաջարկենք՝ սիրով հատուցանէ :

Ահաւասիկ, սիրեցեա՛լ բարեկամ, ինծի պատահածները .— Ես ասոնք ձեզի կը գրեմ մտերմաբար, վասն զի Ռափայէլեան ոմնն այս անգամ Պոլիսէն դարձած ատեն իրբեւ ի լրոյ հաւաստեց՝ որ դուք ձեր գրասիրական նախանձայուղութեամբ ինծի համար ըաած էք եղեր թէ : «այն մարդուն ապրուստն ապա-

(¹) Իր բազմաթիւ ձեռագիրներուն մէջ չտեսանք այդ բառարանը. Մահուընէն ետեւ իր զործերը տեսնելու և զանոնք խարբալելու կարի՛ նախանձայոյզ պարոններուն վրայ՝ բաւական պատասխանատուութիւն կայ այդ ձեռաւ զիրներու և ուրիշ յիշատակներու անամփոփութեան մասին: Միսաքեան կշռադատ բառագէտ մըն ալ էր, բառեր ունէր որ բառարան կարծէին: Գրագէտներու մէջ քանի մը տարի վէճ քշեց Պոլիս Թէ Քը Քէ բառին ի՞նչ ըսելու է, և այդ բառին համար այն աստիճան պիտակցուցին հայերէնի ոգին՝ որ մինչեւ բէտքոյժ ըսող գրագէտ եղաւ. Միսաքեան շինեց յանկարծ՝ իր հաշտ մէկ վայրկեանին՝ ոսէտաբժոն բառը, և ըստ ոչ իր սովորութեան բերանացի հաղորդեց բանի մը ծանօթներու:

հովելու է որ խաղաղ սրտիւ աշխատիւ : Ահա
մատուցուած ապրուստն ու խաղաղութիւնը .
կողակիցս կուզեն որ էշ վարելու մանկունք
հանէ իրենց : Իմ տքնութեանցս երկունքն
իւթիւնեանին չե'մ տար որ տառապեցունէ
ու իր գրածներուն հետ ...ը դրկէ : Կա'մ
մնայուն և ընթերցանելի տպագրութեամբ կը
հրատարակեմ գրածներս և կամ Պոլիս գալէս
առաջ՝ օրագրաց մէջ հատուած հատուած ճա-
րակ տալէս ետեւ , ամէնն ալ կրա'կը կը դնեմ :
Ի զուր գրեցի ապաշնորհներուն թէ՝ երաժշ-
տական ընթերցանութիւնն ազգին դպրոցաց
մէջը մինչեւ հիմա մուտ գտած չէ . հա'րկ է
անոր սկզբունքն այբբենարան մը տարածել ,
և նոր գրութեան նշանագիրները Պոլիս չգըտ-
նըւելով՝ ես ասիկայ Փարիզ միայն կը ընամ
տպել : Ի զուր կը խնդրեն և կը սպասեն ծա-
նօթ բանասէրներն Ա.ի վրայ գրած երազիս ,
որ Հովիկեան խեղճ Նիկոլոս աղային ներշըն-
չութեամբը ծնած րլալուն , ընդ վայր ջա-
նացի իր կենդանութեանն ատեն հրատարա-
կելու , և ընդ վայր ջանացի յետոյ ալ իր յի-
շատակին նուիրելու :

Ի'ս մտիկ ըրէք , ազնի'ւ Աղաթոն , այս
անգամ յոյս չի կա'յ , ազգին առաջին հա-
մարեալ գերդաստանը գրականութեան և
գրագէտին ասանկ օգնելէն ետեւ ես յանձն
առած եմ և կուխտեմ յանուն Աստուծոյ ,

իրենց դրանն առջեւ մահալեպի ծախել, և
ո՛չ գրականութիւնն և ո՛չ գրագէտը գովիչ
չնթութեամբ սուտակասպաս գերի ընել։ Ե-
րեք տեսակ մէկղմէկէ մնծ պղտիկ բոլոր գիր,
երեք տեսակ նօտր գիր, ինը տեսակ ալ եր-
կաթագիր այրութէնի մայր պղինձ ունիմ, ա-
մէն զուգագրօք և նշանագրօք հանդերձ։
Բոլորագրաց ինչպէս և նօտրերուն առաջինն,
Եահ. Կարապետ վարդապետի տպած գիրքե-
րուն գիրին նման է, երկրորդն այն գիրին ու-
վենետիկի օրացոյցին դիրին միջակն է, որով
զեռ ուրեք բան տպուած չի կայ. երրորդը,
Վիէննայի մէջ Գաղղ. բառարանին մանր գրոց
չափովը շինուած է, որ քերականութեանս (¹)
ու տրամաբանութեանս աղիւսակներուն տր-
պագրուելուն հոմար ճարած էի, Վիէննայի
վանքը մէկ մայրը կոմ մախոխն եօթը Փրանք
կուտայ, այն հաշւով իմ քովս եղած գիրերը
որ կաստրեալ տպորան մը կը կազմեն, հինգ
վեց հազար Փրանքի բան կըլլան. առաւելէն
եսեւ ընել տրուած ուղղագրութիւններովն
2400ի մօտ եղած է. 2500 կըրնաքնէ Հանա-
ցէք, չըլլար նէ, 2000 Փրանքի ծախելու
փոյթ ըրէք յանուն մարդասիրութեան և բա-
րեկամութեան։ Խասգիւղչիք որ թատր հաս-

(1) Այս ձեռագիր քերականութիւնն ալ անյայտ է, որ
անշուշտ ամբողջ մըն էր միւս ամբողջ ձեռագիրներուն
մէջ, Պ. Ծածուկու

ասատելու. չափ յառաջամտութիւն ունին, անշուշտ շատ չքշեր դպրոցին տպարան մըն աղկը հաստատեն։ Իմ գիրերա իրենց համար դիւրագնի ստացուածք մը կըլլան, և եթէ դուք ալ վաճառելու խնամք ընէք՝ մեծ չարեաց և մեծ գայթակղութեանց խափանարար բարերարութիւն մը ըրած կըլլաք։ . . . . .

Թուղթիս պատասխանը գրել արժան համարէք նէ՝ ուղղակի փօստայով ինծի ղրկեցէք Ռիւ տիւ Ֆօպուու Մօնմառա 13 . . . Ամենայն վստահութեամբ այս գործը ձեր ուղղասէք եղբայրասէր բարեկամութեան խնամոցը յանձնելով՝ մնամ միշտ բարեկամ

Խ. Պ. ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ասոնք այսպէս։ Եւ մենք՝ թերեւս քիչ մըն ալ տաղտուկ պատճառելով՝ փոխագրեցինք հոս այս մանրաբան նամակը, որպէս զի իր գործնական յօժարութեանց և ձեռնարկութեանց վրայ ինքնախօս գաղափարներ տուածըլլանք։

Ֆրանսական ասպետային ուղղամտութեանց և արձակ բերումներու մէջ մնանող Պուէտին այս յայտարարութիւններն՝ արդարեւ դառնապէս իրաւացի են, նկատելով իրերը սոսկ վարժապետական կամ գրական հայեցուածէ, մասնաւանդ նկատելով ֆրանսարնակ այդ հայեակներով։ Բայց միւս կողմէն պէտք է դի-

տել որ պանդուխտը՝ չէր գիտեր թէ այն աւտեն Պոլիս զբաղիլ սկսած էր ուրիշ բանասիւրականներով . Նորէն կը յուղուէր հինի նորի խնդիրը . Թուականն 1861ի կը փոխուէր : Իր առաջին համարած գերդաստաններոն ալ հետզհետէ իյնալու վրայ էին ժամանակներու բերումով : Նորլեզուեաններու և հին գրաբառեաններու , գղերի և աշխարհականի կը ուղարկուածներուն վրայ՝ եկած ուղիսօրէն բարդած էին կանոնադրականներու և հակականունադրականներու , լուսաւորեալներու և խաւարեալներու կուսակցական ուժգին վէճերը : Ֆրանսայէն դարձող նոր բանգէտները՝ գլուխ կեցած նոր երիտասարդութեան մը՝ վերոյիշեալ յարանուանութեանց ներքեւ հին բանգէտներուն հետ սկսած էին բախիլ նախթերեւս հանրասիրաբար , ապա տակու անձնասիրօրէն և յաղթասիրաբար . ճարճատուն ճառերու և գաղափարներու մը հետ մուտ կը գանէին՝ կարի բարեմարդիկ և երկիւղած կաղապարներու մը վրայ ձուլուած հին վարպետ հայերուն մէջ՝ յախուռն գործունէութեան , կոտրող թափող յառաջադիմութեան , հայրատեցութեան իսկ ձգտումներ ու արարքներ , որոնց կարի՛ թոյլտու աչքով նայեցան ժամանակին գործի գլուխ կեցող Լուսամիւները :

Այս լուսամիւներուն գլխաւորներէն էին

Սերվիչէն էֆէնտին, Աղաթոն Գրիգոր էֆ.ն.,
Ն. Ռուսինեան ևայլն, որոնք՝ մանաւանդ
Երուսաղէմի վանքին ներսէն դուրսէնի կը-
ռիւներուն ատեն՝ կարդալով իրենց հին լու-
սակից Միսաքեանին ներսէնեան խաւարեալ-
ներուն խելքը գովող գրուածները՝ դանակի
պէս կտրուեցան և պաղեցան իրմէն. և թե-
րեւս ասոր համար բոլորովին ալ երեսէ ճգե-
ցին զինքը, մանաւանդ որ քանի մը հին մե-
ծատուն ընտանեաց մէջ Միսաքեանի համար-
ձակագործութիւններն ալ աղէկ անուն մը
թողած չէին հինչն ի Պոլիս իր վրայով, և
այդ ընտանիքները վրէժինդի՛ր ալ էին իր-
մէն: Ասով՝ ժամանակին երկու ահազին կու-
սակցութիւններէն՝ ո՛չ խաւարեալները կըր-
ցան վերջին սէր մը ունենալ հին լուսաւոր-
եալ Միսաքեանին վրայ, ո՛չ ալ լուսաւոր-
եալները կըրցան իրենց առաջին ջերմ սիրոյն
վրայ մնալ խաւարամէտ իրենց Միսաքեանին
վերաբերումով: Ասոնցմէ զատ՝ ունէր ի՛նք
ալ թերեւս իր աւելի ծանր հին յանցանքնե-
րըն և իւր մռուտ տրամաբանութեան հետե-
ւանք պաղութիւններն՝ որ ազնուական լու-
սամիշներուն ցուրտ կը բերէին: Կուսակցա-
կան ծայրայեղութեանց մշուշին մէջէն ալ՝
անկարելի էր՝ հինով նորով բարեխառնեալ այդ
մարդուն (ինչպէս կախորժինք ճիշդ կըռա-
գատած ըլլալ) ճիշդ ու բարեղէտ խորհուրդ-

ներուն միջին գիծը տեսնել . անկարելի էր նաեւ՝ Պոլսոյ միջավայրին ընթացիկ պտուտաւոր հոսանքին բռնուած դաս մը վարժապետներու գրագէտներու և բանասէր և նախներու՝ աննախանձ դիտել զարգացած կարող և ազնուաշու՛ անձերու կողմէ Միսաքեանի ընծայուած տեսական բացառիկ յարգը . իրեն եղած պատուագիր յորդորները կըզչարեցունէին այդպիսիները . աւանդական ձեռնաձիգ ընկերշակութիւններն ալ քիչ չէին խրտչեցուներ այդ աճայիպ մարդը , որ իր արտակարգ աշխատութեանց մասնակից ո՛չ ոք կընդունէր : Քանի մը համեստ ու ամենայնիւ համակիր բանասէրներու փափազն ալ՝ չէր կըրնար օժանդակել իր կարի վերացական ու բանաստեղծական իղձերուն : Գրականութիւնն ի հարկէ , մանաւանդ ի պատահմանէ , իրենց շահավաճառի գործիք ընող անփորձ այլ հնարագործ մարդիկ ալ՝ իրենց սովորեալ քսութիւններովն և քարընդոտնողութիւններովը՝ բոլորովին ձեռնթափ ու հմայաթափ կընէին այդ աննկուն գաղափարամարդը , որ յամառ ալ էր իր ծաղկաքաղ սկզբունքներուն մէջ :

Այսպէս , յիրաւի կամ յանիրաւի , լքուած և խաբուած ալ իր Պոլիսի բարեկամներէն . յուսահատ աջէն և չկըրնալով դառնալ ձախին , խաբուած իւր վերացական խորագի-

տութեամբն ու չկը քնալով խարել իր կարգին՝ պանդուխտն իր առյուտափն համար կուտար ինքզինքը ձեռնարուեատական զբաղումներու. ա՛լ ոչ ինչ ունէր եկա՛ուա՛ բացի կոճիկեան էֆ.ի կապած մէկ համակրական ամսականէն : ⁽¹⁾

Լուսանկարի աշխատանոցի մը թրէքարադեօրն եղած էր, և իր պարապոյ ժամնրուն անշուկ կը հետեւէր գրական մեծ շարժումներուն : Վենետիկի ջոջերն ալ՝ գիտնալով իր բանասիրական արժէքն ու հայկաբան կորովը՝ կը պատուէին զինքն իրենց այցելութեամբ ու մտերմական յարաբերութիւններով : Հ. Արաքն Հ. Եղուարդ և ուրիշներ՝ յաճախ բաց այցելութիւններ կուտային իր Փարիզի դիոքինեան սենեակը : Իբրեւ ճաշակ այս պատուական յարաբերութեանց՝ կուտանք հոսնաեւ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի մեղմիկ գիրը, զոր զրկած է Պուէտին՝ Վիրդիլիոսի հովուականին առաջին գլուխին ձեռագիր թարգմանութեանն հեա .

«Քրիստոսասիրի և սիրեցելոյ Պ. Միսաքայ Հայոց բանահիւսի, ի Քրիստոսի նուաստծառայէ յԵղուարդայ Արքեպիսկոպոսէ ինդալ :

«Զցանկալի գիծս մատանց Զերոց մտադիւր վերածութեամբ ընթերցեալ, զուարձաւ-

(1) Բատ Վակմ. ՏօքԹ. Մ. Խորասաննեան էֆ.ի.

ցաք ոչ սակաւ ընդ կիրթ ախորժակս Զեր և
ընդ զարգացումն բանասիրութեան ի մերազ-
նեայ գրոհի, ածեալ զմտաւ զի եթէ առ մեօք
քերթողահայրո մեր (¹) վերակենցաղէր՝ ոչ ևս
բողոք զանտասումնասիրութենէ համազգեացն
հարկանէր։ Այլ ի Զեղ թէպէտ և բարութիւն
սրտի զանցեալ ի դրուատիսն՝ ի սրտկանաւոր
խրախուսանս անդ՝ առաւել քան զարժանն
զանձնասիրութիւն մեր փայփայէ, որ հազիւ-
զթարգմանչի քերթողաց ոչ անճահապէս կը-
րեմք զանուն թերեւս բնաւ իսկ անծանօթի
ի հայկազնեսամն ի Պարնաս, սակայն շնորհ
ունիմք սիրոյն որ զմեզ անդր վերընծայէ։

«Արդարեւ զօրինակ առաջնոյ հովուեր-
դութեանն ոչ առ գերարգոյ Հ. Բագրատու-
նի՝ այլ առ ինդիր քեռորդեկին մերոյ յղեալ
էր, և հօր Բագրատունուոյ ի նմանէ զայն առ-
եալ և ապա առ նա ինքն դարձուցեալ իցէ,
և ոչ զանիրաւս առ ձեզ պատճառեալ. այլ
մեք ահա զհաւասսր նորին աստանօր յաւե-
լումք առ ի լրումն ուսումնասիրիդ եւեթ ըղ-
ձանաց, զի մի՛ նախ քան զտապագրութիւնն
հատուկտիր ինչ մեծի քերթողին տաղք ի
ձեռս յածիցին։

«Ճանկալի և մեզ տեսութեանդ Զերում
հոնդիպել, և եթէ ի գալստեան Զերում չյա-
ջողեալ՝ ի դարձին յուսամք թէ յաջողեացի։

(1) Մովսէս Խորենացի

այլ այժմէն իսկ զվաստակ և զմեծարանս մեր
արժանաւորիդ ընծայեալ՝ ողջ լինել Ձեզ մաղ-
թեմք շնորհիւ Տեսոն :

Ի Ճառմ

Հ. ԵԴ. ԱՐՔ. ՀԻՒՐՄԻՒՁԵԱՆ

Շիրակայ շնորհալեղու արքեպիսկոպոսին
սիրահարն ու հետեւողն էր ինք ի հայկաբա-
նութեան . Արքեպիսկոպոսն ալ հետզհետէ հա-
մակրեցաւ իրեն : Խ. Պ. Միսաքեան՝ Հիւր-
միւզեանի ծաղկեայ ու ներդաշնակեալ գրա-
բառին ջերմ պաշտօնեայ մը եղած էր, թէ-
պէտ և ինք ունէր աւելի՝ ջղուտ գրաբառ մը
արեւելեան : Մանաւանդ իր ոտսնաւորներուն
մէջ՝ ամէնէն շատ մօտեցած է մեծ Թարգմա-
նիչին վճիտ ոճին . անոր համար ալ յարգուած
է միշտ փափկաճաշակ գրաբառագէտներէն :
Անգամ մը՝ երբ ի՞ր իսկ Գերպ . Հիւրմիւզի
յանդիման կը կարդար իր ձեռագիր տաղերէն
մին, քերթող Արքեպիսկոպոսն ու իր փոք-
րաւոր հետեւողը խանդաղատանքով կը վկա-
յեն՝ թէ ինք յաջողած է ամէնէն աւելի մեր-
ձաւորութեամբ մրցակցիլ հիւրմիւզեան գե-
ղապարոյր ոճին . կը յաւելունք մենք ալ՝ թէ
այդ փափուկ ոճին վրայ ինք աւելցուցած էր
կարեւոր ինքնութիւն մը, իմաստներու աշ-
խարհիկ առատութիւն մը, սեղմութեամբ
կշուած, և կորով մը սեպհական՝ բաւական
տարբեր հիւրմիւզեան տաղերու նմանութեանց
և սեթեւեթեալ նազանքէն :

1861 էն մինչեւ 1871 գրեթէ ոչինչ հրատարակած է . Փարիզի մէջ այդ տասը տարին իրեն համար լուռ աշխատութեան միջոց մը եղած է . գրել , կարդալ , լուսանկարել , դիտել , օրինակել , առաջնորդել երիտասարդութեան և առաջնորդուիլ ֆրանսայի մեծերէն՝ հանրապէս ասոնք եղած են իր զբաղումներուն բովանդակութիւնը : Այդ միջոցին Պոլիսի հետ իր կցորդութիւնքը կարի ցանցառած էին , և հին Պոլսեցիներուն տեղ անցած էին նորեր , որ կարի նոր և տաք խնդիրներով զբաղած՝ ա'լ դուն ուրեք կըրնային յիշել նոր-հին Միսաքեանը : Փարիզի մէջ աղքաւական շատցած էին Հայերն և կըրնային Միսաքեանի կարօտը լեցունել իրենց զուարթ տեսութիւններովը : Իր մենարանն ալ հոնընդարձակ վերնայարկի մը սրահն էր , բաժնուած քանի մը արուեստական սենեակներու՝ իւրակերտ զուարձալի անջրպետներով , որոնց մէջ էին իր մատենադարանը , իր աշխատանոցը , իր ճեմարանը , իր բակն ու պարտէղն (1) և հաւանոցը :

Թոչուններու և հաւերու սիրող մըն էր ինք . իր ծանօթներէն մին կը պատմէ՝ որ օր մը տեսած է Միսաքեանը Փարիզի փողոցներուն մէջ տրտմագին և արտասուաթոր՝ որ

(1) Սրահին մէկ անկիւնն հողայատակեալ պարտէղ մը շինած էր :

Մանքոյին տակն առած մէկ հիւանդ իր հա-
փկը, կը տանէր զայն յատուկ բժիշկի մը :
Ասոր նման շատ խանդաղատելի և զուար-
ճալի մանրավէպեր կը պատմուին իր փարիզ-
եան կենցաղին վրայ . հոն անցուցած է, կը ս-
տի, Պոլիսի երիտասարդական վարքէն բա-
ւական տարբեր վարքով ալ կեանք մը : Այդ-
մանրավէպերն ալ կը թողունք ուրիշի մը
պատմել :

Միջոց մը էտ . Տիւլորիէի կողմէն կառաւ-
ջարկուի իրեն հայ լեզուի ուսուցչութիւնը
Քոլէժ տը մրանսի մէջ . բայց այն ատեն Փա-
րիզ գտնուող լեզուագէտ հայ քահանայ մը
մէջ նետուելով՝ կառաջարկէ ինքզինքը : Ա-
սոր վրայ Միսաքեան կրա'կ կտրած՝ ծանր
գիր մը կը գրէ Պոլիսի պատրիարքին, որուն
մէջ կշտամբանքով յիշելով այս անիրաւ ոտըն-
ձրգութիւնը՝ կը յայտարարէ թէ գիրքերը
ծախելով Մարսիլիա և անկէ Ետնա պիտի
անցնի՝ ինքզինքն Սմպեղոկղի պէս հրաբուղ-
իը պիտի նետէ : Սրտնութիւն ամենի՛ և
արժանի՛ հոմերական դիւցազներուն :

Փիլիսոփայական հոետորական ու քիչ մըն
ալ բժշկական և անդամահատական (որմէ չէր
ախորժեր) դասերու հետեւած է իր պարապոյ
Ժամերուն, այլ նախընտրած ճիւղն եղած է
միշտ հայ մատենագրութիւնն և բանագննա-
կան ու մատենագիտական արուեստն առ հա-

սարակ։ Փարիզի պուլինիսդերուն մեծ մասը ճանչցած և ամէն շաբաթ ցանգորդած է անոնց Միսաքեան՝ պրավորող կրկտող հետաքըն-նութեամբ ու մատենամոլ շռայլութեամբ։ Կըսուի նաև թէ վայելած է ժամանակակից քանի մը Եւրոպացի նշանաւոր գրագէտներու բարեկամութիւնն ալ։ Թէ իր յորդորումովն Հ. Եղուարդ Հիւրմիւգ թարգմանած է մէկ քանի գրաբառ հրաշակերտներ, մանաւանդ Պող Վիրգինէն, (¹) թէ Հ. Սարգիս Թէոդոր-եանի և հատոր Մուրատեան վարժարանի պատմութիւնը տպագրուած է իր ձուկել տուած գիրերովը, թէ Փարիզցիք իր վարած մենիկ ու ինքնաբաւ կինցաղին արտակարգութեան համար՝ մատնանիշ կընէին զինքն Ալհա հայ փիլիսոփան, հայ Լամարգինն ը-սելով», թէ . . . . .

Բայց այս և ուրիշ շատ զրոյցներ, որ իրարու ներհակ բաններ ալ կառբերեն, չեն կըր-նար՝ գէթ նոր սերունդին՝ ներկայացունել մարդուն վճռական նկարագիրը, մինչեւ որ անձամբ չներկայանայ ինք մեզի իր բովանդակ երեւոյթներովն՝ առոտնին ու գրական։ Պէտք է Պոլի՛ս գայ Միսաքեան, որպէս զի տեսնենք չօշափենք զինքը, խօսի՛նք իրեն հետ, խօսի՛ մեզի հետ։

(¹) Պէռնարտէն տը Սէն.Բիէռի այս սիրուն զոհարը Թարգմանած է գրաբառի Գ. Ս. Իւթիւնեան ալ՝ ղարձեալ Միսաքեանի Թելազրութեամբն և սրբազրութեամբ՝ Հիւրմիւգեանէ շատ առաջ Մենք տեսած ու հաւնած ենք այդ ձեռագիրն ալ Կ. Պոլսեցի Թարգմանիչին քով։

Գ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տեւոննեան պայրումը. — Միսաֆեան պաշտեալ եւ հրանիրի բռնուած. Ողբն ի Փարիզ.—1871ի աճաւոր անկումը եւ Պոլիսի Հայոց վիճակը. — Ռոպակնոն ի Փարիզ, Ռոպենոն ի Պոլիս. — Իր ընդունելութիւնն հոս. — Միսաֆեանի զաւակները. — Մասիսի խմբագիրը. — Եռու կիյնայ իր պատրանիքն. — Իր Գորտամկնամարտը. — Փիլիսոփայ մարդուն պատկերը, մեր դպրոցը. — Թէոդորոս Զօրայեան փիլիսոփան. — Պուէտը. — Իր Ա. դասը. — Հ. Եղուարդ Հիւմիւզ եւ Անաֆարսիս. — Աշխարհաբառն դեպի գրաքառ. — Միսաֆեանի ակադեմական մերութ. — «Ձե՛ն կարդար կը գըրեն, չգիտե՛ն դաս կուտան» — «Սկիւտարի հողն ու եռանդը տե՛ղ մը յիկայ». — Միսաֆեան երեսփոխան եւ ատենապետ. — Իր կենցաղն 1885ին ասդին. — Իր ժամադրավայրը. — Իր ապրանքն ու տարազը. — Միսաֆեան Հանի-աղայ. — Տեղական ու հոգեքանական պատմառադիտուրիւններ. — Իր սրահն ու սենեակը. — Իր մարդատեցուրիւննը. — Իր ծերուրիւննը. — Ինչ Տարուինականութեան յարած. — Հիւանելուրիւննը. — Վախճանն եւ յուղարկաւորուրիւննը. — Ակիւտարն եւ Սկիւտարցին. — Իր Պարքենոպէն ու Պանքեռնը. — Վերջաքանական բուն տեսուրիւններ :

Գ.

Կը հասնի վճռական թուականն 1870 :
Տեւտոնեան հուրին նախկին պայթումէն իրը
ամիս մը ետքը՝ Միսաքեան իր Նոր Բարե-
լոնին հետ կը պաշարուի իր սենեակին մէջ՝
իր սիրական մատեաններովը, իւրակերտ բու-
րաստանովը, թոչուններովը, հաւերովը, իր
երազներովը, յոյսերովն և պատրանքովը:
Իրեւ դիտող ու պատմագէտ մը չէզոք, ինք
օրերով առաջ՝ հակառակ Փրանսացիններուն
սկզբնական աղաղակներուն՝ կռահած էր այս
աղիտաւոր պաշարումը. մինչ Փարիզինները
կրակ ու բոց կտրած ա պէ՛րլին ա պէ՛րլին կը
գոչէին, ինք նախատեսելով առաջիկայ սովը՝
պաշարած էր բաւական ուտելիք, գլխաւո-
րապէս օթեկ հացի կարմրած շերտեր ու քա-
հին հելվար՝ պատրաստուած դարակներուն
վրայ: Եւ անոնցմով էր որ շարաթներով կը
կերակրուէր՝ մինչ նքթեալ ամբոխն անսուրբ
կատուներն եւ մուկե՛րն անդամ կը մաշէր
կո՛յր կատաղութեամբ: Բայց քիչ մնացած էր
որ այդ պատմական պաշարումը տապալէր
զինքն ալ ռումբերուն ներքեւ. վասն զի
երկրորդ շարթուն մէջ՝ ինկած էր իր քովի
սենեակը խոշոր հրանիւթ մը, և կործանելով
առաստաղը՝ ձգած էր բովանդակ յարկը ահ

ու դողի մէջ։ Այս դէպքի մէջ դէպքն է՝ որ
առկիթ տուած է իրեն յօրինելու իսկոյն քեր-
թուած մը, որուն մէջ կը նկարագրէ պաշա-
րումին խստութիւնն և շուրջանակի աւերը
բարելական, իր դժբաղդ վիճակը ճակատա-
գրեալ, Փրանսացիներուն զայրագին խուճա-
պը, Փարիզի բնակից մոլութիւններն և փա-
րիզցիներուն զեղծ վարքը՝ պաշարումէն ա-
ռաջ։ հո՞ն է՝ որ երբայեցի գուշակի շեշտերով
կը կշամրէ իր երբեմնի պաշտած յեղամիտ
Փրանսացիները։ Գրեթէ բոլոր Հայերն ալ
փախած էին Փարիզէն։ սակայն ինք՝ Փրան-
սացիներուն զուարթ և երջանիկ օրերուն եր-
բեմն ուրախակից՝ կուզէ նաև աքիլեան կա-
րեկցութեամբ մը թշուառակիցն ըլլալ անոնց,
և կը մնայ հոն՝ թերեւս մեզի անծանօթ ու-
րիշ պատճառներով ալ։

Այսպէս պատեալ պաշարեալ Միսաքեանի
ալ փարիզեան վերջին օրերը՝ գերմանական
մուխերով աւելի կը մթագնին կը խաւարին,
ամէն յոյսի հետ խորասուզուելով հեղեղեալ
խառնակութեանց մէջ, որոնցմէ ազատիլ չէր
հնար բայց եթէ համբերութեամբ և սլատե-
հական փախուստով մը։

Ամէն բան լմնածած էր 1871ին։ Այդ ահա-
ւոր անկումէն ետքը՝ Միսաքեան սկսած էր
նկատել գաղինական հոչակեալ մեծութիւնն և
գիտութիւնը ճշմարիտ վիլիսովիայութեամբ մը։

առակ մերկ աչքով, առանց խոշորացոյցի, առանց ակնոցի անգամ:

Տարիքը լեցած, իր հին բարեկամներէն ոչ ոք մնացած, իր հին ծրագիրներն յանկարծակիի եկած, հրապարակն անձկացած՝ յետին այս մը կը փրթի ընկրկեալ սրտնեալ և ճարահատեալ պանդուխտին ներսէն; ու աչքն Արեւելք կը դարձունէ: Ա՛լ դառնալու է Պոլիս:

1871ը Պոլիսի հայերուն ամէնէն բեղմնաւոր տարիներէն էր. գործօ՞ն, խօսո՞ւն, սըրբագրեա՛լ, խարբազեա՛լ: 1860էն ի վեր ամէն բան առած էր՝ տակաւ յառաջատութեամբ՝ նոր և աշխարհիկ գնացք. կերպացած էր խօսողներու կանոնաւոր շարք մը և խօսելու կանոնեալ լեզու մը. հին կորիւները, կուսակցական մռայլ ու տգէտ վէճերը՝ գէթ առերեւոյթս՝ խափուցուած էին հարթ համերաշխութեամբ մը. միայն ֆրանսական անկումնալ՝ բաւական ցնցած էր նմանող նոր երիտասարդներուն պատրալից խելապատակները, ուր 10-20 տարիէ ի վեր դարիլ սովորած էին՝ ֆրանսական մատենագրութեանց ու փիլիսոփայութեանց տեսիլներուն հետ՝ ֆրանսական պոռոտագոյն անուրջներ խիզախ պարիկներ և յախուռն կիրքերու արդիւնք յախուռն սկիզբներ: 1860ի առաջնորդող սերունդը՝ դեռ մասամբ դործի գլուխ կանգնած՝ կը

Խրախուսէր նորահաս երիտասարդներն՝ իր
ազդեցութեամբ ու չափազանց թոյլտուու-
թեամբ (tolérance): Օրագրութիւնն՝ հինե-
րէն ու նորերէն կը բանէր ժամանակին կարող
ձեռքերուն մէջ, Մասիս, Փունջ, Օրագիր,
Մանզումէ, Մեղու օրուան թերթերն էին, ու
կը կարդացուէին իւրաքանչիւրն իր գոյնին
մէջ՝ պահպանական, կղերական, համարձակ,
զաւեշտական ևայլն՝ մանրանմանութեամբ
ֆրանսականին եթէ ոչ էութեամբը գէթ ե-
րեւութեամբը ճշգրտատիպ: Եւ այս կեանքը
ֆրանսակեաց Միսաքեանին ալ չսիրած բանը
չէր: Այդ նմանող զարգացումին ձայնը՝ մա-
նաւանդ հեռուէն՝ շատ անուշ հնչած էր իրեն,
անո՛ւշ այնքան, որքան դառնացած էին իր
շուրջի որոտող ձայները:

1871ին վերջերն է՝ որ կը ժամանէ Մար-
սիլիայէն Պոլիս՝ նոյն պարզ և փիլիսոփիայ
տարագովը, որով կապրէր Փարիզի մէջ՝ հետն
առած մինչև իսկ իր 24 տարուան ժեկը.
բա՛րք: Երկու հազարի մօտ գիրք ու ձեռա-
գիր բերած էր հետն և երկու կառքի չափ
սարուփարթայ, որոնց ամէնուն տնօրէնն ու
խելք հասցունողն ի՛նք եղած էր ու ի՛նք
պիտի ըլլար միշտ՝ ասեղէն մինչև թելը. ստու-
գիւ, կենցաղին նայելով, Ռոպէնսո՛ն ի Փա-
րիզ Ռոպէնսո՛ն ի Պոլիս:

Նոյն օրը ժողով կար, կըսեն: Ժողովա-

կաններէն իր ծանօթները գալուստն իմացածնուն պէս . կը փութան հետաքրքրութեամբ դիմաւորել զինք , և հարեւանցի թօթուրառուքէ մը ետեւ բերել ժողովին սրահը , ուր չնայելով իր նժղեհական արտաքինին , կընեն իրեն պատուալից ընդունելութիւն մը : Երկրորդ օրն այցելութիւն մը կուտայ Օտեան Պօղոս աղայի բանասէր որդիին . հոն կը գըտնուի նաև Գեր . Մկրեան Տ . Յովհաննէս հայրը : Միսաքեանի մնկնելուն վրայ Օտեանի որդին 20 ոսկի Մկրեան . հօր կուտայ՝ որպէս զի նոյն ժամուն Պուէտին յանձնէ ի ծախս իւր նախապատրաստութեանց : Ճամբան հանրակառքին մէջ շատ կըստիպէ քահանան Միսաքեանն՝ որպէս զի ընդունի նուէրը , բայց անհնար կըլլայ իր հաճութեամբն ընդունել տալ . մինչև որ հարկ կըլլայ բռնի գրպանը լեցունել :

Այնուհետեւ իր համբաւն անդրադառնալով բաւական խորունկ ալքերէ , կըսկսի տարածուիլ մանաւանդ գրագէտ ըսուած դասին մէջ . «Տեմնե՞նք , ներկայանա՞նք , խօսի՞նք հետը» կը շնչեն անկարծմիրաբար , բայց մեր նորեկն այն տեղուանքը չէ շատ : Մէկ քանի շաբաթ հիւր կըլլայ Սկիւտար , Իճատիյէ , Խւթիւճեան Կարապետ էֆէնտիի տունը , մինչև որ իր ծնած թաղին եկեղեցապատկան պանդոկին մէջ կը պատրաստէ սենեակ մը , ուր և մնաց մինչև վերջը :

Խասգիւղի կրակ ու գրագէտ երիտասարդութենէն, իր հին բարձրաստիճան աշակերտներէն, Պոլիսի հայ խմացականութենէն կարեւոր խումբեր հետզհետէ կայցեն կը տեսնեն ու կը չօշափեն փիւնիկ մարդը, որ անզանազան (indifférent) պարզմտութեամբ կը տեսակցի ամէնուն հետ՝ դեռ բաւական վառ Փարփղի համարձակ տեսիլներովն և յիշատակներով, մինչև որ կը լուծուի ի'ր ալ պատրանքը, մինչև որ կը խմէ բիւղանդական ջուրը:

Լուր կելնէ նաև իր ազգականներուն մէջ թէ Միսաքեան կարգուեր է, զաւակներ ունեցեր է, ու այդ զաւկըներովն եկեր է Փարփղէն (այս լուրն ինք հանած էր): Կերթան անձկութեամբ և կը հարցունեն զաւակները. — Զաւակնե՞րս, ահաւասի'կ: Եւ կըսկսի ցուցադրել իր բազմողբայր գիրքերը:

Դարձեալ աղէկ չգիտենք՝ ի՞նչ խօսակցութիւններ տեղի ունեցած են Մասիսի հին խմբագիրին տունն և ի՞նչ եղած է գլխաւոր պատճառն՝ որ այնքան երկարամեայ բարեկամներ այնքա՞ն տարակարծիք գտնուեցան ապա իրարու և թշնամացա՞ն իսկ, մինչև որ այդ գրական ու անձնական քակտումն՝ եղաւ գլխաւոր պատճառ Միսաքեանի պոլսական ձախողուածներուն ալ:

Մասիսի խմբագիրը բաւական ստիպած

ըլլալու է թարմ թարմ հրապարակ նետելու համար իր հին երէցը, որ մինչեւ ետքը պղնադած ու չէ զիջած՝ գէթ տարի մը հեռուէն ազգին վիճակն ուսումնասիրելէն ետեւ գործի սկսելու խորհուրդով։ Դարձեալ՝ Միսաքեան բաւական անշողոքորթ յանդիմանութիւններ ուզգած րլլալու է, ըստ իր սովորութեան, Կ. Ս. Խւթիւնեանի՝ գրական քանի մը ինսդիրներու և անձնական պարագաներու համար, որ բնական տարածայնութիւն մը կը ձգէին քառորդ դար մը ամուրիաբար Փարիզի մէջ իմաստասիրողի մը և քսան տարի ամուսնական կենցաղով մը Արեւելքի Հռոմին մէջ գրողի և գործողի մը միջեւ։

Միսաքեանի պայմանադրած այդ տարուան պայմանաժամն՝ համառօտեցաւ, սակայն, բաւական ձախորդ կերպով։ Ժողովէն, օրագրութենէն, թաղերէն այդ անձն իրենց կողմը քաշելու համար բան չմնաց որ չընէին։ սակայն ինքը դեռ ինկած չէր իր հին անմէտ չէզոքութենէն, ու թարմ և հզօր համբաւին գիտակցութիւնը՝ բաւական ուժգնութեամբ անխախտ կը պահէր զինքն հոն։

Իր նախնի ծանօթներուն տեսական ազգեցութեան ու համակրութեան գաղափարը՝ դեռ հզօր կը պահէր իր Փրանսական անձնասիրութիւնը, իր համարձակ անձնավստահութիւնը, որ յաճախ ալ աննուրդաշնակելի հը-

պարտութիւն մը կը ջամբէին իր քիչ շատ փիլիսոփիայական (իր իսկ բառով) միտքին։ Կայի՞ն այդ հին ծանօթներուն մէջ այնպիսիներ ալ՝ որ՝ քսան և չորս տարուան ծոյլ տարակացութեամբ՝ կը տարուբերէին Միաաքեանի իմացականին ու բարոյականին հակոտն վիճակի մը մէջ, ու ինք իրաւունք ունենալու էր անոնց շատ երես չընելու՝ որչոփ ալ ջանային անոնք խմցունել իրեն իրենց ջուրերէն։ Որով պատճառ մը աւելի ունեցան զինքն ատելու։

Տարի մը՝ իր տարաշխարհիկ գործունէութեանց կոյս ոգին անդին չանցաւ քանի մը մտերիմներու տունը խորհրդակցական սահմանէն։ Հին կարապն հրապարակով խօսեցունելու ոմանց հետապնդութիւնն՝ յաջողեցաւ վերջապէս նետել օրուան ատեսմուր, բաւական ձախորդ պարագաներով, տարաբաղդ Միստքեանը, որ արդէն ազդեցուրեամբ մը «Առաջին անդամ այս պարագաներով հրապարակ ելնելս ինծի բարեգուշակ չը թուիր» կը գրէր իր առաջին տողերով։ Երանի՛ թէ մտիկ ընէր իր ներքին այդ թելադրութեանցն ու չգրէր դեռ։ Ահաւասիկ այդ պարագաները. վա՛ս, կենդանի բառերուն վրայ ծտգած էր տաք վէճ մը Մասիսի և Փունջի մէջ, որ կցորդուելով հին հաշխաներու և պրկումներու հետ և տակաւ անելով՝ առաւ ակադեմական

զուսպրնալի երեւոյթ մը . բառարաններ , փաստաբաններ , դատարաններ յուղուեցան ամիսներով . գրագէտ չմնաց որ բան չգրէր այդ բառերուն՝ լայնքին , երկայնքին , քզանցքին ու առուերին վրայ . գրեցին մինչեւ Ա. Մ . Գարագաշեան ու Տէրոյենց ալ : Եւ այդ զուտամենամարտն էր՝ որ պարագաց Միաաքեանն անգամ իր լռութենէն ու գեղեցիկ պատրանքէն :

Համերական այդ հպարտ մակագիրով գըրեց ի՞նք ալ քանի մը հռետորական յօդուած . իր բարեկամները խանդով ողջունեցին զինքը . այլ , շիտա'կը , բանը չէ՛ր արժեր ա՛յնքան լեզու և ա՛յնքան գիցարանութիւն և պամարանութիւն սկըրթելու չափ :

Չէ՛ր արժեր որ այդ բառական ու անձնական վէճին համար՝ առաջին անգամ իր բազանուդակ կծանող լրջութեամբն հրապարակ նետուէր , վիճէր , մերթ տղայանար ու մերթ վարժապետանար , առւլուէր , հեճուկի մատնուէր . Փարիզի քսան և հինգ տարուան փիլիսոփան , որուն համար կայի՛ն աւելի կարեւոր դործեր : Յաջողեցան , Յ. Պարոնեանի ըստ ծիս պէս , իրենց ծովը ճգել հին լուղորդը , և յաջողեցան ընկղմել իսկ զայն , վասն զի փրենց ընդդիմուտնաբար կը լոզար և կը մտրակէր զիբենք անխնա՛յ :

Նատաղայ էինք մենք այն առանք , և Մի-

սաքեանը տեսնելէ առաջ՝ տեսանք ու կարդացինք իր գրուածները բացառիկ հեաաւքը քրութեամբ. զմայլեցանք իր ոճին ու ճարտարխօսական ուժգնութեան վրայ կը ու աւացած նորանշան անձնասիրութեամբ, և անողոք ճշմարտասիրութեամբ մըն ալ առած խրտաւցիչ կերպարանք։ Կը բաղձայինք տեսնել փիշիսոփայ մարդը. կուղէինք մենք աղ տեսնել զինքը, դաս առնել իրմէն. մանաւանդ մեր մէջէն մէկն՝ որ կոյր տարփող մըն էր հին յիշատակներու հին լեզուներու և հին մարդերու։

Պոլիս գալէն տարի ու կէս ետքը պատահեցանք իրեն. անձեւոտ իրիկուն մըն էր երբ ներկայացանք անոր։ Պատուելին (վասն զի այսուհետեւ այս անունով պիտի անուանենք զինքը) Սէլամիյէի փուռնէն հաց կառնէր. միջահասակ, խարտիշամօրուք, առոյգ կազմով, կարմիր երեսներով և վառվուոն աչքով։ Վաթսուննոց մը կը ցուցընէր։ Արտաքին երեւոյթը՝ փիլիսոփոս ամղանէն ու անյարդար մօրուքէն ու գէսէն զատ՝ չունէր կարգէդուր բան մը։ «Օ՛ բարե ձեզ» ըստ, և տաք ժափտով մը քանի մը խօսք փոխանակելէն ետեւ. «Կերակուրիս ատենն է» կրկնեց և հեռացաւ։

Քանի մը օր ետքն՝ իմացանք որ մեր հոգաբարձութիւնը մտադիր է եղեր գասախօս

դնել մեր դպրոցին Միսաքեանը : Զէի՞նք
ակնկալեր զայս . զի թո՛ղ որ շարունակեալ
խառնաշփոթութիւններէ ետքը՝ մենք ալ ու-
սումէ յուսահատած՝ ինքզինքնիս տուած էինք
խառնաշփոթ դպրոցական կեանքի մը , լսած
ալ էինք որ Միսաքեան՝ հակառակ իր մէկ հին
Վսեմ . աշակերտին թախանձանքին՝ ըսած էր
քանիցս թէ «Ես դասատուութիւն ա՛լ չեմ
կըրնար և չեմ ուզեր ընել» :

Մեր այս դպրոցն ունէր այն առեն ար-
տաքին կանոնաւոր երեւոյթ մը և ներքին
անկանոն վիճակ մը . աշակերտներէն շատեր
երես ելած էին , ու հասակաւորներն ալ՝ ինչ-
պէս ըսինք՝ վարակուած խառնաշփոթութեանց
հետեւանքով :

Ուսումնական վիճակը՝ ֆրանսերէնէն զատ՝
շատ յետնեալ ու դադարեալ իսկ էր : Յաճախ
հարկ կըլլար մեզի՝ դաս տալ մեր հայերէնի
դասախօսին . յառաջադէմներն ու աշերնին
բացուածներն՝ հետաղհետէ կելնէին դպրոցէն :
Քանի մը ընկեր էինք՝ որ քիչ մը սէր ունե-
նալնուս համար հայ լեզուին՝ դեռ կը դիմա-
նայինք հոն , և ինքնին՝ առանց առաջնորդի՝
կը կարդայինք օրուան բանաստեղծութիւն-
ներն ու գրաբառ խոչոր գիրքեր , Զարգացե-
լոցն ու իշխականը : Ունէի՞նք Տիգրանակերտ-
ցի կրօնախօս ու կրօնակեաց վարդապետ մըն
ալ , որուն մատենադարանէն գրաբառ գիր-

քեր փոխ առնելավ՝ անյագաբար կը կարդայի տարիքիս անմարտելի բաներ, մինչեւ խակ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի Պողոսի մեկնութիւններն և Օգոստինոսի Յղ. Քաղաքին Աստուծոյն: Ուսէինք նաեւ ձերուկ դառտիարակ մըն ալ, որ գլուխ ուռեցունելու աստիճան ժամերով կը պանծացունէր գրաբառ լեզուին վաեւմութիւնը. մոլեգնաբար իմն կը խօսէր մեծ Հ. Արսէնի ու Հ. Եղուարդի վրայ՝ հին յոյն կէս իմաստուններուն նման ձեռքով ոտքով շարժուձեւերով ոստոստելով: Ա.ը կը նմանցունէր նարինջի և Բ.ը ելակի: Կարտասանէր տուփական շեշտով մը անոնց ոտանաւորներէն ճոռոմագոյնները, զորս գոց ըրածէր. մերթ կը պոռար աստուածապարարկի մը պէս «Պուկունքնե՛րդ ուտեմ, Հա՛յր Եղուարդ», մերթ լուռ մուռ հիացումով կարտասուէր՝ աչերն յառած իր մուսային (վասն զի ունէր տեսական մոռսոյ մըն ալ). տրատառանած ամէն մէկ բառին նիւթացած ձեւերը կը կաղապարէր իր ալեծածան մարմինին վրայ՝ դերասանական շարժումներով և տաղտկացունելու աստիճան կրկնաբանութիւններով, այնպէս որ տղայոցմէ շատերն ա՛լ երես ելածէին: Կը խօսէր հին իմաստասէրներուն, մանաւանդ Սենեկայի վրայ, որուն ստոյիկ իմաստներուն սիրահարած էր՝ կարեվէր խարուելէն ետեւ առտնին սիրոյ մէջ. կը խօսէր

աստուածաբանական ու փիլիսոփայական խորունկ նիւթերու վրայ, Բարիի և յարի սկիզբին, նիւթին յաւիտենականութեան, իրաց վախճանին, Պիւրագորեանց ու ձեմականաց վրայ՝ ճիշդ հին հայու մը և մանաւանդ Ա. Մանծոնիի գիտուն-իմաստակ Ֆէրրանտի գուարճալի խելքովն և տրամաբանութեամբ⁽¹⁾, և մենք՝ մանաւանդ ես՝ ժամերով մտիկ կը-նէինք ի յարդանս իր մաքուր ծերութեան այդ գէր վարժապետին ատենականները, որ շատ եպիսկոպոսացածներու աշխատակցած Շահնազարեան ու Ներսէսեան վարժարաններուն դաստիարակած ու Ռ. Պէրպէրեանի ալ վարժապետած և Միսաքեանի ալ աշակերտակիյն եղած էր։ Այդ կարգէ դուրս առոյդ ծերունին՝ ցայնվայր դպրոցական յարկերուն տակ մուր տեսած միա'կ իմաստասէր մարդն էր՝ որ նախկին բողբոջը մնոյց մեր մէջ ծաղկաքաղ փիլիսոփայութեան մը և համբերող առաքինութեան։ Այդ անձն էր Թէոդորոս Զօրայեան, ուտելիքն էր արմաւ շաքարած պանիր և քաղցուելէն. միս քիչ կուտէր։ Եւ մեռաւ իննըսնամեայ։

Այս Զօրայեան՝ օր առաջ աւետեց մեղք թէ Միսաքեան Պուէտը մեզի պիտի դասախոսէր. Ա՛հ, այդ Պուէտ անծանօթ մակդիրը

(1) Ա. ՄԱՆԾՈՆԻ Խօսեցեալի, Թրգմ. Հ. Եղ. Հիւր միւզ. տպագր. Վենետիկ, 1875. հատ. Բ. էջ 451—454։

մանաւանդ՝ շատ կը հետաքրքրէր մեզ . արդեօ՛ք Պղատոնի կապարէն կերած թէ Եղիա մարդարէին քղանցքին կտորէ՛ն ժառանգած մարդ մըն էր Պուէտը . ամպրոպային հմայք մը կար այդ պուէտ ձայնին մէջ , յոյժ տարբեր և յոյժ գրաբառ ալ ֆրանսական բոկդ նաև՛ ձայնէն :

Անգամ մը իմ բացակայութեանս՝ այցած էր դպրոցն ու ախորժած մեր մէկ քանիին գրաբառի համար ունեցած տարփանքէն : Իր երկրորդ անգամ և վերջնապէս հաստատուելու համար գալու որոշուած օրն՝ առաջին գասարանը կըսպասէինք Յ-7 հոգի կրօնական լուսթեամբ : Հասաւ ակնոցաւոր մարդը⁽¹⁾ , վրան ալ մանրոյ մը . խոչոր ֆէս մը դլուխն և քանի մը գիրք ծրարած անութին ներքեւ : Եւ ֆրանսական թեթեւ ոստումով մը բազմեցաւ իր աթոռին վրայ . չափ չունէր մեր ուրախութիւնը՝ մանաւանդ մենէ երկուքին : Կըմտածէինք պատանեկան երկիւղածութեամբ՝ թէ 25 տարի Փարիզի մէջ անցունող մարդ մը , որ կը ներկայանար մեզի այդ պարզ հայու տարագով , անշուշտ փիլիսոփայ մը ըլլալու էր եթէ ոչ Պրոմեթէոս մը : Կը դիտէինք իր յանկարծական շարժումները . Ֆօնօկրաֆի

(1) Իրեւ մարմնական նշաններ՝ Միսաքեանի վրայ գիտուած է աչքին միոյն շեղութիւնն և մէկ ճկոյթին կար կամութիւնը :

պէս կը քաղէինք իր բերնէն թռած զգոյշ քառերը, զոր կարտասանէր իրեն սեպհական մե՛ղմ, յստա՞կ, քաջոլո՛ր արտասանութեամբ։ Առաւ քանի մը տեղեկութիւն մեր անցեալին վրայ և հարեւանցի քննութիւն մը ըրաւ մեր հայերէնին։

Քանի մը պատասխաններ տուինք Զարգացելոցէն, որոց չհաւնեցաւ։ «Զարգացելո՛ց ալ կը կարդաք, հէ՛ դուք ճին չեղած մարդ զարնել կուզէք կոր։» Ոտանաւոր ալ կը գըրէինք այն ատեն։ «Արձակի՛ աշխատեցէք, ըսաւ, ձեզի Հիւրմիւզի գործերը պիտի կարդացունեմ։ Տելեմաք և տրամաբանութեան ալ դասեր պիտի տամ։» Քանի մը անդամ այսպէս փորձելով շարունակելուն վրայ՝ հետզհետէ կը փոխուէր մեր հայ ուսումին ընթացքը։ Հոսմբի Իլիականը տեղի տուաւ Վիրգիլի Ենէականին ու Ֆրանսերէնն ալ Հայերէնին, որուն վրայ մանաւանդ ե՛ս շատ ուրախացայ։ «Ես կուզեմ որ, ըսաւ, աղէկ սորվիք Հայերէնը, մինչեւ որ չհարստանաք գաղափարով՝ գրել չպիտի տամ ձեզի։ Ֆրանսերէն ալ պիտի տամ՝ բայց հարիւրին իննուուն Հայերէնն պիտի սորվիք։» Շանդի՛ պէս զարկաւ այս վճիռը մեր մէջէն մէկ երկու ֆրանսամոլներուն, որ կը զարմանային լսելով այս յայտարարութիւնը քառորդ դար մը Ֆրանսայի կաթը ծծողի մը բերնէն։ Երրորդ դասին հետը բերած էր

Հիւրմիւզի Տելեմաքը, Անաքարսիսի Ա. հա-
տորն ու Ֆրանսերէն հին տրամաբանութիւն
մը, զոր թարգմանելով գոյ պիտի ընէինք և
օրինակէինք ալ. Երբեմն Շաբաալէն ալ գոց
ընելով իրրե Ֆրանսերէն դաս, բայց ո՛չ իր
ուզելովք: Վեց եօթն ամիս ինկանք ելանք
այդ մէթոտով. աշակերտներուն մեծ մասը
դժգոհ էին ու չէին հետեւեր այդ դասերուն՝
օգուա քաղելով դպրոցին թով գնացքէն.
այլ կայի՞նք քանի մը հոգի՝ որ բոլորովին
բնմոռունչ համակերպութեամբ և պատճառա-
ւոր եռանդով, մանաւանդ ապագային մեծ
դասեր կորդելու ակնկալութեամբ, կը հետե-
ւէինք գոցի այդ չոր դասերուն, և ըստ իր
թելադրութեան՝ գիշերներն ու պարապոյ ժա-
մերը կը շարունակէինք կարդալ և օրինակել
իսկ՝ Որոշնի ու Անաքարսիսի ստուար հա-
տորները, Ենէականն ու Ե. Հիւրմիւզի տա-
ղերը: Ինք չհասած՝ գրաբառի մէջ (ի՞նչ պա-
հեմ մեղքս) ես առած էի յատուկ դարգա-
ցում մը, պատճառով մը բնաւ գլուխ չու-
նենալով Ֆրանսերէնի, և գրեթէ անսխալ կը
գրէի Բագրատունիի ոճին կապիկ նմանու-
թեամբ մը. գրած ալ էի Որիոն վերնագիրով
ձմեռուան վրայ տաղ մը, որուն մէջ բախող
և ողընդժնեայ բառերով ձմեռուան խատու-
թիւններն իրրեւ թէ կը պատկերացունէի,
քանի մը ձեւ ալ յարասելով Մշակականէն.

և կարդացի իրեն զայն ու ըսի թէ վենետիկ
պիտի երթամ ու Հայր Արքնին պիտի հաս-
նիմ. ժպտեցաւ, և այնուհետեւ աշխատեցաւ
վարպետ ձեւերով առաջքն առնել այդ Վե-
նետիկի գաղափարին, որ տղայական գաղա-
փարներուս ամէնէն հասունն էր և որ պիտի
կըրնար միանգամ ընդ միշտ փրկել դիս . . . .
Ինք Միսաքեան ձգել տուաւ մեզի վերջապէս
Հ. Արսէնը, զոր յաճախ խծրծելու աստիճանն
կը քննադատէր, ու դարձուց մեր միտքերն
Հիւրմիւզի նկարէն ոճին. ամէն համ Հիւր-
միւզի ոճին մէջ էր, ըստ Պուէախն. ամէն
գեղեցկութիւն, հայկաբանութի՛ւն, վայելչու-
թի՛ւն, ճաշա՛կ, չնո՛րհ, մինչեւ Ս. Հոգի՛
անգամ. իր նախապաշարումներէ՞ն էր աս :
Կըզմայլէր Անաքարսիսի վրայ. կըսէր ստէպ
«Հայերէն սորվելու համար ծայրէ ծայր գոյ
ընելու է Անաքարսիսն և Աստուածաշունչը .
շա՞ն պէս աշխատելու է» : Այս խստութեանց
վրայ աշակերտներն սկսան ա՛լ աւելի խըրտ-
չիլ իրմէն, որոնց մէջ կայի՛ն դասէն դուրս
մարթանքով զինքն իրենց քաշող և օգտուղ-
ներ : Կրտսեր Դուրեան և իր մէկ ընկերը՝
ձգելով իրենց սիրելի Ճեմարանը՝ կուգային
տւնկնդիր ըլլալու մեր դասերուն և առնելու
վարժապետական հիսկներնին : Օր մը Դուր-
եան հրատարակած էր Փունջի մէջ արձակ
քերթուած մը գեղեցիկ, զոր ևս կտրգացի

բարձրածայն մեր Պատուելիին . մտիկ ընելէ ետեւ քաղցրութեամբ՝ դարձաւ Դուքեանին — «Եթէ յաջողիս , ըստ , գրել այդ իմաստն Հիւրմիւզի գրաբառովը , այն ատեն կը լաւ ճշմարիտ բանաստեղծ» : Սակայն Դուքեան գլուխ չունէր գրաբառի . ցայնվայր կը գրէր գեղեցիկ թատրերգութիւններ ու բանաստեղծութիւններ աշխարհաբար . այնուհետեւ իրբ ակամայ տուաւ յայտնապէս ինքզինքը գրաբառի' ալ : Քանի մը անձերու այս կարեւոր գարձին՝ Պատուելիին հեղինակական յորդորներուն հետ՝ մե՛ր ալ եռանդը պատճառ մը աւելի եղաւ՝ որով իրենց հիմնաւոր ապագան պատրաստուեցաւ լրջագոյն յատակի մը վրայ :

Երբէք չէր յոգներ բան մը բացատրելու , տպաւորագոյն ընելու համար , այլ հեղինակօրէն «գացէ՛ք կարդացէ՛ք այս ինչ գիրքը» կը-սէր . խորհուրդներ կուտար հեգնութեամբ խառնուած և գեղեցիկ հատուածներ կը կարդար ու կարդալ կուտար լայնարտութեամբ :

Զուարճախօսութիւնն ալ պակաս չէր մեր դասէն՝ մանաւանդ մէկ քանիներու թելադրութեամբը : Ամէնէն կարեւորն էր տրամաբանութեան դասերնիս . ինք շատ հզօր խելամտութիւններով կը բացատրէր խորհելու արուեստին կանոնները , որ հիմայ (1898) վերցած են գրեթէ մեր ամէ՛ն գպրոցներէն՝ տեղի տալով ճարտարիխօսութեան և բանաստեղ-

ծութեան, առաջինը դայեակ սուտին և երկրորդը մխիթարանք անյոյս երիտասարդներու: Այդ տրամաբանութիւնն էր Ֆրանսերէն հին գրքոյկ մը, զոր մենէ ծածուկ կը պահէր և զոր հեղինակն իմանալու համար երբ որ մը դաղտ կը թղթատէի մէկուն թելադրութեամբն՝ ինք վրայ հասաւ, զայրացաւ, ու դատապարտուեցայ հեռանալ դպրոցէն ամիսի մը չափ...: Այսպէս՝ շատ խիստ էր իր փոշոտ դաղտնիքներուն համար, և այդ խստութենէն աղէ'կ կօդտուէին վարպետորդի սաները, որ կըցան շողոքորթել զի՞նքը:

Պոլիսի Հայերէն-Ֆրանսերէն դասատուներուն գրեթէ ամէնն ալ սկսած էին քրթմնջել իր վրայ, վասն զի անխնա՛յ կը դատափետէր անոնք. «Ձե՞ն կարդար, կը գրեն. չգիտե՞ն դաս կուտան» կաղաղակէր: «Գաղափա՛ր, պատմութի՛ւն չունին, ծանծաղ ու թեթեւ մարդիկ են»: Մեր դպրոցէն միայն կառնէր 10 ուկի ամսական՝ երկսեռ աշակերտներու Ֆրանսերէն ու Հայերէն դասախոսութեանց համար. այս պարագան բաւ էր իրեն դէմ հանելու կարգ մը դասատուներ, որ չունէին լաւ վիճակ մը: Այդ քրթմնջիւններն ու նորանոր հնարքներ և իմաստակ դիմախօսութիւններ այնպէ՛ս ազդեցին իր վրայ՝ որ սկըսաւ կասկածիլ մեր հաւատարմութենէն ալ: Երբ դասէն դուրս բան մը հարցունէինք՝ կը

նեղարտէր կը փախչըտէր . «Դուք թելադրուած էք» կը պոռար : Այդ կառկածոտ ընաւորութիւնն հետզետաէ այնպէս աճեցաւ մեր տղա՛յ երկայնամտութեան հետ՝ որ ալ մանուկի մը պէս մե՞նք կը գործածէինք զինքը , իր խօսքէն ու ակնարկութենէն դուրս չէինք ելներ : Կը ձեռնարկէինք իր պաստէրին անսալով օրինակել ամբողջ գիրքեր , և հակառակ թելադրութեան հոգաբարձուներուն՝ կուզէինք որ ամէ՞ն պարագայի մէջ՝ ի՞նք ըլլայ մեր ուսուցիչը : Ես՝ ութ-տասն ամիս այսպէս շարունակեցի իր կէս ակադեմական կէս ընտանեկան դասերուն , և ելայ դպրոցէն յարշի ... իրբե քեզ Պուալոյի Արուեստ Քերրողականին Ա. գլուխը թարգմանելով յանդաւոր գրադար :

Մէկ երկու տարիի ևս շարունակեց դաս տուլ այդ վարժարանին մէջ՝ բաւական անրուրջ յուզումներու ալ խաղացողն ու խաղաղիկն ըլլալով՝ մինչեւ որ յաջողեցան հանել զինքը . չկըրցաւ իր երկար մէթոտին վրայ հասցունել շատ աշակերտ . եթեք չորս հոգի միայն կըրցան օգտուիլ իրմէն՝ այն ալ իրենց իսկ յատուկ ճիգովն ու գիտնասիրութեամբ : Թերեւս զղջա՛ց ալ դասախոսութեան ակադաման : Քիչ մը ատեն ալ դաս տաւաւ Գատրգիւղի դպրոցն՝ առանց զդալի արդիւնքի . «Սկիւտարի հողն ու եռանդը տե՛ղ մը չիկաց»

կրսէր, վասն զի Սկիւտարցի երեք չորս սա-ներ՝ Ամրտոլցիներո՛ւ ալէս կը հետեւէին իր խատապահանջ խորհուրդներուն :

Ետքերն սկսած էր քանի մը առևներ ալ առանձին դասախոսութեան . . . : Ու անգամ մը ժողովին յուզուած մէկ նիստին ատենա-պետ ալ եղաւ. փորձա՞նք կացութիւն, որուն վրայ Յ. Պարոնեան գրեց իր զաւեշտական կենսագրութիւնը՝ բաւական ճիշդ ու համոզ անէկտողներով. սաստի'կ զայրացաւ այդ կենսագրութեան վրայ և բերանն աւրեց ալ :

Ատեցող կը թուէր կուտակցական վէճե-րու, և յաճախ՝ յիշատակով իր հին բարե-բաստիկ ու բարի ժամանակներուն՝ զզուան-քով կը դատապարտէր Ընդհանուր ժողովին ընթացքը : Կատէ՛ր, նորերուն հետ, հին կա-նոնադրականներն ալ, որոնք աղէ՛կ տեսած էր հեռուէն և որոց աշակերտներուն ամենի⁽¹⁾ ընթացքին ականատես մօտէն՝ կը մկրտէր տե-սակ մը մակդիրով, որը չե՛նք կրրնար յիշել : Ա՛լ հետզհետէ իյնալու վրայ էր իր տրամա-բանութեան անաշառ ոգին ալ. 1885էն ան-դին ա՛լ անկերաց կեանք մը կանցունէր՝ շա-տերուն աննշմարելի, իր հին անյողդողդ բնա-ւորութենէն բաւական բան ալ վերջապէս զո-հելով իր միջակ շրջավայրին ու ինկած վի-ճակին պահանջումներուն, և այդ զոհերուն

(1) Իր բառն է :

առեն՝ զինքը Փարիզէն ճանչցողներ, — բը-
ժիշկ, բանասէր — «Ո՛ւր է ան Փարիզի Մի-
ուաքեանը, ստուե՛րը չէ մնացած հիմայ իր
վրայ» կըսէին։ Եւ արդարե՛ւ, տարիներն ու
ներհակներն ա՛լ սկսած էին յայտնապէս սպիտ-
ցունել իր խո՛ր ու անտե՛ս վէրքերը։ Իր հին
նկարագիրէն իր վրայ կը տեսէին դեռ իր
անձնավատահութիւնն և անկարօտ օրինապա-
հութիւն մը, զոր իրբեւ մինչեւ ի մահ, ամէն
պարագայի մէջ, իր ետեւէն ընդ քարշ տա-
նիլ կը ջանար։

Զրօսական ժամադրավայրն էր Սէլամսրզի
Արթին աղա Թորգոմեանի սրճարանը, ուր
ամէն երեկոյ ժամը 12էն մինչեւ $1\frac{1}{2}$ ներկա՛յ
էր քանի մը բանասէրներու հետ։ Կը խօսէր
ընդհանրապէս օրուան նիւթերուն վրայ՝ իրեն
սեպհական որորուն պերճախօսութեամբ մը։

Կը կարդար մանաւանդ Վարդան փաշայի
ու Ա. Մ. Գարագաշեանի գրածները։ Կը
խօսէր մրգեղէններու, Փարիզի կենցաղին,
Ամիրաներուն և Ճեմարանի ժամանակներուն,
Ֆրանսայի մեծ անձնաւորութեանց և արուես-
տական գիւտերու վրայ՝ հասուն բացատրու-
թիւններով։ Կը պանծացունէր անգղիական
գործնական հանճարը, կը խոկար Գերմաննե-
րու լուրջ յառաջդիմութեանց վրայ, մեծ յոյ-
սեր և համակրութիւն կարտայայտէր իտուլա-
ցիններուն վրայ։ առիթ չէր փախցունէր կա-

Թոլիկ Հառմին դէմ խօսելու՝ գրեթէ միշտ
վանական մեկաւահ մտածութեամբ մը վերջա-
ցունելով իր խօսակցութիւնները :

Տասը տարի շարունակ կերթայինք՝ իրիկ-
ուընէ իրիկուն՝ յարշիի անշա'ն և ապաշնո՞րե-
գործերու մը մէջ խոշտանգոււած միտքերնիտ
ոթափեցունել հոն իր տեսքովն ու խօսքովը,
որ ունէին մեր երիտասարդութեան համար
հմայք մը հոմնրական։ Սակայն շատ ալ կա-
գահէր ու կը խաղար՝ հին հնարքներու ժը-
վրայ։ Երբեմն ալ ժամ մը լոիկ մնջիկ ան-
կիւնը նատած՝ միսքարշը բերնին՝ առնելէ եակ
գաւաթ մը ջուր, կը վառէր լապտերն առ-
թեւաւոր ստուերի մը պէս կը մեկնէր սեն-
եակը։ Հետղնետէ թախծագին կերպարմնք
մը առնելու վրայ եղող այս կեանքին կարե-
կիր, շատերը՝ գործերուն ներածին չափ՝ աշ-
խատեցան բարեկամաբար իրեն յատուկ օրա-
գիր մը հանել տալու, այլ ինք ի սպառ տար-
ամ խրտուցումով մը չհամարձակեցաւ. ա՛զ
ներ էր վերջապէս։

Իր հին աշակերտներէն ՚ին՝ մինչեւ ան-
դամ իր ոստիններուն դէմ հրապարակով ոստ-
իւելու աստիճան յարեցաւ իրեն, որպէս ոչի
սիրան տռնուելով՝ հաշառուի որոնց հետ հին
պռճուկներ ունէր. ստկայն ի զուր։ Տարիքին
հետ կաճէր կառկածու ու մենասէր բնաւո-
րութիւն մըն ալ, որ կը մթագնեցունէր և

արտաքին աշխարհի հետ անհաղորդ կը պահէր իր իմացականը :

Միշտ կը կարդար, սակայն քիչ կը գրէր. գրածն ալ ընդհանրապէս ոտանաւոր էր. երկարու իմն և անօսրած իմաստներով : Տարիքն եօթանասունը կանցնէր և փորձառութիւնն ալ եկած լեցած էր՝ իր զուարժամտութիւնը փոխելու անյար ու անապատճառաւոր զուարձախօսութեանց և հակադրական վարքի մը, որուն մենք՝ դժբաղդ պատահարներով՝ շատ չկըրցանք ըլլալ ականջալուր և ականստես :

Հին բարքերու վեր ի վայր փոփոխութիւնը, հրապարակային կապիկ ու չտես կեանք մը, իր կարի ճշմարտասիրութենէն ու անձնասիրութենէն թելադրուած մարդատեսյութեան մը հետ՝ ուծացուցած էին զինքն իր տիրածներէն անգամ. և Միսաքեան՝ կոսպառած իր ախորժներէն ու փետրաթափ՝ ա'լ գարձած էր իր թաղին մէջ պարզ հաճի աղայ մը՝ կենակլից ու խօսակից անուսում մարդոց և մանուկներու, որ զինքը չհասկրնունուն համար՝ ինքն ալ ստիպուած էր խօսիլ անոնց հետ անո՞նց միտքովն ու լեզուով, որով այդ հետեւակ միտքն ու լեզուն հետզհետէ տիրեց իր վրայ ալ. անհնա՛ր է չպլըշկիլ իր շուրջէն (1) :

(1) Ի. Թէն Շէք'րիրի վրայ: Ի պատմ. Անգղ. զրա. կոնութեան:

Այդ շուրջի անձերը կը դատէին իր ներքինն իր փոշոտ արտաքինէն ու ըստ այսմ կը բերուէին իր վերաբերումով . գիտցողներն ու զինք աղէկ ճանչցողներն ալ չէի՞ն խօսէր , ո՞վ գիտէ , ի՞նչ էր իր մեծ մեղքը : Մենք հոս կը ջանանք ըստ կարի՝ հոգեբանական և յայտնի պարզ պատճառներու և պատմական երեւոյթներու մէջ գտնել իր այդ այլակերպութեանց և այլակեցութեանց սկիզբը :

Ոչ մէկ կուսակցութեան չյարելու անորոշ ճիգ մը՝ կուսակցական և խօսուն ժամանակի մը մէջ՝ ձգած էր զինքը շատ հեռուն հասարակաց կարծիք ըսուածէն . թերեւս՝ զի հասած էր կարգ մը անողոք ճշմարտութեանց սահմանագլուխները , որ ճակատագիր կանուանենք , կամ զի իր մեծսիրտութիւնը ունեցաւ մարդախոյս ներանձնութեան խորունկ պատճառաւներ , զորս չկրցաւ չքայունել իր գիտցած փիլիսոփայութիւններէն և ոչ մին . Եկած հաստեծ էր այնպիսի ժամանակի մը , ուր հինքարքերն՝ իրենց անտաշ պարզութեամբն խսկ՝ կը մաքառէին դեռ զիթենք եղծանող նոր շրջումներուն հետ : Այդպիսի շրջան մը կանցունէին Հայերը 15-20 տարիէ ի վեր . այդ շրջանին մանաւանդ՝ շա'տ դժուար է ապրիլ փիլիսոփայաբար . հոն հանգստասէրներն ու օրէնքի այնչափ կարեւորութիւն չառողները՝ կը թուլնան իրենց լաւութիւններէն , իսկ օրի-

նապահերն ա'լ աւելի կը խստանան , որով
երբեմն իրենց պնդութեա'ր ատելի ու ատե-
ցող ալ կըլլան : Պատուելին ալ՝ իր հին բար-
քին հետ հինէ նորէ խառնուած կենցաղակա-
նոն մը ունէր , որ շատ բանին չէր գար ժամա-
նակին մարդոց և շրջում մեքենայող յառա-
ջընթացներուն . և ինք ալ փորձառու այդ
շրջումներուն , ա'լ գիտակից որ չպիտի կըր-
նայ ապրիլ այդ մարդոց մէջ իր գիտցած փի-
լիսոփայութեամբ , և գառնացած ճարակոզ
նորութիւններէն (զոր ինք կանուանէր ապա-
կանութիւն)՝ չափէ՞ն աւելի գժդմընած երե-
ցաւ իր խօսքերուն և տարազին մէջ . չափէ՞ն
աւելի խստացաւ , և խորշեցուց իրմէն գրե-
թէ ամէնն ալ : Շատերն համարեցին զինքն
հասարակ անդիով մը՝ Դիոգինէս , այլ ինք իր
խստասիրութեամբն ու գիտութեամբ համե-
մատելի էր աւելի Տիմոնի . իր անհամբոյ
քարքովն ու անաշառ դատումովը , անո՞յ
պէս կռուեցաւ իր ժամանակակիցներուն հետ ,
որ մոռնալով իր անցեալ արժէքը՝ մարդառ-
նա'ց ըսին իրեն ու մարդատեա'ց ոլ ըրին :
Ասոնց վրայ՝ ունէ՞ր այդ մարդատեցաւթիւնն
առանին պատճառներ ալ : Իր վերջին առ-
քիներուն ո'չ միայն բարեկեցիկ չէր , այլ կա-
քօ'տ ալ էր . շատ ստակ կուտար գիրքի , ո-
րով ստիպուած էր բնակիլ անշուք սենեակ
մը : Կերտկուքն ոլ ինք կեփէր հոն , կո՞յն

ալ ինք կը կարէր . ամէ՞ն գործ ի՞նք կը կա-
տարէր այդ չորս կանգուն սենեակին մէջ , ուր
շատ քիչերու ներուած էր մտնել և ականա-
տես ըլլալ ոստայնանկեալ ամօթի մը , խորա-
պէ՞ս զգացուած հպա՛րտ ամօթի մը : Այսպէս
ապրող կամ այսպէս ապրիլ ուզող մարդ մը՝
բնչպէ՞ս չըլլար յաճախ դառնախօս և դառ-
նագործ ալ : Վերջապէս ի պաշտօնե սուրբ մը
չէր ինք :

Այդ իր ոստայնն ալ՝ Եէնիմահալլէի իջեւա-
նին անկիւնը 5-6 մէդր մեծութեամբ սրան
մըն էր՝ տախտափեղկով մը բաժնուած եր-
կուքի : Դուրսի դուռնէն ներս մանելուդ՝
դէմդ կելնէր Պատուելիին խոհանոցն ու բա-
կը , մէկը ձախ միւսն ալ աջ կողմէն , բակը
մանաւանդ շատ խառնափնդոր էր . չորս
դիէն դարակներ՝ շիշերով և պառկներով լեց-
ուած , ոտնամաններ , կրակարան , ջրաման ,
աղտուան և մաքուրն իրարու քով , սակայն
միշտ անջրապետուած՝ խելքով մը : Ներաէն ա-
ւելցած գիրքերն ալ շարուած էին այդ բակը ,
սրուն առաստաղէն կը կախէր ձմեռները պը-
տուզներ սերկեւիլ կամ խաղող ևայլն :
Երկրորդը՝ բուն սենեակը՝ աւելի խորն էր , և
հոն էին իր անկողինը (երկու պարզ եռուտա-
նիներու վրայ) կարծրացած բազմոց մը , որ
առարիններուն հետ կը ծերանար և կաղտուէր
և որուն վրայ կը գանուէին ընդհանրապէս

քանի մը կտոր նորատիպ Թրանսերէն գիրք։
Մնարը կը հակէր իր աւանդական ձէթի կան-
թեղը, զոր ամէն գիշեր կը վառէր, վասն զի
«կը վախուար գիշերն անլոյս արթունալէն»։
Անկողինէն դէպի իր փողոցի դուռը կը ձգէր
չուան ո՛ը, զոր կը գործածէր հիւանդացած
ատենը՝ — պառկած տեղէն բանալու համար
այդ խորհրդափակ մուտքը։ Մեծկակ պաշար
մը ունէր անուշեղէնի. ունէր նաեւ պատու-
հանէն կախուած քանի մը վանդակ թռչուն,
որոնք ազատ արձակեց հտքի տարիներուն։
Խոկ գետինն՝ անհամար ձեռագիր ու տպեալ
կտորներ, որ քիչ մը կարգի դրուեցան մահ-
ուընէն ետքը, և որոց ամէնէն աննշանին
արդիլուած էր դպչիլ իր կենդանութեան ա-
տեն։ Այդ խշտեակինն վրայէն լսած ենք շատ
անդամ՝ կատակ թեթեւ ու անհարթ խօսքե-
րու հետ՝ ներշնչական գեղեցիկ խօսքեր ալ,
որ իր նուագուոր արտասանութեամբը կառ-
նէին քնարական ձեւ։

Քսանն տարի այդ խցիկներուն մէջ ճգնեց
Պատուելին՝ ուամիկ պանդուխտներու դրաց-
նութեամբ, ու հեազհէտէ ընկճուած համակեր-
պութեամբ։ Զէ՞ր ընդուներ հոն շատ մարդ։
Իր սակաւաթիւ աշակերտներէն մէկ քանին
ու քանի մըն ալ հին բարեկամներ կը ընալին
մտնել հոն. դուրսի դրանը համար ալ շինել
տուած էր անլոյժ կղպանք մը յատուկ։ Հո՞ն

էին նաև իր լուսանկարի գործիքը . հո՞ն էք ի՞նք իր լուսացարարը , ի՞նք իր խոհակերը ; ի՞նք իր ծառան , ի՞նք իր տէրը : Շատ կը կարդար մանաւանդ Խտալերէն ու Ֆրանսերէն մատենագրութենէն . իր սիրած լրագիրներն էին Թաճն և Ժունալ տե Տեպան : Վերջերը սէր առած էր Թուքերէնի ալ , և Անմէտ Վէֆիդ փաշայի Տեղեմաքը բաղդատելով Հայերէնին հետ՝ կուռումնասիրէր :

Ունէր նաև հազուադէպ բնաւորութիւն մը . իր առանձնական խօսակցութեանց մէջ՝ ինչպէս նաև իր գրուածներէն շատին մէջ՝ քիչ անգամ իր շրջավայրին տարածէն վեր կը հոլանէր իր կարողութիւնը , քիչ անգամ կը նշմարէիր իր բուն լայնութիւնն ու խորութիւնը , մանաւանդ պատմականի ու բանասիրականի մասին . ասոր համար՝ արժանիքով իրմէ շատ վա'ր այլ գլուխ - ցցուող (roseur) գրագէտներու չա'փ ալ չպատուուեցաւ իր ժամանակակիցներէն . իրար քարընդունելով իրար բամբասելով և յաջազելով յառաջ անցնողներուն մէջէն՝ ո'ր անծանօթ մատին հաշրումով՝ ետ մնացողներուն դառն էր ինք , ուր ապրիլը գժուար և ուրկէ շատ դիւրին էր , սակայն , արձակել ծշմարտութեան պողպատի ձայնը . աւելի՛ արդ ձայնէն քան իր անձէն էր՝ որ կը խորշէին զինքը մարդառեաց անուանողներն ալ : Այդ յետամնացու-

թեան մէջ անգամ՝ կը ձդտէր միշտ իմացական կերտուածին առաջակողմը, ուր կը տեսնէր չստ անարժաններ. որով կարգ մը իրեցու և անձերու հետ՝ դառնապէ՛ս տարածեց իր արհամարհանքն ա'յնպիսի իրերու և անԱրու վրայ ալ, որոնք արհամարհելն՝ արհամարհէ՛լ է աշխարհ, որչափ ալ խորունկ համազումէ մը յառաջ եկած ըլլայ ադ. և մարդառեացն հուսկ ասպա ատելի՛ եղաւ մարդերուն։ Առ հասարակ ա՛ս եղած է երեւելի բանագննողներու և ամուրիներու վարքը։

(Մինչեւ 1830)՝ իր տարիքին հետ աճեցաւ Առազնետէ այս փոխադարձ արհամարհութիւնը. իր աշակերտաներն ալ՝ առած իրենց կարեւոր բաժինները՝ թողուցին զինքը, այնպէս որ Պատուելին իր կարած և լուացած ցնցուափներուն մէջ դառապարտուեցաւ անցունել չզջիկանի կեանք մը։

Յաճախ՝ անկարծ տեղուանք՝ դէմդ կենէր իր գորշ գրգլեակովը, բեռնաւորուած ռուանին պաշարներով. ձեռքը պնակ մը ծածկով կամ տոպրակ մը և կամ ծրար մը բան՝ աջ ուսը վեր ցցած, վայրահակ՝ կարծես Կն կարաւանէ մը մոլորած ստուեր մը, որ իր շփոթ քայլերուն իսկ մէջ դէպի յառաջ՝ կուզէ անգամ մըն ալ ետ նայիլ, այլ կամըշնայ, գլուխը դարձունելու...։ Այս ոգին կը սիրէ նաև իր վերջին գրուածներուն մէջ։

Այդ վերջալուսական անկեցութեան ատեն՝
եղած էր խստակրօն քանքարաթագոյց մը՝
եթէ բան մը հարցուէր իրեն՝ շատ քիչ ան-
գամ կը պատասխանէր ուղղակի կամ լրջո-
քէն, և գրեթէ միշտ խօսքն ուրիշ նիւթի՝
ուտելիքի, ապրանքի, օրուան լուրի վրայ
գործունելով կը փախչըտէր։ Արդէն իր բո-
վանդակ կեանքին մէջ շատ բան դժուարու-
թեամբ ուսած ըլլալով՝ կուզէր ուսուցանել
գժուարութեամբ։ Իր ծերութեանն ու դե-
պութեան հետ՝ աճած ծառացած էին իր կա-
րի՝ երկմտութիւնները, կասկածները, մարդ-
կային ըսուած հաւատքին բացակայութիւնը,
կըիր խնայողութիւն մը և աշխատութիւն
ցանցիր ու տարտամ, որով չէ՛ կըրցած աալ
իր գործերուն գէթ վերջին կնիք մը։ Գրեթէ
քնաւ հաւատք չունէր բժիշկներու շատին
վրայ, այլ պարզ և բնական կենցաղով կը
ծերատածէր ինքզինքը՝ բուսական դեղերու
և գլխաւորապէս քահիուրի տալով մեծ կա-
րիւորութիւն։ Հին խօսքերու և հին լեզու-
ներու հետ՝ շատ կը սիրէր հին գինին հին
գիրքերն ու հին տունները։ Կըսուի նաև թէ
վերջերը թելադրութեամբ մը յարած էր Տար-
ուինականութեան, և ա՛լ սկսած էր իրեն
համար՝ յոդնած լարուած պատարուն միտքի
մը այն անդուլ խարբալումը սեւեռեալ նոր
գաղափարի մը վրայ, ուրկէ զառամ հոգին։

մէկ կողմէն հանդիսատես իր լայն անցեալին միւս կողմէն որորուն համառօտ գալիքի մը առջեւ՝ կարձեալ ու տարտամ յոյսերով , այդ համառօտութիւնն երկարելու իր գիտուն ճի-գերովը , պէսպէս ներհակներովը , արտակար-գութիւններովն՝ ա՛լ անհասկնալի կը դառնայ իր ծանօթներուն անգամ :

Ա՛լ ցնդեր է կըսէին , ինչպէս մահուընէն ետքը տարէց բդեաշխ բժիշկ մըն ալ մեզի յայտնեց՝ թէ Պուէտը Բարիզէն դարձէն քիչ ետքը կէս-յիմար ապրեցաւ . միայն՝ կըսեն՝ իր երեկոյեան պտոյտներուն ատեն կըզգենուր իր հին զուարթութիւնը : Շատ կախորժէր Քուզ-կունձուքի ողիմալական հրուանդանէն ու Պիզ-մարքի խմած պիուայէն : «Մէկ վայրկեան մը աւելի ապրելու համար՝ ամբո՛ղջ ունեցածս կուտամ , կը գոչէ եղեր . պիտի ապրիմ մինչև 91 տարու , իմ ծնած տարիս 91 ապրեկան մեծ անձնաւորութիւն մը մեռած է , ես ալ պիտի ապրիմ մինչև 31 տարիս .» և իր բժիշկ աշակերտին դառնալով՝ «Անկէ անդին նայէ՛ կըրնա՞ս ապրեցունել զիս» :

Բայց այդ 91էն շատ առաջ հասաւ 1891ը ; Սիրտի հին հիւանդութիւն մը շատոնից բոյն դրած էր այդ կորովի մարմինին մէջ . հոկտեմբեր ամսուն՝ իր սովորականին հակառակ քանի մը օր իրարու վրայ պտոյտի չէր ելած , իր նախնի աշակերներէն մէկ քանին մտա-

տանջութեան մէջ իյնալով՝ կերթան ափ կառ-
նեն սենեակին դուռը . կը բացուի , և կը տես-
նեն այդ խուցին հին շահապետը՝ պառկած
իր կարծր անկողինին վրայ , ուռեցած էին
ոտուցները , տագնապը բաւական ծանր էր :
Կերթան Տօքթ . Ստեփան փաշան կը բերեն ,
որ կը հրամայէ շուտով փոխել սենեակը : Կը
փոխադրեն զինքն իբր ակամայ՝ մօսաւոր
թաղ մը մաքրիլ սենեակ մը . քովն ալ կը
դնեն հոկող կին մը : Ըստ վկայութեան քանի
մը ծանօթներու՝ վեց ամիս կը խնամուի հոն
հոգածութեամբ մանաւանդ . Մանուկ և նշան
Տ . Յակոբեան-Սեբաստեան եղբայրներուն ,
որոնք կը սիրեր զաւակի պէս և որոնք ալ
զինքը սիրեր են հօր պէս , ու կերակրեր են
անուշեղէններով այդ դառնացած մարդը :
Այդ վեցամսեայ հիւանդութեան միջոցին՝ շատ
քիչ անգամ կարեւորութիւն տուեր է բժը-
կական խորհուրդներու . ցուցեր է յոյսեր վե-
րակինդանանալու և այդ հաւատքով ալ քիչ
մը շատկէկ փախուցեր է գինին , և խաղալիկ
եղեր է նոյեան այլակերպութեանց : Այս և
նման պարագաներ գործիս ընթացքին մէջ
յինայեցնք հրապարակել՝ որպէս զի ընթեր-
ցողները կարենոն ամէնակողանի գաղափար
մը առնել իր վրայ , որուն նկարագիրն՝ սկիզ-
բէն վախճանն՝ անկարելի էր բովանդակել
մեզի հանրամասնաբար . մե՞նք ալ ունինք մեք
ցաւերն ու պակսածները :

Մահուլնէն երեք օր առաջ՝ վերջին տիսուր վճիռն արձակեր է Տօքթ . Թորդոմնեան . ու ինք իր կամքովն Հազորդուելով ալ՝ պատրաստուեր է մեռնելու ոչ այնչափ վրդոված : Մինչեւ վերջին օրերը ձեռքէ չէ ձգած Շնորհիքն Ընդհանրականը , զոր պաշտած էր տրզայ հասակէն . հուսկ օրին ուղեր է տեսնել իր բացակայ ծանօթներէն երկուքը , որոցմէ մին հիւանդ էր նոյն միջոցին . Մեռնելէն քանի մը ժամ առաջ ճակատը շփելով՝ ըսեր է իր կրտսեր աշակերտին իր ունայնութիւն ունայնութեանցը . «Հո՞ս , հո՞ս մարդարիսկ պէս շարուած են գրուելիք և ըսուելիք ա՛յնայիսի բաներ , որ ո՛չ ըսուած են և ո՛չ ազակիութին . ելնեմ նէ պիտի սրբագրեմ բոլոր գրածներս : Երանի՛ թէ նորէն փոխադրէին իր սենեակը՝ մաքուր վիճակի փոխարկելով զայն . գէթ քիչ մը աւելի կապրէր :

Վերջին գիշերը՝ մինչեւ ժամը 1 հանդարտ հակումէ մը ետեւ՝ աւանդուեր է ձիւնայից օր մը ձիւնսիառ հասակի մը մէջ : Իր աշակերտներն առաջինաբար ու եռանդով հրատարակեցին իր մահուան բօթն Ակիւտարի մէջ , և պատրաստեցին բաւական վայելուչ յուղարկ մը , որուն ներկայ էին իր ծերութեան բարեկամները , եկեղեցականներու մեծ մասը , երիտասարդ աշակերտներն ու ծեմարանի շրջանէն մնացած գիտուն քահանայ մը և գիտուն բժիշկ մը փաշայ :

Այսպէս՝ քառորդ դար մը Բարիզը սեր-
առղ Սկիւտարցին՝ մինչեւ վերջը չզատուե-
ցաւ իր համեստ քաղաքէն։ իր կեանքին վաս-
տակաբեկ երեկոյին՝ հո՛ն, Սկիւտարի մէջ,
կարծես կը հասկընար իր բուն տունին մէջ
երեկոյանալու գինն և քաղցրութիւնը։ Սկիւ-
տարի համար մոռցաւ շա՛տ բան, հոն ձգեց
շա՛տ բան ու խօսք, ինչպէս ձգեց հոն իր
2000ի չափ մատեաններն ու հարիւր յիսուն
տակիի չափ դրամ։ ⁽¹⁾

Հռովմայեցիի՛ մը շեշտով «Ոկիւտարցի՛ եմ»
կը պոռար յաճախ իր նեղ օրերուն։ Սկիւտա-
րի՛ մէջ ապրեցաւ իմաստասէրի փառածա-
ծուկ կիանքն անյարդար, Սկիւտա՛րն էր իր
Պարթենոպէն և Սկիւտա՛րն եղաւ իր հո՛գ
Պանթէտնը։

(1) Այդ դրամ առենօք հանգստեակած և յիրեն առւած
էին՝ հրատարակելու համար իր բանի մը ձեռագիրները։
Եւ ինք իր կարուանեանց մէջ անզամ չէր խորած զայն.
մահուընէն եան՝ զաեր են այդ դրամ իր սենեակին ուն-
կիւնը՝ զրուած քրջեայ ծրարի մը մէջ և կապուած ան-
գակի մը ուշին . . . Այնչա՛փ երեսը տօւին այդ հանգս-
տակաւնեան գարցածն որ . . . . .

ՎԵՐՁԱԲԱՆ

Ժամանակակից բանիբուն ծերերու և գը-
րականութեան անգիր պատմութեան՝ այս առ-
ձեռն ու ի հարկէ հատակոտոր ստուերներուն
աւելի խոր և հանրական գիծերն ալ՝ կարժէ՛
որ կցենք հոս իբրև վերջաբան :

Բացի վարժապետական ու բանասիրական
իր կեանքէն ու արարքէն՝ Միսաքեան թուր-
քահայ գրագէտներուն գրեթէ միա'կն է՝ որ
կըրցած է, գարուն երեք քառորդին մէջ, լը-
ծորդել իր նեղ սահմանովն իսկ՝ իր արտա-
կարգ անձին վրայ՝ հին ու նոր հայու նկարա-
գիրն ու գաղափարները, անշո՛ւշտ ոչ սակաւ
աններդաշնակութեամբ մը, զոր հարկաւոր
կընէ իրերու հանրական ուղղութիւնը, ան-
շուշտ դարձեալ ոչ սակաւ հոգեկան և մարմ-
նական ճիդերով և զղջական այլայլութեամբք,
զոր չենք կըրնար պատկերացունել ճշդիւ՝
վասն զի զուրկ ենք ալեւոր հոգիի մը խորե-
րը մտնելու կարողութենէն, զո՛ւրկ նաև աւե-
լի ներքին ու անընդհատ ծանօթութիւններէ,
զորս ծածկելու կողմէն բաւական ճարտա՛ր ալ
էր ինք :

Որչափ կը բրցած ենք կշռադատել՝ իր հանրական նկարագիրովն և ի՞ր իսկ գիտակից անձնախօսութեամբը՝ կը գտնենք զինքն իբրև բանաստեղծ-փիլիսոփիայ մը՝ իր ապրած շրջավայրերուն և ժամանակներուն ներած չափով։ Իբրև բանաստեղծ՝ չէ՛ր պակսեր իրեն եռանդու տաղանդ, բայց կը պակսէր տիրապէս հանճա՛ր ըսուած սուր հոգեւտեսութիւնը։ Կամ թէ՛ ըսենք՝ իր գրաբառեան հին կաղապարին ու յանգամոլիկ ձեւերուն մէջ՝ կընկրկէր ու կր խափանուէր հոգիի այդ աղամանդեայ հանգամանքն հաստու, որ ընդհանրապէս հաշտ չէ՛ արուեստի հետ։ Տաղաչափական արուեստին մէջ՝ քիչերը կըրնան համեմատուիլ իր հետ 19րդ դարու նախնեաց լեզուով գրող քերթողներէն։ իր ամէննէն հարեւանցիկ տաղերն իսկ ունի՛ն միշտ՝ լեզուի կողմէն՝ առ նական ներդաշնակութիւնն մը և՝ ձեւի կողմէն՝ միշտ՝ ծիոդդոյի (Օ)՝ ին արագ ու սահուն ոլորքը։

Ինք Հ. Արսէն Բագրատունին ու Հ. Եղուարդ Հիւրմիւլ անգամ՝ ետ կը մնամ իրմէն ճկունութեան յանգի ճոխութեան ու մնրթ իմասսի լիութեանց մասերուն մէջ։

(1) Ճիոդդոյ մեծանուն նկարիչ իտալացի՝ որ ինքնեկ ճշդերագութեան վայրկեանի մը՝ մէ՛կ զիծով յանկարձ զըծած էր կլորակ մը յաւիտենապէս նշղաբոլոր քան կար կինով քաշուածը, որ և առիթ տուաւ ։ Ճիոդդոյի (Օ)ին պէս կլոր» առածին։

Ունի՛ ոտանաւորներ, որ Հ. Արաէնեան
ուժգնութիւնն և Հ. Եղուարդեան փափուկ
ներդաշնակութիւնը միալուծ կը ներկայացու-
նեն բնական ծանրութեամբ, մանաւանդ ա-
նոնք որ Ֆրանսայի մէջ գրուած են. ու ա-
ռո՞նց մէջ է՝ որ կը տիրէ զուարթ պերճու-
թիւն մը, ինչպէս դարձեալ Ֆրանսայի ար-
ձակ գրուածներուն մէ՛ջ է՝ որ կը ցոլայ յըս-
տակ և ճարտարախօս բարձրութիւն մը:

Իսկ իբրեւ փիլիսոփայ՝ աւելի քան կար-
ծիքով կը ըստանք ըսել որ ինք, իր քանի մը
արձակներուն մէջ շողացուցած տրա արանա-
կան ու իմաստասիրական նրբութիւններէն
զատ, չունէր դրաբար ու տեսաբար յատուկ
փիլիսոփայութիւն մը: Իր փիլիսոփայութիւնն
աւելի գործնական՝ այսինքն իր վարած ա-
զատ ու անյարդար կեանքին մէջն էր, ուզ
ընականէ բաւական տարրեր թեթեւ անհո-
գութիւն և պատշաճից անտեսութիւն մը կե-
րեւէր՝ իր ամուրիական անսմաքրութեամբ:
Ու արտակարգութեամբ: Մաերիմ խօսակ-
ցութեանը մէջ ալ՝ յաճախ կը շողացունէց
այդ երանելի փիլիսոփայութեան կծու կա-
տակներն ու հնարաբանութիւնները, որ կը
շողացունէին հին Պոլսահայերուն հանձարը՝ մա-
տենագէտ ու ֆրանսիկ փայլով մը օծուած:
Իր արձակներուն մէջ եւս շատ տեղ կերեւէին
այդ դառն իմաստասիրութեան պուռա հետ-

քը՝ խառնուած յաճախ անձնագովութեամբ, այլ ո՛չ մնապարծութեամբ, ընկճող տրամաբանութեամբ և հարստահարող ճարտարիստութեամբ։ Իրեն շատ մօտ ապրողներն ու իր հինաւուրց վարպետութեանց ծանծաղուառը խորագիտօրէն նշմարողները՝ չէին տեսներ ալ իր վրայ՝ ոչ իր ապրած շրջավայրերուն խորե՛րը խորութիւն խելքի, ո՛չ իր հիւսած արձակներուն և ոտանաւորներուն տեսական բարձունքն ալ՝ բարձրութիւն միտքի. Թերեւս հա՛րկ ալ էր այսպէս ըլլալ. արտակարգ մարդոց մեծութիւնը կամ բարձրութիւնն իբրևու միշտ աննշմարելի եղած է անոնց, որ. կապրին շատ մօտերը։ Այլ կայի՛ն համակիր ու միսսմիա թափանցողներ ալ՝ թէ ինք մասամբ մը առած էր, չգիտենք ե՛րբը, հոգեբանական դժուարիմաց պատահումով մը կամ ածանացարար ընթերցումի միջոցով՝ այն ներշնչական յայտյանդիմանութիւնը (intuition), որ բընութիւնը պահած է զինքը սիրող ամէն մարդոց և որուն սեւեռած էր իրե՛ն ալ միտքին լարուածը։ Իր Քավուոը կարդացողները կըրնան կռահել զայդ։

Բայց այդ լարուածը՝ ներգործութեամբ իր այլայլիկ բնաւորութեան ու սիրայած թըռիչներուն՝ չէ՛ր նաեւ պէտք եղածին չափ հարուստ և հաստատ, այլ ստէպ ենթակայ էր բանաստեղծական անկայ թեթեւութեան մը։

Հոգեբանական այդ ազնիւ սեւեռումը , որուն
վրայ մահացուներէն շատ քիչերուն տրուած
է անխախտ և անաղտ մնալ , յաճախ տեղի
կուտար իր զուարթ բնաւորութեան լծորդ-
դիցաբանական պատրալից նախապաշարումի
մը և վարժապետական հին կողմնահայեցու-
թեանց , որ զոյգ չեն երթար լո՛ւրջ ազնուա-
կա՞ն և կորովի՛ գաղափարներու : Անոր հա-
մար իր սկզբունքն և գաղափարները , ընտի՛ր
տեսակի մասին ու առա՛տ քանակով , չէին
խարսխած ու անայլայլ . անոր համար մի՛շտ
իր ետեւէն երթալը կը բերէր անփորձներուն
ծանր տոյժ մը . անոր համար ալ վերջերը
չկըրցաւ դիմանալ , և յանձնառու եղաւ այն-
պիսի պղտիկութեանց , զոր կը դատապարտէր
կամ դատապարտել կը ցուցընէր տուած . անոր
համար դարձեալ՝ իր նետուածներն ալ աւելի՛
անձնական վրէմի քան գաղափարի յառաջ-
դիմութեան թելադրութեամբը կըլլային , և
նետուողները կը զոհուէին մամնական նկա-
տումներու . անոր համար նաեւ չէ՛ կըրցած
գլուխ կենալ ո՛չ մէկ մեծ գործի և չէ՛ ձգած
գրեթէ ո՛չ մէկ գլուխ գործոց : Իր ամուրիու-
թիւնն և անոր հետեւորդ աստանդութիւններն
ալ՝ կըրնանք ասոնց գլխաւոր պատճառներն
համարել :

Բարքի կողմէ ալ՝ կցիր պահպանողակա-
նութիւն մը դը՛րապէս ու թեթեւ ազատու-

թիւն մը տե՛սապէս՝ կը յօրինէին զինքն (որպէս զի այսպէս ըսենք) հակառակ անձներութիւն մը. և իր անուրանալի բուն արժանիքն ալ տղա՛յ նախանձոտութեամբ և, ըսե՛նք, սո՛ւր խատութեամբ մը կանհամէր : Նուաղեա՛լ բանաստեղծութեամբ թո՛յլ զուարճաբանութեամբ և անտեղի՛ օրինասիրութեամբ շաղուուած ծերութիւն մը, որ հսկայի՛ ճիգերով կաշխատէր տակաւին խաղալ երիտասարդութեան խաղերը, շատերուն խրտուցիչ ըրաւիր սքողեալ վաղեմի ինքնութիւնն և շատերէն ալ համարուեցաւ աննպատակ ու անիմաստ ապրող մը. որով կարողներէն անօգնական՝ անաւարտ ձգեց գրեթէ իր ամէն ձեռագիրները, ու չկըրցաւ իմաստութեամբ աւարտել իմաստութեա՛մբ մը ապրած կեանքը: Վկա՛յ են սասոր իր վերջին աշակերտներուն և բարեկամներուն աւանդած ներհակ ու անհաշտ գաղափարները, ու իր ձգած բազմաթիւ ձեռագիրներուն անյար կցկտուր կոյտը, որոց մէջէն արիագնեան թելո՛վ ալ չես կընար ելնել: Զե՞նք կըրնար ճշգրտիւ դատել թէ ո՛վ էր այդ ձախողակներուն պատճառը. ի՞նք թէ զինքն այնպէս լքուն վերջալոյսի մը մէջ սուզողները: Սա կըրնանք յայտնել վըստահաբար՝ որ Միսաքեան Պոլիս գալէն ետեսնեցաւ մեծ սնկում մը, կամ բնական օրէնքով կամ իր շուրջի հնարագործութեանց պատճառով:

Գիտակից թէպէտե իր հին կորովին համըսւին և հմտութեանց՝ լաւ կընէր, սակայն, եթէ յարատեւելով արուեստակցական ազնըւութեան մը մէջ՝ անխնայ չդատափետէր իրմէն անժառանգները. քիչ մը հաշտ երթար իր նմաններուն հետ, մէկդի դնէր քէնն ու ոիսը տղայական և քիչ մըն ալ աննախանձ ու խնայող սկիզբներով վարուէր յետնորդներուն և կոյր սիրով իրեն հետեւողներուն հետ :

Ծայրայեղ բարեկամութեան ու ատելութեան մէջ՝ կարծես կապրէին իր ներսը շատ տեսակ մարդիկ. երկիւղած մարդը, մերթ հանդարտ և յաճախ անհամնդարտ ու ամենի մարդը. քիչով լուրջ մարդը շատով կատակաբան մարդուն դէմ և տրամաբանող մարդն հաւասարապէս երեւակայողին քովը : Այսպէս՝ գրեթէ իր բովանդակ կատարելութեան մէջ՝ ապրած է խիզա՛խ երիտասարդութեան մը ներհակ գնացքովն և յեղյեղուկ ձեռնարկներով, մերթ բաւական ալ հեռու այն լուրջ կեդրոնէն, որ խարիսխն է ծանր ու ակադեմական նկարագիրներու :

Այլ ըսե՞նք վերջին բառն ալ : Երեք չորս ակադեմական ունէինք, ի՞նք ալ մէկն էր անոնցմէ . թերեւս շատ անաչառութեամբ դատեցինք զի՞նքն՝ իր իսկ անաչառ քննասիրութեան համեմատ . մեր ծանօթութեանց տեսակէտէն այսչափ կըրցանք կշռել :

Մնացածը՝ թող ըսեն ու կշռեն անո՞նք,
որ կը ճանչնային զինքն ուրիշ շատ կողմերով
ալ և որ ունին աւելի լայն սիրտ մը և լայն
պարագաներ :

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԵՒՈՐ

ՎՐԻՊԱԿԻ

ՈՒՂՂԵԱԼԻ

Էջ տող

8, 11, Գէորգ Միւհէնտիսեան	Յովհաննէս Միւհէնտիսեան
11, 27, պարմանք	պարծանք
29, 10, բարձրագանչ	բարձրագանչ
29, 15, խաչաբաղյաւ	խաչաբաշխաւ
34, 6, տուած էրն	տուած էր
37, 8, փետեւետեալ	փերեւետեալ
42, 8, կըրնանք	կըրնանք
46, 8, Պուէտէն	Պուէտին
48, 14, ուղեկիցներով,	ուղեկիցներով,
51, 11, ի բերան ի բերան,	բերան ի բերան
51, 24, ճետը	ճետըն
61, 5, դատաւորին	դատարանին
69, 13, ի լոռութիւն	ի լոռութիւն
69, 21, զմտաւ	ըզմբտաւ
70, 1, բժիշկին	բժշկին
71, 4, ձկունսն խորովիցիմք	ըզձըկունս խորովիցեմք
71, 19, իւր	իւր
74, 3, յարեզզերի	յարեզզերի
95, 2, պէս.	պէս'

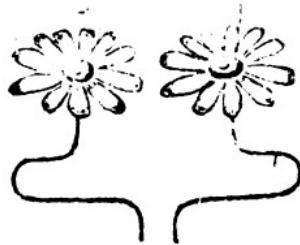

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՏՄԱԳՐԵԱԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

Դր.

Ա. Հոգունի Փոսկողեանց գերեզմանն. Թրգ. սպոծ.	5
Է. Շատիառակուրին Արկալըրի. Թարգ.	13
Գ. Արկուտիա, իննեակ իմաստափակուն	» 5
Դ. Հին օրեր ու այդ օրերու մեծաթունն	» 5
Ե. Արկուտիա յերուսաղեմ	10
Զ. Հին օրեր և Խ. Պ. Միասնակն	$7\frac{1}{2}$
Է. » » » Ցովհ. Տեղյանց (Ընդ մամլով)	—

Գին 7 $\frac{1}{2}$ դր.

մարգ գնարտ Ջիլեստ 121 նոսրու և 22 միսան
322 տար խլօր խշտամ մուլ տպ աւ լունշդր

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>